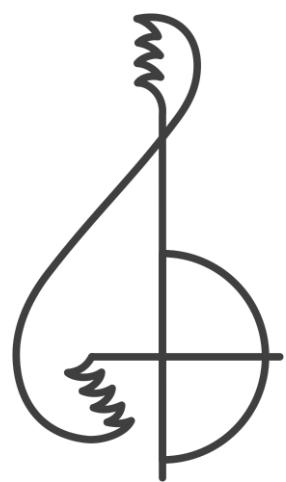

12+

1
2017

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издаётся с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Зам. гл. редактора, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2017

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМАЕЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

Хъодзаты Ахсар

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЬАТЫ Хъазыбæг

Журналы ахсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, Къадзаты Станислав,
Къусраты Анатоли, Ходы Камал

Дзæуджыхъæу, 2017

НОМЫРЫ ИС:**МЫРТАЗТЫ БАРИС: 100 АЗЫ**

МЫРТАЗТЫ Барис. Куыд атахтысты азтә!.. Амдзәвгәтә,
миниатюрәтә 7

БИЦЬОТЫ Гриш. Ставд-Дуртә. Документалон уацау.
Кәрон 15

ДЗАСОХТЫ МУЗАФЕР: 80 АЗЫ

ДЗАСОХТЫ Музәфер. Стъәлфәнтә 80

АДӘМОН СФӘЛДЫСТАД

Аргъяуттә 94

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ 104**ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ**

Мамсыраты Темырболат әмәй йәе пропагандисттә 113

ИРОН ПРОЗАЙЫ АНТОЛОГИ

ГӘБУЛТЫ Мелитон. Аертә хатты мәрдтәй әрыздәхтән...
Радзырд 118

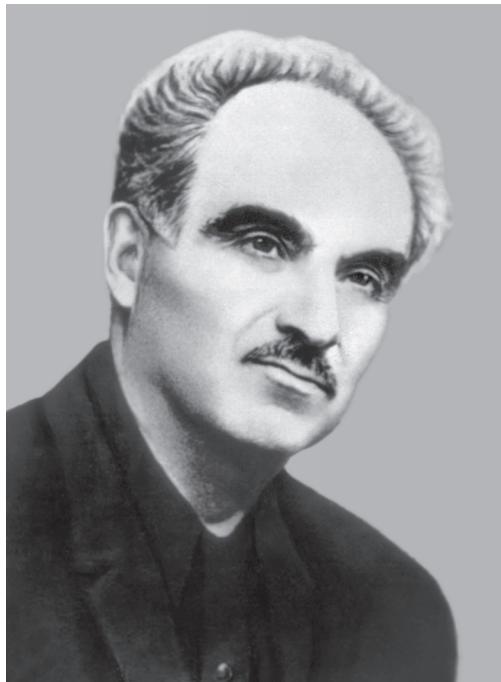
АРВИСТОН 128**ҮӘЛӘМХАСӘН**

Ольга ДУБИНСКАЯ. «Этого оствить...» 138

Уә сывәлләттимә уә хәдзәртты дзу-
рут уә мадәлон җевзагыл, ахуыр сә
кәнүт, цәмәй уарзой җәмә стыр аргъ¹
кәнәй нә национ литератураә әмә куль-
турәйән. Хи национ культурә куы уар-
зой, стыр аргъ ын куы кәнәй, уәд ахәм
цәстәй кәсдзысты җндәр адәмты куль-
турәмә дәр.

Абайты Вассо

МЫРТАЗТЫ БАРИС: 100 АЗЫ

МЫРТАЗТЫ Барис

КУЫД АТАХТЫСТЫ АЗТАЕ!..

* * *

Кәддәр-иу цардмә сонты цәстәй кастән
Әмә мын уыд хъәмпыхалау йә уәз.
Цәй диссаг у!.. Күйд атахтысты азтә,
Нә зонын, нә, уый абон дәр ма әз!

Фәлә хъыг әмә цинады гуырәнтәй
Куы ‘рхауд мәнмә дәр бандуазыны рад,
Куы фәдән тохы абухгә гуылфәнты,
Әз цардән, уәд, уәд бамбәрстон йә ад.

1942

ӘГӘСТӘ... ЦЫРТЫТАЕ...

Фыдыбасты хәктә... Быдыртә, быдыртә...
Әгәстә, әгәстә... Цыртытә, цыртытә...

Хур тигъыл ыссыгъта йә сәууон әртыйтә...
Фәңдиң тән нә хүмәттәм... Әгәстә... Цыртытә...

Нә хосдзауты рәнхъы әз карстон уыгәрдән...
Әгәстә... Цыртытә — фыдәлтән, әмгәрттән...

Нә горәтты, хъәуты — әгәстә, цыртытә...
Цыртытә — чысылтә, цыртытә — ыстыртә...

Зынгхуисты дуне... Әгәсты фәлтәртә...
Фылдәр та сә чи у? Нә мәрдтә?.. Нә цәрдтә?..

1972

* * *

Зәхх у дидинджыты стыр баст.
Гъей, нае дидинәджы хъахъхъән
Халастә, зынджы тымыгътәй!

Зәхх у авдәны сывәллон.
Гъей, даे сывәллоны хъахъхъән
Арвы сау фындаргә зәйтәй!

Зәхх ләгән йә рахиз цәст у.
Гъей, дае рахиз цәст-иу хъахъхъән
Фатәй акъахыны тасәй!

Зәхх ләдҗы хъәздыг зәрдә у.
Гъей, дае зәрдә-иу нын хъахъхъән
Аскъуыйын, әдзард фәуынәй!

Зәхх ләдҗы ныйтарәг мад у.
Гъей, дае ныйтарәдҗы хъахъхъән,
Мадән кәд хайыр хъәбул дае!

Зәхх нае рухс дунемә радта
Әмәе нае фәстәмә айсдзән,
Айса нае сыгъдәг цәсгомәй!

1974

РАСТДАЕР ГАДЖИДАУ

«Чи фесәфт хәсты, уыдон уәент рухсар!» –
Арәх фәсиidyң фынджы уәлхъус.
Ахәм ныхәстәм макуы ут хъусар!

Чи наем нымбәэхста арф ран йә худ,
Чи наем ныккодта усы кәлмәрзән,
Фесәфти хәсты уыцы тәппүд.

Баззади хәсты уыцы хъәбатыр,
Чи дзы ныккалда йе ‘хсидгә туг
Адәмы цардыл, адәмы бартыл.

Алы горәты, алы хъәуы
Гаджидау афтә уадзын хъәуы:
«Чи баззад хәсты, уыдан уәнт рухсаг!»

1974

УӘ ФИДИУӘГ

(Нығ)

Изәрмилты Хәрисдҗыны
Хәдсәрмә ис хәбиздҗыны
Хуызән әвәрд цәлхыдзаг мәй
Цъәх тәбәгъы, фәрныг армәй,
Хуынд әм ысты ыстъалытә,
Хъәр мәм кәнның;
– Әмбал нын дә!..
– Әз базырджын цъәх бәхыл дән,
Әз уәм бәллын! Фәтәхын уәм!
Куыд уын зонон уә миниуәг...
Куыд мә схонат уә фидиуәг!

1980

* * *

– Куы уасы уасағ тар әхсәвы, боны,
Йә цәстытә цәмән цыынд кәны уәд?
– Цәй, хъус, әмә дын ныр әмбәрстгонд уәд:
Уый... нотәтә әнәкәсгәйә зоны!

* * *

Бәхы бәсты цы уисыл уадтән «дугъы»,
Ныр уый хәссын къәдзләдзәгән мә къухы.

* * *

Мәрдтәм дәр-иу ирон әд бәх, әд хотых ңыд, –
Мәрдты дәр-иу ирон фыдгултимә хәңыд.

* * *

Әфсымәрдзинад... Үйй нә хъәуы мах «ура».
Әфсымәрдзинад хурзәринау – мадзура.

МИНИАТЮРӘТӘ

Әгъдау

Үйй нымад ләг уыдис хъәубәсты. Зәххыл фондыссыәдз азы хәрзгәнәгәй фәщарди. Ныр мәнә, уадгалд бәласау, йә хәдзары рәбинаәй сыйнәгыл хүйссы. Фарны хъуыддәгтә кәнинәй әнцой чи нә зыдта, уыцы нуарджын къухтә ныр йә риуыл әрәнцадысты, әмә уәззау уләфтәй уләфы. Цармә йә цәститә ныщавта, цыма йә райгурынәй нырмә цы фәндагыл рацыди, үйй уым нывгонд у.

Йә алы змәлдәй дәр әвдисы, ацы рухс дуне ныууадзын әй кәй нае фәнды. Фәлә уымән «хәрзбон» зәгынмә цәттә у. Сыгъдәг цәсгомәй.

Үйй уарзта адәмы. Әмә йә къабәзтә, йә сыхәгтә, йә лымәнтәм фәсиidyн кодта. Фәстаг хатт ма сә фена. Фәстаг хатт ма йә феной. Ракости әмә сәм йә мидбылты баҳудт. Фәдзәхссы сын: «Кәрәдзи хъахъхъәнүт...»

Үйй уарзта ләгдзинад, фәтк, әгъдау.

– Цәй... мә хуртә... – сәдзырдта ма.

Йә хистәр фырт әм, цәссыгкалгә, бауад:

– Баба... Дә куырәты әгънәдҗытә дын суадзон?

– Нә, худинаг у, ләппу... – сферәзта ма, стәй йә цәститә әрәхгәдта. Әмә цыма бәстыл фәуазалдәр.

Къодахы маст

Әз дән къодах. Фәлә къодахәй нә сәвзәрдтән, къодахәй не срәзыдтән. Әз уыдтән бәлас. Бәлас дәр ахәм бәлас, әмә мә цүпп арвыл әндзәвыйд, мә уәрхыл цәст не ‘ххәссыйд.

Æз фәçардән әртәfonдзыссәдз азы. Дзәвгар хур федтон. Дзәвгар тымыгътә бавзәрстон. Дзәвгар фыдбылызы дымгәтә баурәдтон мә фәтән риуәй, мә фидар къабәстәй.

Цас әмә цас гуыркъотә мыл әрзади! Цал әмә цал хатты сә байтыдтон мә алыварс! Цас цъәхсыфтәр къохтә әмә сай хъәдтә аитыгъди мәнәй фәйнәрдәм! Æмә мә райгуырән зәххән, кусәг адәмән цы әхчоны сатағ фәдардтон, уый та!..

Æз фәçардән әртәfonдзыссәдз азы. Мә байзәддәгтимә бәстән чысыл ахъаз нә фестәм. Махәй иу әмә дыууә науы нә рауди. Наутә арфәйаг балцы ленк кодтой әмә кәнның әгәрон денджызы. Мах иу әмә дыууә стыр хиды нә фестадыстәм фурды сәрты. Бирә дард зәрдәтә бабастам кәрәдзи-үил. Махәй бирә фәрныг хәдзәрттә сарәста ләг. Иу фәлтәр уым райгондәй ивта әмә ивы иннәй.

Æз фәçардән әртәfonдзыссәдз азы. Æртәfonдзыссәдз азәй иу бон дәр дзәгъәлы нә ацыд. Æвәдза, куыд хорз у уый!

Ныр та дән къодах. Фәлә ахәм къодах, әмә дунейы тавән артән сугтә кәуыл сәттыңц.

Æмә кәд афтә у, уәд алы зәронды къодах ма хонут!

Маргъы кадәр

Уалдзыгон райсом. Хур, ног чындзау, рагъәй скаст. Йә мидбылты фәлмән баҳудти. Бәстә ныррухс. Дыгоппон цъиу, сызгъәрин мырмырагау, кәçәйдәр фегуырд. Бон ай арвы цъәхмә фехста. Цәст ма йә кәдәм ахста, уырдәм куы схәццә, уәд әваст фәләууыди. Йә базыртә ма зындысты, саулох бәхыл арф комы тәхгәйә чи адард вәййы, ахәм барәджы нымәты фәйлауәнтау. Ие ‘хсызгон фәндирдзагъд быдыртә әмә къохыл анхъәвзта. Цъусудужы фәстә йәхи уәлдәрәй-уәлдәр исын байдыдта. Æрдз иууыл цъыбар-цъыбур, хъәлдзәг мыртәсси. Адәймаджы зәрдә ради әмә йә бафәрсын әрфәнди:

– Гье, уәлә цины маргъ! Дә рәсугъд зарәг зәххәй афтә бәрzonд цәмән фәхастай?

Дыгоппонцъиу дзурын куы зонид, уәд ын, әвәццәгән, ахәм дзуапп раттид:

– Гье, дәлә ләг! Æз мә рәсугъд зарәг зәххәй афтә бәрzonд уымән фәхастон, әмә әппәтмә дәр куыд фехъуыса!

Сæттийы блокнотæй

Къостайы загъдау: «Адæмы фæзмгæйæ иухатт мæ ерæдзыпп ахастон тулдзджынмæ мемæ... бахызтæн хъæдбынмæ... бакастæн æрдуzmæ». Эмæ дын æд хотыхтæ, кардæлвæстæй мæ размæ фæци балхон Хæфсыхъо.

– Чи куыздз, чи хæрæт! Цавæр уæйыг æрбахаста йæ ныфс мах бæстæм, мах «мæссыгмæ»? – зæгты уый æлхынцъæрфыгæй æмæ мын арц мæ риумæ фæцаразы. Дæ балгытæг дæр мæ раны куы фæуыдаид! Фæлæ мæнæн дæр мæ нымæт хъуынтæй конд у æмæ йыл уыциу тъæнг фæласын:

– Гъей, хæххон дзигло! Дæхи иуварс айс мæ фæндагæй! Кæннод дын ахæм цæф ныккæндзынæн æмæ фонд азы фæстæрдæм куыд фæтæхай!

Уый йæ хотыхтæ æруадзы, йæ уæрджытыл æрбады æмæ мæм афтæ радзуры:

– Эз – дæ мад, дæ фыды уазæг, размæ, æрмæстdæр размæ! Нæ галуанмæ!

Æз дæр айтæ-уыйтæ нал фæкæнын æмæ сæрыстыр, уæлахизхуызæй бараст вæййын. «Бакастæн æрдуzmæ...» æмæ аллон-бilloны тæф мæ фындзыл ауайы. Кæцæй? «Кæцæй» куы зæгъай, уæд егъау цъымарайæ. Хæфсыхъойы разамын-дæй хæфситæ сценæйы бын ног «сценæ» кæмæй сарæстой, уыцы егъау цъымарайæ. Куы сæм бахæстæг вæййын, уæд дыууæ дыууадæс рæнхъы рalæууынц æмæ мæ кадæн ныззарынц:

– *Ба-хъа-хъæ! Ба-хъа-хъæ! Ба-хъа-хъæ!*
Хорз цуанон! Батагъд кæ! Батагъд кæ!..
– *Ба-хъа-хъæ! Ба-хъа-хъæ! Ба-хъа-хъæ!*
Батагъд кæ!.. Мастæй нæ бахъахъæ!

Æз балхон Хæфсыхъойы афтæ бафæрсын:

– Цавæр маstæй уæ бахъахъæнон? Чи уын цы хъомыс у? Балхон Хæфсыхъо мын ахæм дзуапп ратты:

– «Чи нын цы хъомыс у» та цы хоныс? Нæ дард стæры фæстæ мах ам куы æрбинынатон стæм, уæдæй нырмæ къорд азы рацыд æмæ нæ сæрты цъиу тæхын дæр нæ уæндыд. Гъемæ дзæнаеты цæрæгау цардыстæм, уæдæ цы!

– Эмæ цы фурдты, цы денджеzыты, цы быдьрты, цы хæхты

фәхаттыстут, кәм фесгуыхтыстут, цәмә гәсгә уын ахәм цыт ис? – бафәрсын та әз балхон Хәфсыхъойы.

Уый цыма Хъарсы фидәрттә басаста, афтәй яе сәрыл бәрzonдdәр схәцы, яе хотыхтә базмәлын кәны, яе дәлбартыл яе цәст ахәссы. Уыдон дәр әм стуыхтузызәй баҳудың әмә әмдзыхъәй дзуапп раттың:

– Мах никүы фестуыхтыстәм, сау цуанон! Фәлә нә балц-вәндагыл күү бафәлладыстәм әмә ам күү әрфысым кодтам, уәд наем хорз фәкаст әмә нә ардыгәй дардәр нә къах нал ахаста. Уый тыххәй әмә ацы «гәнах» биноныг арәзт у әмә нын дзы әвзәр фадәттә нәй. Иууыл – хъуына, хәмпәл. Уәлә нын уыңы бәләстә күүд ратаусын кодтой, афтәмәй ие скәнныл бирә мин сомтә ацыд. Әмә стыр бузныг, адәймаг! Әгайт-ма маҳыл дәр афтә аудут.

– Мәнән мә масть аттыппыр, мә цәстыты туг фәбадт әмә сыл фәхъәр кодтон:

– Гъей, иблиси чьеуырийә над дәлимонтә! Мах дәр нә хид сымах тыххәй күү фәкалдтам әмә Уалдзыгон театр сымахән күү скодтам!

Семә карз тохы баңауон, зәгъгә, күүд загътон, афтә әнгом әрбаләууынц әмә та нырдиаг ласынц:

–*Ба-хъа-хъә! Ба-хъа-хъә! Ба-хъа-хъә!*
Хорз цуанон! Ма загъд кә! Ма загъд кә!
Ма тагъд кә! Хъаймәттәй бахъахъхъә!..

Әмә кәд, немың «Тигртә» кәй хуыдтой, уыңы танктәй хәсты быдыры никүы фәтарстән, уәддәр Хәфсыхъойы әрдонджы раз мә хотыхтә әрәвәрдтон. Фәлә сын зәрдә бавәрдтон:

– Әнусмә мын мә хъусы «ба-хъа-хъә» фәуасут, а дыууә боны уә ныхмә әнәхъән әфсадәй күү нә сбырсәм, лидзгәйә уыл сәдәгай къәхтә күү нә базайа әмә та Уалдзыгон театр нәхи күү нә баяу!

Бәттийы блокнотәй

Композитор Хуырхәт әмә поэт Гәнгәлү сыйхәгтәе сты. Әмә кәд фәрсәй-фәрстәм цәрынц, уәддәр кәрәдзимә тили-фонтәй фәдзурынц.

Иу бон та сә рәзты фәңәйцидтән әмә сәм күү бахәстәт

дән, уәд сә гом рудзгүйтәй мә хъустыл ауади ахәм ныхас:

— Алло! Гәнгәль! Гәнгәль? Айчы хъузгәй дәр ма цъиуы уасын куы райхъуысы, уәddәр дәуән дыууә боны дәргъы дә ног зарәджы ныхәстә куы нал хъуысынц! Хуыцауы хатырәй, дә пъеройыл цъутта әвәрд ис? Бынтондәр та дын куы ныууочан! Аксәв кәркуасәнты мә усы мадыл дәс әмә фондыссәзд азы сәххәст уыдзәни. Зарәг, кад әмә намысы зарәг ыл саразәм. Музыкә цәттә у. Әрмәст ма йын ныхәстә хъәуы, әмә уыдон та дә быгъдуан. Ахъуыды кәнүнән дын дыууә стыр сахаты дәттын. Пушкин хъазы сисәй дыууә минутмә әмдзәвгә куы фыста. Ау, уәд ды авторучкәйә дыууә сахаты архайдзынә?..

— Хуырхәг! А сау, ләппу, а сау «кълассик» та йә поэтикон инкубатор куы баздуха, уәд дзы цәстфәнныкъуылдмә, цы хуызән дә хъәуа, ахәм итувәрд ныхәстә цъиутау тәхын байдай-дзысты. Әмә әнә музыкәйә дәр буләмаргъяу сәхәдәг мәлгъәвзаг басгуыхдзысты.

Дыккаг бон изәрәй зарәг ләвәрдтой раздәр радиойә, стәй та телевынәнәй. Әмә куыд әнхъәл стут? Фәндирәй цагъта Хуырхәг йәхәдәг, зарәг та йә кодта Гәнгәль йәхәдәг. Әмә мартъий гәдыйты уаст уыдон зарыны раз цы у?

Иу әмә дыууә хатты на бафыдәбон кәнүнц Хуырхәг әмә Гәнгәлы ирон аивады «рәзты» сәраппонд! Иу дзуары бон, иу алардыйы бон, иу бадән әхсәв, иу хәйрәдҗыты әхсәв, иу афәдзы хист әмә бирә, бирә, әндәр ахәм «үәлахизы», бәрәгбәттә әнә ног зарәг нае уадзынц Хуырхәг әмә Гәнгәль. Диссаг уый у, әмә сын сә гогызы дыгъал-дыгъулән иуәй-иу бәрнөн кусджытә әхца әнәнымадәй сә «безразмернәй» ахсәнтәм кәй калынц. Счетчиктә сын сыл сәвәрын хъәуы, цалынмә нае аскъуыдисты, уәдмә!

БИЦЬОТЫ Гриш

СТАВД-ДУРТАЕ*

Документалон уацау

АДÆЙМАГ ЙЕ 'ГЪДАУАЕЙ АДÆЙМАГ У

Mæрзойты Хуысинасты цур цы Ныхас уыди, уый мæ рохуаты аззадаид, йæ кой иу-къорд адæймагмæ куынæ рауадаид, уæд. Аджих дæн. Фæндзæм къласмæ цæуын байдыдтон, афтæ куы ралыгъдыстæм Ставд-Дуртæй, уæд Ныхас мæ цардыл куыдничердыгæй сахадыдта?! Хистæртæм-иу йæ кой рацыдаид, уæд дзы мæ зæрдым куыд ницы бадартаин?

Ныхасы-иу æвзæрстой æгас æхсæнады хъуыддæгтæ, адæмы царды æвæстиатæй лыггæниаг ахсджиаг фарстатæ. Зонынджын æмæ фенынджын лæгтæ уым цы аскъуыддзаг кодтаиккой, уый-иу уыди æппæты растдæр тæрхон. Хуыцауы закъонты карз домæнтæ хынцгæйæ, лыг-гонд цыдысты хъуыддæгтæ. Куырыхон хистæрты уæлхъус цырагъяу чи лæууди, уыцы кæстæртæн Ныхас уыди фарны скъюла. Æмæ ма, зæгъын, куыдрайгуырди мидхæсты карз рæстæджыты фæстæ чысыл хъæуы Хистæрты Ныхас?

Гуситы Елдзарыхъомæ рауади ацы Ныхасы кой: «Мæрзойты Хуысинасты цур обауы сæрыл-иу бадтысты зæронд лæгтæ, таураæгътæ кодтой. Æввахс ран кæстæртæ

* Кæрон. Райдайæн кæс фароны 5-æм æмæ 12-æм номырты.

хъазыдысты хъуләй, цъиләй, стуры хъуынәй әүуад пуртитәй, гуда әмәл ләдзәгәй... Чызджытә та Хуисинәты хәдзары дәлбазыр тыччытәй хъазыдысты».

Черчесты Годе дәр уыцы Ныхасы тыххәй загъта: «Ныхас куынәуал уыди, уәд обауы бын бакъахтой әмәл дзы алыг ластой. Рахауди дзы-иу дурыны сәстәгтә, әнәхъян дурын къустә, незаманты хәцәнгәрзтә. Кәеддәр дам, дзы зәппадз уыди, рынчынта-иу уырдәм сәхи къаяхәй бацыдысты, уым мардысты. Зәппадз мәрдтү стәгдарәй куы байдзаг, уәд ай обау скодтой».

Бутаты Георадзырдта: «Хуисинәты Ныхасы уыди фәйнәг бандәттә әмәл бадән дуртә дәр. Быгъуылты Дафи ног цардыл зарәг сарәзта. Уыди дзы ахәм ныхәстә: «Урс дзул хәрүнмә аәрцыдыстәм...» Йәхәдәг-иу ай самыдта әмәл-иу ай әмхъяләсәй систой».

Сохиты Ладемыр: «Дзиуты Будзиты цурмә Ныхасмә цыдтән. Бицъоты Асәхмәты фыд Асәгойы кәрцы бын-иу бабыры-дыстәм фондзәй, йә аргъауттәм хъусгәйә-иу бафынәй стәм йә хъарм хъәбысы. Уәд скъоламә нәма цыдыстәм. Зәды хуызән ләг уыди Асәго».

Реуазты Цәрай дзырдта: «Аэз уыцы Ныхасы фехъуистон, кәеддәр Уәлладжыры комәй кәдәмдәр кәй хъуамә арвыста-иккой, уыдоны куыд азвәрстой, уыцы хабар. Цәвитетон, сә алы хуызы фәлвәрдтой. Иу фәлварән та сын скодтой, сәхәдәг куыд ницы бамбарой, афтә, аивәй. Дзаджджын фынг сын аәрәвәрдтой, әмәл сәм тәрхонгәнджытә сә хъус дардтой. Равзәрстый, дам, чырийы карст-иу йә къәрисәй хәрүн чи райдыдта, ахәмтү».

Ныхас уыди Хъантеты Налыхъты раз дәр. Уым-иу бадтысты Зәнджиаты Саукуыздз, Хохты Налыхъ, Калоты Кипа, Баскатаы Бибо, Гуситы Елбызд.. Алы зонды ныхас дзырдтой, алы таурәгтә кодтой.

Фәрниаты Бечмырзә дәр загъта: «Нәхи раз уыди къуыбыр, дзәбәх бадәнтә дзы сарәзтой. Уырдәм-иу аәрәмбырд сты хистәртә. Уынаффә-иу уым хастой. Тыхст хәдзарән-иу зиууон куыстәй йә хъуыддәгтә сарәзтой».

Гогыцаты Алыксандр та, Фәрниаты Хъырымты цур цы Ныхас уыди, уый хъуыды кодта. Зәрәйтә, дам-иу уым къодәхтыл бадтысты.

Цыма мәм фыдәлтыккон рәстәгәй фарны уддзәф аәрба-

калди, ахәм зәрдүрүхс бавзәрстон. Ирон Ныхас ма Ставд-Дурты дәр акарди! Раздәр куы райгуырдаин, уәд ма уыцы хистәрты сурәттә мә цәстытыл уаиккой. Уыдаид дзы, ивгъуыд царды нывтәй йә әнәсайд ныхасәй әрыхъал кәнын чи зыдта, ахәм таурәгъяндҗытә, хъиамәтгәнәг адәмән фыдәлты рәстәгәй хастаиккой, царды хос-иу сын чи бастуын, ахәм әмбисәндтә. Хъантеты Налыхъты цур Ныхасы чи бадти, уыдонәй иуы кой дәр кәй никуы әрыхъуыстон раздәры рәстәдҗыты дәр әмә ацы чинигән әрмәг әмбырд кәнгәйә дәр, уый та мә әнкъард хъуыдтыл бафтыдта – нае ФЫДӘЛТЫ цард нае нал әндәвта, уыцы рәстәгимә нае цы тәтгә бастой, уыдон аскъуыдисты...

Әлбегаты Хамби хъуыды кодта – Ныхас уыди Сечеры скъолайы раз дәр. Загъата: «Хъәуы ног чынды уыди, зәгъгә, уәд-иу уый Ныхасмә хуын әнә әрбахәсгә нае фәци. Чындызимә цыди йә ходыгъд кәнәе йә тиу. Әввахс-иу әрләууыдисты Ныхасмә. Чындызы әмбал-иу хуын хистәртәм бахаста. Ныхасы хистәр-иу, нуазән йә къухы, афтәмәй ләугәйә арфә ракодта хуын рарвитәг бинонтән, чындызән, алы рәсүгъд арфәты әхсән-иу әнәмәнг загъата: «Ләппүты мад фәю!» Уыцы рәстәг-иу иннә ләттә дәр уырдыг ләууыдисты – чындызән әгъдау ләвәрдтой. Чынды-иу ләууыди йе ‘мбәлтты галиу фарс. Ныхасы ләттә-иу тәбәгъты авәрдтой, әхцайә кәмә цы разынди, уый. Тәбәгъ иста чынды әмә, мәнә ныр куыд фәзили әваст, афтә сәм-иу йә фәсонтә нае февдиста – фәстәмә-фәстәмә-иу рацыд дзәвгар әмә-иу кәддәр йә фәндагыл араст».

Зәнджиаты Хъасболаты зәрдүл ма ләууыди, Черчесты Гришәйы фыд Гадәккән дугъ куыд уагътой, уый. Цинк ластәйәйыл Уәлладжыры комы бәрzonдәй дур әрхауди әмә дзыхъмард фәци. Дугъәттә Змейкәмә сәхи цыдәй ацыдисты әмә уырдыгәй рацагайдтой. Хъабахъ ын ныссагътой, сауыгътой йыл сапоны джиппитетә, дуихы әвгтә... Хъабахъы хъил-иу сойә байсәрстор. Йә цъупмә чи сбырыди, уый-иу дәндагәй исты ратытдаид.

Гадәккы размә та йә фыд фәзиан. Ставд-Дурты фыщаг зәппадз уымән самадтой. Амайтә та йә скодта Зәнджиаты Дзидае. Йәхи цот куыстхъом наема уыдисты, әмә-иу Хъасболаты скъоламә нае аугътта, фәкәс мәм, зәгъгә. Зәппадзы цыппар фисыныл цыппар таппузцъуппы сарәзта.

Хъяуы уынгты къанæуттæй-иу сæумæрайсом алчи нуазыны дон кæй хаста, къанæутты ставд кæсаг æрцахсæн дæр кæй уыди, уыдæттæ хъæуккæгтæ бирæтæ æрымысыдысты. Саулаты Геор дзырдта: «Куыстæй æнафоны æрбацыдтæ, уæд къанау ацауаз, смал-иу ис æмæ дзы дæхи ныннай. Кæсаг дæр дзы ахстам».

Дзугкоты Хъазджери фæсхæст рапхомыл, уæддæр хъуыды кодта хъæуы хорз фæтк: «Уыди нæм, хидтæм чи зылди, ахæм сærмагонд лæгтæ. Мæ рæстæджы хидтæм зылдысты Фæрниаты Добыттæ, Таболты Хъайсын æмæ Токаты Забе. Уалæ сæ кæцæй уагътой, уырдыгæй хъæуы бынмæ къанæуттæм сæ хъус дардтой. Мæ зæрдыл ма лæууы: хæст нæма фæци, афтæ, 1944 азы, сærды чидæр къанау ныццауæзта – кæсаг дзы ахста. Добыттæ йæ махæй æнхъæл уыди æмæ нын нæ худтæ байста. Уæдæ хъæу-гæрæтты хизæнтæм дæр уыди сærмагонд цæстдарджытæ, хуы-гæстæ сæ хуыдтой. Бырынкъджынтæн æддæмæ рауадзæн нæ уыди. Махырдыгæй ахæм барджын скодтой Мамсыраты Дзи-бутта æмæ Насхъидаты Лактемыры. Иуахæмы нæм Лактемы-римæ уыцы ныхас рауад. Афтæ загътта: «Фондз метры дæргъæн екситæ нæм уыди».

Хъæуы каурæбынты арæст дурастæрд къахвæндæгтæ (тро-туартæ) кæй уыди, уый дæр Дзугкоты Хъазджерийи зæрдыл æрлæууыди. Хидты цурты та – фанарæвæрæн цæджындæтæ сагъд. Къæвдайæ сæ хъахъхъæдтой авджын агъудтæ. Уыдонмæ дæр зылдысты сærмагонд лæгтæ (электрон рухс æмæ радио хъæуы фæзындысты 1957 азы.) «Дурастæрд къахвæндæгтæ ма 1943 азы дæр уыдисты, – дзырдта Хъазджери. – Мæхæдæг сылиу цыдтæн. Фæсхæсты азты сæ фехæлдтой. æрæфæй дур цæ-уыл æрбаластаиккой, уый нæ уыди æмæ-иу къахвæндæгты дуртæ скaldтой».

* * *

Хистæртæй чидæртæ æрымысыдысты, чысылæй аргъуанмæ куы цыдисты, уыцы рæстæджытæ. Гæгкуыты-Саулаты Дзеркæ дзырдта: «Сечеры нæм уыди стыр аргъуан. Уæлдай тынгдæр æм цыдисты Куадзæнты. Кадджын бæрæгбон уыди. Уыцы бæрæгбонмæ-иу алкæмæн дæр ног дзабыртæ кæнæ æндæр исты ног дзуума бахуыдтой. Науæд-иу адæймаг хæдзарæй нæ рацы-даид. Чызджытæн æнæмæнг хуыдтой ног къабатæ. Цыфæнды мæгуыр цæрæг хæдзар дæр-иу уыцы бонмæ самал кодта ног

дараестә. Ахсәевы ахуырстой айчытә, райсомәй ахуырст айчытимә алчи йә сыхәгтыл зылди. Арфә кодтой: «Чырысти райгас!» Мә мадәрвадәлты сыхаг сауджын уыди. Хәларзәрдә ләг. Аргъуаны кәрт – сыгъдәг, цәх нәүү... Мә мады фыд Гогаты Алимирза сауджынимә балымән. Иуахәмь сауджыны бинонтәй чидәр фәзиан. Сывәлләтты дәр әрхуыдтой, сбадын сә кодтой, хәринаңтә сын радтой. Зианыл-иу саргъуытда сауджын. Мардән тынг кад кодтой. Мәрдҗынты рәэсты ҹасдәр ничиуал цыди».

Фәрниаты Хъырым загъта: «Сечеры сауджын Баситы Гадәкко уыди әгъдауылхәст. Уәд адәм әфсәрмь кодтой, Җәмәйдәр тарстысты. Куадзән бон-иу мә фыды әфсымәртә се ‘мәртимә бәрзонд хыил ныссагътой, йә цъуппыл-иу ын цалх әркодтой, цалхәй уагътой кәрәдзи комкоммә баст дыууә бәндәны, бәндәнты кәрәттә – цәгбаст. Сабита дзы-иу сбадтысты, цалх зылдтой, херы кодтой. Ахуырст айчытә бахәссәмә херы кән».

Токаты Дзандар дәр чысыләй цыди Сечеры аргъуанмә. Афтә загъта: «Сауджынты кәй фесәфтой, уый знаггады күист уыди. Сә цард чи бабаста, сауджын-иу ахәм әрыгон ләппу әмә чызыл күы саргъуытта, уәд уыдон хицән нә кодтой. Адәймаг Җәмәйдәр тарсти, әфсәрмь кодта. Сечеры уыди мәзджыт дәр, аргъуан дәр. Max аргъуанмә цыдысты Дзәгъиппарзәй дәр. Ставд-Дуртәм алидзыны размә сә ног хицауады минәвәрттә фехәлдтой. Хъәуы ләгтән ай халын кодтой, фәлә уыдонәй ници сразы. Уәд аргъуан халынмә баххуырстай иу уырысса-джы. Мәзджыты алыварс дәр сылгоймәгтә сләууыдисты, фәлә ницы сә бон баци, фехәлдтой йә...»

Фәрниаты Бечмырзә уыць рәстәджы тыххәй: «Лидзгә чи кодта, уыдон аргъуан күырдтой. Уым чи зад, уыдон сын загътой: нагъ, скъола аласут. Аниу сын аргъуан күы радтаиккой, уәддәр ын ницы бакодтаиккой. 1934 азы федтон, Краснодары аргъуан күыд хәлдтой, уый. Аеввахсәр Җәрдҗытән ныффә-дзәхстөй: уә рудзгуыты әвгтә гәххәттәй банаҳасут – аргъуан рәмудздзыстәм. Аргъуан ахәм фидар разынд, ахәм... афәдзы әрдәг әй хәлдтой...»

Хъайтыхъты Геор афтә загъта: «Аргъуан, агууәндүндизинад әвзәр нәү. Аертындәс әмә мыл әртиссәдз азы цәуы (ныхас кодтам 1990 азы) әмә әдзух әндәр ницы хъуыстон: «Хуыцау

нәй, дзуар нәй». Әмәе әвзәр ми сарәх. Адаймаг хәрәгәй хүмүн кәнә. Фәрнджын адәм сыйтәм сты. Ахәстоны ләг ногджы фылдаәр фәвәййы...»

Гогычаты Дадетти райгуырди 1926 азы. Александровскмәй ўа аластой әмәе йыл уым сауджын сарғуында. Бинонты әвдисәндәры уәд фыстой хистәрәй кәстәрмә бинонтәй алқай райгуырды азтә, бонтә, суант, дунемә сә чи цал сахатыл фәзынди, уый дәр. Сә мыхурыл уыди Чырыстийи сурәт конд. Йә әвдисәндәр ын айстор Елхоты паспортдәттәг къанторы күсдүйтә, архивы әвәрынән, загътой, у әвәджиауы документ.

Гогычаты Уырысханы кәстәр әфсымәр Налыхъ райгуырди 1910 азы 27 декабры. Ууыл әппындәр гурысхогәнән нәй – Уырысхан уәд аргъуаны күиста, уыди алчер, уыцы бон раскъуында аргъуаны къәлиндары сыф әмәе йә бавәрдта. Йә әфснайд рәбйиңәй мәм әй рапаста Уырысханы кәстәр фырт Зауыр. Аргъуаны раз цардысты, сә цәхәрадәтты-иу әм суади Уырысхан. Зауыр дзырдта: «Баба хорз зында Библийи Зәронд Фәдзәхст дәр әмәе Ног Фәдзәхст дәр. Черчесты Михалимәиу Библийә әмбисондән зәгъинәгтә хастой. Кәңцидәр бынәтты мидисмә-иу сә хүс тынгдәр әрдәрдтой, чи йә растдәр әмбары, зәгъгә, дзырдтой, дзырдтой әмәе та-иу Михал Бабаимәе сразы».

Михал скъолайы директорәй күиста әмәе ныгъуылд ныхас кодтаиккәй. Уыдәттә дзы айхъуысой, уымәй әдас кәм уыдан-ид. Зауыр йә әфснайд әвәрәнтәй рапаста, йә фыд Уырысхан әмәе йә мад Асиаты амәләтты бонты йәхәдәг къәлиндарәй кәй раскъуында, уыцы сыфтә дәр. Уырысхан фәзиан 1974 азы 30 декабры. Йәхі къухәй ма дзы бафыста: «Скончался Баба в 14 часов 15 минут». Асиат фәзиан 1977 азы 31 июля. Сыфыл – къухәй фыст: «Әхсәвы 1 сахатыл». Сты сәм сә цот Алан, Игорь әмәе Аидәйы райгуырды бонты къәлиндары сыфтә дәр.

Уырысханы удәгасәй Асиат дыууә азы әмәе әрдәг дзыхәй нал сдзырдта. Уырысханмәй йә кәстәр чынды, Зауыры бинойнаг Валя уайсадәг кодта. Иуахәмь зәронд ләг на хо Федкәйән афтә бакодта: «Ам күи ничи вәййы, уәд къуыттыйә бazzайын, әмәе мәм ацы чынды күи сдзурид». Әмәе Валяйы сдзурын кодта. Асиат ма йә мойы фәстә фәсади 3 азы бәрп. Валя йәм сабийау зылди.

Уыцы фәлтәры минәвәрттә әгад әмәе әдзытәй тарстысты,

сæ фарны гуырæнтæ нæ байсыстысты. Уырысхан æмæ Асиат 9 сывæллоны схъомыл кодтой. Йæ амæлæты размæ фыд Зауырæн афтæ: «Банымай ма, цал баистæм». Цот, фæзæгъынц, чыргъæд, цоты цот – мыд. Уырысхан зыдта цоты ад, базыдта цоты цоты ад дæр. Æрнимадта йын сæ Зауыр æмæ баисты 39. Аип нæ уыдзæн, – уыдонмæ ма куы баftauæм Уырысханы фыды æфсымæр Дзакойы цоты дæр: Гуæсæхан, Майрæм, Дариа, Верычкæ æмæ Зæлинæй. Сидзæртæй бazzадысты æмæ сæ схастой Уырысхан æмæ Асиат.

Быдтаты Бекызæйы чызг Зинæ загъта: «Нæ хæдзары Библи уыди. Æрбаftыди нæм Күyдзиаты Ибрхинæй. Дæргъæвсы дины скъолайы куы ахуыр кодта, уæд ын æй, загъта, лæвар бакодтой. Хуыздæр скъоладзаутæн кодтой ахæм лæвар. Хæсты рæстæг тетрадæн йæ кой дæр нæ уыди, йæ сыйфтæй-иу ын стыдтон, рæнхъыты æхсæнты-иу фыстон». Æвæцæгæн, афтæ хъуыды кæнæн ис: ирон адæмæй чырыстон дин зæрдæйæ чи райста, уыдон чысыл нæ уыдисты, сæ цардыл рæстырдæм куыд ахадыдта, фæстæдæры фæltæртæ уый нал æмбæрстой. Æз кæй æрæй-йæфтон, уыцы фæрнджын хистæртæй-иу фыдлагæн йæ ных чи бакъуырдта, уыдон-иу æнæ зæгъгæ нæ фесты: «Хуыщау дын нæй?» Цæвittон, Хуыщау кæмæн нæ уыд, уымæ нæ уыди æгъдау, уыди фарнæй цух, закъон нæ нымайæт, æгад.

Гæгкуыты Мæрзиат райгуырди 1909 азы, загъта: «Сечеры аргъуанмæ цыдтæн. Кувгæ дæр-иу тынг кодтон».

Аргъуантæ фехæлдтой, фæци Ныхасы дуг дæр, фæлæ æнусты дæргы адæмы туджы, адæмы зæрдæты цы фарн ахъардта, уый нæ фесæфти.

Ирæттæн сæйрагæй сæ кувæндæттæ сты сæ аргъуантæ. Хъæуы цæрджытæ бæрæгбæтты æртыгай чьиритæ хастой хъæуысæры кувæндонмæ дæр æмæ хъæуыбыны кувæндонмæ дæр. Бирæ фæltæрæнтæ скодтой партион разамонджытæ, цæмæй кувæндæтты бæлæстæ калд æрçыдаиккой æмæ сæ фæд дæр мауал бazzадаид, фæлæ-иу сæ коммæ ничи бакасти.

* * *

Æгъдæуттæ куыд сæфтой, фæстæдæры фæltæртæй куыд рох кодтой, уымæн æвдисæн сты хистæр фæltæрты минæвæрттæ. Хистæртæй кæимæдæриддæр ныхас кодтон, сæ алчиdæр-иу цы

цин бавзәрста, әгъдау ма йә тыхы куы уыди, уыцы рәстәждыты кой кәнгәйә. Ныдис-иу кодтой: «Цы фәрнджын, әгъдауыл-хәст хистәртә нын уыди! Сә сәр сәрмә хастой, куыд бирәе дөмдтой сәхицәй дәр әмәе сә кәстәртәй дәр!» Әмә-иу сә алчи дәр йә рәстәгәй әмбисәндтә хәссынмә фәци.

Хъайтыхъты Геор ма әрәййәфта, тәхудиаджы әгъдәуттә ма куы кодтой, уыцы рәстәждыты. Зианджынта бәгъәмсарәй бацәүән нә уыди. Хәрнәджы бадтысты хистәртә. Дәс әмәе ссәдз азы кәуыл цыди әмәе бинонтә кәмән уыдис, әрмәст уыдонән уыди хәрнәджы бадыны бар. Кәстәрты хәс уыди ләтгәд кәнин. Уәдәе нозтджын ләг бәрәгбоны рәстәт йәхи нә равдыстаид. Хъазтмә хастой әртәе кәрдзыны әмәе графин. Әртә нуазәнә дзы-иу бапуәзтой фәсивәдә хистәртә, иннәе әрвыйстый фәстәмә. Чыритә ләвәрдтой сывәлләттән. Кағын нә зонын әгад уыди. Фәндүрдзагъдәй куыд фидынта чындаэхсәв, афтә-иу сфинынта зарәгәй дәр. Хъазты рәсугъд фәтк уыди. Цалынмә чегъре бар радтаид, уәдмә фән-дүрдзагъдәг әнхъәлмә кости, кафәгән дәр бар уый ләвәрдта. Ронбәгъды, бәгъәмсары хъазтмә нә уагътой. Фәндүрдзагъдәг ىеддәмә бадгәе ници кодта. Чында-иу әрхастой Хуыщауәхсәв. Чындахәсджытән-иу фыс акусарт кодтой, фынг сын-иу сарәзтой әмәе сә-иу афәндараст кодтой. Се 'рцыдмә дәр сын фынг арәзтой. Чындаэхсәв кодтой Хуыщаубоны. Райсомәй аргәвстой гал. Бонай-иу чынды адәмь размә ра-хуыдтой. Әнәе чындаэй чындаэхсәв нә кодтой... Уыцы әгъдау ма уыди Пагәты Тәгкатәм. Әз дзы әртыккаг хистәрән бадтән... Ныр чынды әрцидмә чындаэхсәв хәрд фәвәййы. Дыккаг аехсәв-иу чынды скъяфтой әндәр хәдзармә. Уым дәр ын кусарт кодтой, хъазт сарәзтаиккой. Әхсәв-иу уыдонмә фәци, фәстәмә-иу әй заргә әрбахастой. Чынды донмә хуыдтой иу-дыууә къурийи фәстә. Чындытә, чызджытә әмәе-иу әй ләппута фән-дүрдзагъдәг акодтой. Доны был арәзтой хъазт. Ома, нырәй фәстәмә йын донмә цәуыны бар ис. Уыцы бон-иу дон хәдзармә фәсивәдәй исчи баҳаста... Чызг кәй хәдзарәй цыди, уыдон-иу чызг әрвитет болы размә изәр сыйхы ләгты әрхуыдтой. Сә разы – әртәе кәрдзыны, графин. Скуывтой-иу. Нуазгә, минас нә кодтой, фәзарыдысты-иу, таурәгтә фәкодтой. Графин бынәвдәлон нывыл кодтой. Нозтуарзаг, гуыбындаәл әгад уыдысты. Фын-дҗы адәм-иу куы сыйсадысты, уәд-иу райдынта Нәртон симд».

Черчесты Годе хъуыды кодта, хәсты размә хъазт куыд арәзтой, уый: «Дулаты Батрадзы хистәр әфсымәр Гагуызд хәсты размә уләфынмә ссыди. Чындзәхсәв ын скодтой. Хъазты чегъре уыди Пагәты Тәгка. Кафгә дәр, симгә дәр кодтой уынджы. Дыууайә хәңдидысты фәйнәджы кәрәттыл, иннәтә ләдзәджытәй әмдзәгъд кодтой. Хъазты фәзы иуырдыгәй рәгъ раләууыдысты кафынмондаг ләппутә, иннә фарс – хъазты чызджытә. Тәгка ләууыди астәүәй, ләдзәг – йәк къухы. Фәхъәр-иу кодта: «Фәндир!» Раздәр-иу чызджытәй исказ үүрмә баңыд, йәк разәй-иу кафән фәзырдәм ләдзәджы фындузай рахахх кодта, ома рацу кафынмә. Уый фәстә хуыдта ләппуы. Чызгмә къухәй ма бавналай – бәлләхтә дзы әрцидаид... Уалынмә раләууыди симды рад. Кәрәдзи дәләртти баңаугәйә, къәйттәй-къәйттәй арәгъсты, узгә-узгә фәрсирдәм ивылдысты, суанг-иу Золойты Знауырты онг схәцдә сты. Фәстәмә здәхтысты къәйттәкъәйттәй уәздан симгә. Къәйттәй исказы раразәй уа, чегъре уый бар наә ләвәрдта... Бадты кәстәртә кафыны фыдәй цъәхарт уагътой. Хъазтмә әнәгъдау цыд ниши бакодтаид. Хистәртә семә хастой әртә чырийы, карчы мард, графин. Фәйнә кафты бар сын-иу радтой. Фәйнә-иу бануәзтой сәхи арахъяй, раарфә-иу кодтой фәсивәдән әмә-иу рацыдысты. Усгур ләппутәй арахъхъ ниши ныуәзта... Зәрәйттәй кафын кәй фәндир, уый дәр хъазтмә хаста нуазән, хай. Хистәр кафы – фәндирдәзгъдәг дәр ын-иу систади. «Хистәр буц у!» заргә-иу ай фәсивәд сә къухтыл рахастой...»

Таболты Хазби йә зәрдым бадардта, Бутаты Дзахотты чызг Залду чынды куы цыди, уыцы бон. Дәргъәвсаг чындухәсджытәм әнхъялмә кости чызджы хәдзар. Уыдон наәма фәзындысты, афтә хъәуысәрәй әрхызытысты 9 барәджы: – сырх, цъәх, морә... цухъхъятә сыл, сә бәхтә сә быны кафыдысты. Хъәуы уынджы рапәгъсты, сә иуәй иннәйи астәү 30 метры дәрдзәг. Куы иуы, куы иннәйи сәрмә-иу азәлыди гәрах, фәздәдҗы тәппи-иу ауыгъдәй аzzади. Әрәфы билты Бутаты цурты ныфтардәг сты хъәуы бынмә. Уынг сә уындаай жасаай сфидаидта. Иннә дәргъмә уынджы хъәуы астәумә схәцдә сты. Се ‘мбал чындухәсджытимә башу сты куыройы раз әмә ныр иумә фәндир цәгъдәг, заргә сәхи Бутатәм ныйистой.

Фәрниаты Хъырым дзырдат: «Зианы рәстәг адәм зианджынтаң тынг цыдысты. Дыууиссәдзәм бон нә кодтой, фәлә авд сабатизәры.

Зианджыны хәдзарәй дыууә кәрдзыны хастой уәлмәрдәм. Ёхсәз хатты дәр афтә кодтой. Ёвдәм сабат-иу зианджын хәдзар Ҽалдәр ләгмә фәдзырдат. Уәлмәрдәм ницуал хастой. Сыхы хистәртә-иу фынджыңдаг ныххәлар кодтой зианән».

Чындаңсәв фәрнажын хистәры арфәтәй алцыххәст свәййы, фынджы бәркад ахадән фесты, хъуыры цы комдзаг аңауа – фарсылхәңон рауайы. Уәдә зианы бон хъарәтгәнәг кәй уәлхъус баләууыд, уыцы мардән-иу йә мәрдтәмвәндаг цыма ёңциондәр фәци.

Хъарәтгәнәг сылгоймәгты кой кәңгәйә-иу арымысыдышты Дауиаты Вера әмә Зәнджиаты Лубәйы нәмттә. Кәмәддәрәгоныл дәр, загътой, цингәнаг уыдысты, хъыттыл хъыг кәнин зыдтой.

Лубәйы тыххәй зәрдәбын зәгъинаетә разынд йә чында Раямә. Мәнәй йә ныхәстә дзырдәй-дзырдам: «Лубәимә мад әмә чызджы цард фәкодтам. Абон дәр ма мын уый куы уаид! Ләдҗы әмкад уыди. Мәнән мә хәдзары гуыдыр асаст – уый-иу баззади хәдзаргәс. Мә мады никуы арымысыдтән. Истыләвар әм әрциди, уәд-иу загъта: «Нә чында, амәй дәхицән къаба бахуый». Бацамонынай дардәр әвзәр зондыл нә сардытаид... Куы сәм әрцидтән, уәд мә фыщаг бон Катәйы (Лубәйы хойы) размә бакодтой. Бафәдзәхстый мын: къәсәрәй-иу ын әртә хатты дә сәрәй акув». Дыккаг бон та мын афтә: «Ныр та дәм де ‘фсинн ссәудзән». (Дыгууәуәладзыгон уыд нә хәдзар). Ёнхъәлтон, Катә та мәм ссәудзән. Ссыди мәм Лубә, йә хъәбысы мә ныккота. Катә әмә Лубә хотә уыдысты, Диамбетты Иваны чызджытә. Карз сылгоймаг уыд Катә. Мә ‘фсинн сәр хъуыды кәңгәйә ын йә алы змәлд дәр фиппайдтон. Катә цъәййаг Бицъоты ус уыди, йә дыууә фырты – Дзаххott әмә Гамбол хәсты баззадысты. Ёмбисонды хорз ләппутә сә хуыдтой. Мә фыд дәр мын-иу фәдзәхста: «Уыцы зәронд усмә фәстәмә дәр ма фәкәс, йә фырттәй исчи къодахәй уәд та куы ссыдаид. Тәригъәд у». Мә хицауы фыды әфсымәры цот Уане, Геор, Лизә әмә Розә сидзәрәй баззадысты, Лубә сә фәхаста, устытә сын ракуырдатой, чызджыты моймә радтой. Мәхәдәг сыхы зәрәдтәм фәуайсәстон. Хох-

ты Геор мын ләгъстә кодта: «Сазур мәм!» Нә йәм сазырдан. Мә фыццаг зәнәг Артур авдәнәй куы рахызт, уәд ай мә хиңау айста, чызджы ме'фсин айста, семә фынәй кодтой. Мәхи фарсмә куы хүйссыдаиккөй, уйй мә куыд фәндыд, фәлә быхстон... Дыууә туджджыны фидауын кәнинц – Лубәмә-иу фәдзырдтой. Бицъоты Дзибайы фырт Виктор авари куы скодта, уәд Змейкәйы зианджынта м Лубә баңыди, йә кәлмәрзән зәххыл аәрытыдта. Ләгтә йын йә кәлмәрзән систой, загътой: «Уәззau әфхәрд нә цәмән бакодтай?» Ставд-Дурты хатыркурәг адәмән зианы цурмә баңауыны бар радтой... Мә тиу Сергей 7-әм февралы амарди, әхсәв. Уазал әхсәв уыди. Лубә дыккаг уәладзыгәй бынмә аәрхызт, цай скодта, схаста йә әмә әхсәвбадджытән загъта: «Фәйна цайы куына баңымат ацы уазал әхсәв, уәд уә мәрдтә тәригъәд дәр уәд әмә аәгәсты тәригъәд дәр». Адәмы раз йәхі урәдта, нә цәхәрадоны кәронмә ацыди әмә-иу уым фәкуытда. Йә зәрдәйы судзаг рис-иу скалдта йә хъарәджы ныхәстимә: «Дыууадәс азы карз низимә карз тох фәкәнен әмә йын хос кәнин ма бафәразон!» Сергей уал азы фәсади... Йә иннә фырт Петя хәйтәхәдҗы басыгъди. Уйй тыххәй та йә маройы афтә дзураг уыди: «Мә тәхгә бәлон уәләрвты тәхынәй ма бафәдал!» Петяйән цырт куы ныссагътой, уәд йә хъарәджы йә идәдз чындзмә афтә дзырдта: «Мә саусәр идәдз сай уәлмәрдтәй сай сагъәстәнгә аңау!» Хәсты быдыры әдзардәй чи фесәфт, уыдон тыххәй йәм иу цы зәгъинәгтә разынди: «Германы фатәй йә зәрдә рыст кәмән нәу, ахәмтә нәй. Кәмән дзы йә ма-дизәнәг бazzад, кәмән йә фыд, кәмән йә къабаз. Кәуинаг уыдон сты, әндәр, йә сыйджытәй әмбәрзт чи аәрцид, уыдон кәуинаг не сты. Уыдонән сә сай сәрыйил сай халәттә уәлбәләстәм фәхастой, сә хәрзконд уәнгтә сайн стонг сырдтә стонгән фәхордтой. Уыдонәй бирәйы кәд дон хъуыди әмә йә дойны йә хъарм сырх тугәй басаста...» Зәронд адәймаг амарди, уәд-иу уйй тыххәй та афтә бахъарәг кодта: «Уымән йә ног уд аскъуыди, уд нә зәронд кәнни». Зианы рәстәг-иу ләмәгътәм хъәддых сазырдта: «Әгъдау динаң ие 'мбис у, хъәбәр фыдән хъәбәр ләууын – йә хос». Чындзәхсәвты дәр Лубә – арфәгәнәг. Чындзы-иу сәрзәды бынмә куы бакодтой, уәд-иу Лубә бәгәнйы къус райста әмә-иу фәхъәр ла-ста: «Фарн әрбаңау!» Дзуапп-иу ын радтой: «Мәнә йын

фәрнджын бынат!» Уйй фәстәе-иу Лубә скүвтә: «Иунәг каджын Хуыңа дә ахәм арфәйаг фәкәнәд әмә, амондджындәр къах чи арбавәрдта, уйй әмбал куыд фәуай! Бинонтән аддҗын куыд уай! Сыхбастән, хъәубастән у уарzon! Дә уатмә кәугә, дзургәйә куыд никуы бауайай (ома дә ләгмә хъаст макуы бахәсс). Каркау бәдулдҗын куыд уай, фырау къәбүтдҗын, бәласау уидагджын. Райсомәй-иу дә уатәй хурау худгә куыд рахизай. Хәдзармә ныхас куыд никуы бахәссай, хәдзарәй ныхас куыд никуы ахәссай!»

* * *

Давд нә уыди. Фәләе-иу искуы исчи исказуыл куы фәгурыско давынәй әмәе-иу уйй куынә састи, уәд-иу ыл армыздаг хор бакалдта: «Кәд мәңг зәгъыс, уәд дә йә фыдах уәд!» Хоры фыдахәй тынг тарстысты.

Мәхъиты Георги бинонтәдҗын куы сси, фыццаг хатт уәд счаста йә дзыхмә арахъх. «Куы-иу бапуәзтон, – дзырдта Георги, – уәд хистәрты цурмә нә цыдтән. Әңгәгәлон ләг әңгәгәлон хъәуы дардмә дәр базыдтаид фынгмә гәсгә, Җавәр әгъдау дзы ис, уйй. Кәд әмә фынджы сәр артә хистәрү бадтысты, уәд дзы ис цины хъуыддаг, кәд дыууә хистәрү, уәд уйй уәззау фынг у».

Токаты Ким 1932 азы райгүйрд. Чындызәхсәв ын куы кодтой, уымәй чысыл раздәр Галоны шахтәйи кусын райдыдта. Мәгүүр заман уыди. Йә чындызәхсәвү рәстәг Зәнджиаты ләппүйи костюм ракуырдта. Хохәй ссады голлаг алласта. Силосы раз ын ай арәппәрстой, уырдыгәй йә сә хәдзармә дыууәйә счастой. Токаты Хъырым әмә иннә хистәртә сә сарайы бадтысты. Чындызәхсәвү фәдил уынаффә кодтой. Ким әмә ие ‘мбал ссады голлагимә сә рәэты бараст сты. Ничи сәм ницы сдзырдта хистәртәй, фәлә фәстәмә куы раздәхтысты, уәд Хъырым фәтъәлланг ласта: «Ай та нын чи у?!» «Фырәф-сәрмәй ма цы фәуыдаин, уымән ницуал зыдтон, – дзырдта Ким. – Бәргә ма фембәрстон мә рәдыйд, фәлә айрәдҗы, рудзынгыл җәхәрадонмә агәпп ластон. Әրәфы бил фәбадтән. Зәрәдтә куы аңыдышты, уәд арбаңыдтән хәдзармә». Усгур-иу уыцы бонты йәхи нал әвдышта.

Бинонтә чысыл падзахадәй уәлдай цы сты. Бинонты

әхсәннәе-иу ног адәймаг – чындз куы әрбацыди, уәд ын фыщаг арфә кодтой: «Фарнхәссәг фәү!» Уыңы къаҳдәфмәе-иу ныйй-арджытә сә чызджы чысыләй фәстәмә цәттәе кодтой, цәмәй йә фидәны бинонтән фәаджын уа, әндәрианы ад сын ма скәна.

Цогоиты Уырысби бахъуыдаг кодта 1928 азы. Бағидытой дыууә мыггаджы. Уалынмә Уырысбийи мад фәзиан. Марды кәндтәе куы ахицән сты, уәд чындзәхсәвь рад раләууыд, фәлә... Күрдүаты бадәг чызг Уәлышкә нал разы кодта Цо-гойты хәдзармә. Зәронд ус кәм нәй, уыңы хәдзары, дам, аәз цытә кәндзынән? Уәлышкә йә цыппар чындзы дәр федта йә удәгасәй әмәе, дам-иу сә алкәмәй дәр әппәллын куы райдыдта, уәд-иу ын афтә загътой: «Цыма дә чындзыты хуызәттә никуы уыди, афтә сә феппәллы!»

Адәммә бирә әнәсайд баရәнтәе уыди. Ие ‘фсин, йә хица-уән сә амәләтү бонмә чи фәләггад кодта, уыңы чындз-иу арфәйаг фәци цәрәнбонты. Йәхицән удыбәстә скодта, зәгъгә, дзы-иу загътой.

Уыдонәй уыди Будзийи чындз Дзена. Йә кой мын цалдәрәй ракодтой. Уәлдай зәрдәбындәр ныхәстә дзы загъта Черчес-ты Годе. Дзенайы звенойи күиста. Йә цардәмбал Колкә хәстәй нал ссыди. Фәсхәст ма йәм цыппәрдәс азы фенхъәлмә кас-ти. Уәдмә сә цыппар сывәллоны дәр амардысты, ныйярәг уыдонәй дәр бавдәлон. Амарди хәдзары хицау Будзи дәр. Уәддәр бадти Дзена, афтә-иу бакодта: «Ме ‘фсины куыд ныу-уадzon?» Иуахәмы йә цардәмбалән баңгуырдта Цогоиты Санахъю. Сывәллон дын дзы нәй әмәе ма цәмән бадыс, зәгъгә, йәм аерхатыдысты. Аңыди Дзена Санахъомә. Фәлә Дзыкъийи (уый ие ‘фсины фәсномыг уыди) на рох кодта. Фәзәронд ис аeffsin, ныссуйтә, әмә-иу ыл баҳудтысты. Йә сәрыл-иу сдырда-та Дзена: «Абоны цәстәй йәм ма кәсүт. Тынг аeffsnайд сыл-гоймаг уыди. Йә къухтә-иу куы ныхсадта, уәд-иу фыр-сыгъдәгәй хъиррызт кодтой. Раздарән әнәе итувәрдәй никуы бабаста».

Дзыкъийи хорз хъуыды кәнүн. Йә зәры кары фәзындарән. Әмә уымән бамбарән вәййы – зәрондмә, фәзәтгынц, йә сабийи зонд аерцәуы. Фәлә ма аеригондәр куы уыди, уәддәр-иу равдыста, былысчыл ыл цәй тыххәй бакодтой, ахәм митә. Дзыкъти, дам-иу йә ләг Будзимә, аууон ранәй йәхі равдисгәйә,

сәзирдта: «Гудзи, нә ләг!» Будзи-иу ыл сбустәе кодта: «Не гудзи дын, зәгъын!» Адәймаджы зонд кәй фәңуды, уымән әдзухдәр вәййи цыдәр бәлвырд әфсәннәе, фәлә сә адәм әдзүх нә базоның.

Быдтаты Бекызәй мидхәсты уыләнтае ахастой Хъаспы ден-джызы цәгат былгәрәттәм, фәзылди Астрәхәны обләсты әмә Стъараполы парахат быңырты – Сырх Әфсады Дыккәгәм әфсады хәстон уыди. Әнәдон быңырты дойныйә дәр әмә сыдәй дәр мардысты, Деникины әфсады ныхмә тох кодтой. Гъе, әмә Бекызә фәсхәст Георгиевскмә йә бинонтәм куы әрбаздәхт, уәд бәстәе йә тәккә змәстәй уыди, цәвәг марәджы нал иртәста. Урсытә әмә сырхытә кәрәдзи мысанән агуырдтой, туг-уарән рәстәг скодта. Бекызә зыдта Женяйән йәхі дәр әмәй фыщаг ләдҗы дәр – уыңырдыгон чындз уыди. Бекызәй чызг Зина дэзирдта: «Нә фыд тыңг хорз адәймаг хуында Женяйы. Әвзәргәнәгәй, мастисәгәй әнафонты ләбурдтой хәдзәрттәм. Бахостой, Женя кәмә әрцыд, уыдомә дәр. Йә ләг сәм мидәггәгты рауади әмәй йә сә дуармә афәлдәхтой. Женя фәсонт, йә сәрызонд фәтар, сә иунәг сабиый йә мард фыдыл әрәппәрста әмә хъәуи-хъәу зилгә аңыди, йә әрдиаг-гәнаг хъәләс азәлыди, адәмы удаист кодта. Кәддәр йә чемы куы әрцыди, уәд йә цәгатмә әрыздәхти. Дзиуты Будзи йә уый фәстәе ракуырдта.

Цалынмә Дзыкъи царди, уәдмәй йә Дзена бәрәг кодта, хәринаң ын хаста, әфсайдыта йә.

Йә уәләуыл царды йәхидән удыбәстәе чи скодта, уыдонаң руади Гогыцаты Микъалайы бинойнаг Надка (Черчесон) дәр. Гогыцатәм әrbаййәфта цыппар сидзәр сабиый. Микъалайы әфсымәртә Маса әмә Азейән дәр фәзиан сты сә бинойнәгтә. Надка әркодта Масайы чызг Верайы сәхимә. Чындзәзон уыди, моймәй йә радтой, иунәг мәй аңарди йә ләдҗы хәдзары әмә уәззау рынчын фәци. Раласта йә йә цурмә Надка әмәй йәм йә амәләты бонмә кости. Азейы цоты хистәр Дзибыка фәрәухъәндҗын әмә та уымән дәр йә амәләты онг рынчыны ләтгәд фәкодта Надка. Уый фәстәе әрхәуди Дзибыкайы кәстәр әфсымәр Мәхәмәт дәр, әмә та уымән дәр рынчыны ләтгәдтә кәронмә фәкодта Черчесон. Сидзәртәй аzzадысты Микъалайы фыщаг усы ләппу Амырханы әнахъом чызг әмә дзииздиздай ләтгаг. Мады 'хсырай нә бафсәсти, ныдзәзәллаг.

Мәнәе-мәнәе фәңғынд уыдзән, әмәе йәе мады фарсмә ба-вәрдзыстәм, зәгъгә, йыл сәе зәрдәе нал дардтой. Уыңы хуы-зәнәй йәе Надка рахаста әмәе йәе къахыл сләууын кодта. Чызджы дәр рахуытта йәхимә.

Зәнджиаты Хъанымәттәе нә хәд уәле цардысты. Хәст кәд әмәе кәд фәңи, уәддәр ма Мана әнхъәлмәе кости йәе фырт Хъанымәтмәе. Әнхъәлмәе йәм кости йәе цардәмбал Серафин дәр. Мана зылди дәснытыл дәр, кәд сәе исчи зәрдәрухсы ха-бар зәгъид, кәд сәе кәңцыдәры ныхәсты уыйбәрц фарн разы-нид, Хъанымәттән хәдзармә фәндагамонәг чи басгуыха... Ма-найы әфсымәр Хъибыр Ставд-Дуртәй Алагирмә алыгъеди. Иуахәмә әрциди хъәумә әмәе загъита дыууә сылгоймагән: «Раңаут әмәе мәе фарсмә цәрут, иумәе исты амәлттәе кән-дзыстәм». Мана сразы. Серафины йе ‘фсымәр Уырысби нә ауатты: «Де ‘фсин йе ‘фсымәрмә цәуы әмәе дә уырдәм куыд ауадzon, рацу дә цәгаттәм». Серафин уый фәстәе кусын бай-дыдта кәрчыты фермәйы. Мана аңыди Алагирмә. Уалынмә Серафинмәе йе ‘фсымәр Уырысби бахатыд: «Де ’мгар Сугъара-ты Батыргег дә агуры, ахъуыды кән, аңу йәм». Фәңциди Сугъа-ратәм Серафин. Мана әрьиздәхти Алагирәй. Йәхи-иу систа хъәуы астәүмә, Фәрниаты Батыргегты цәхәрадонмә-иу аивәй бахызти, арәнкауы аууонәй-иу кости Сугъараты цәхәрадонмә, кәд Серафин фәзынид әмәе йәе ныхасмә фенин. Куынәе йыл хәст кодта, уәд иуахәмә фәсахсәвәрты комкоммә ссыди Сугъараты цурмә, Серафины фәзындамә банхъәлмә кости, йәхи үәм бакъултәе кодта: «Дәсныйы бафарстон әмәе мын афтәе зәгъы: ләппу әгас у. Рацу нәхимә».

Аңы хатт йәе коммә нал бакасти Серафин, әмәе Мана йе ‘фсымәрмә аңыди. Уәд дәр кәрәдзи нәрох кодтой әфсин әмәе чындыз. Алагирәй Ставд-Дуртәм цәуәгән зәронд ус фәдзәхста: «Серафины мын-иу әнәмәнг фен». Серафин дәр мын кәм цындандае әрвиста, кәм әндәр исты. Дзырдтой: «Мана мәнәе ныр йәе уд сисдзән, уәд ма сферәзта: «Серафины ма куы федтаин».

Ахәм фәтк нәм куы фәзынид: Дзена әмәе Серафины хуы-зән хәрзаудәнгәндҗыты нәмттәе-иу фыстәй куы баззаиккой, фәлтәрәй-фәлтәрмә сәе фарн куы цәуид.

Уәддә әнахъом сидзәрттән мадау чи фәаддҗын вәййы, уыдон дәр стыр арфәты аккаг вәййынц. Куыздзиаты Федуся мәрдтәм

арфәйаг кодта йә фыдыусы: «Хи сабитау нә схаста. Мах артәйә сидзәртәй бazzадыстәм. Йәхицән рацыди артә ләппүйи әмә фондз чызджы. Мәрдты бон ын хицәнәй йә ном ссарын». «Гәгкуыты Лизә артә фәлтәры сидзәртә схъомыл кодта», – дзырдта мын Чысиаты Ануси. Лизәйи сәрәны койтә ма мын әндәртә дәр ракодтой. Кусаг уыди, загътой, пеңтә дәр амадта, ләгъзгәнән дәр-иу йә къухмә райста. Алиханән ма Лизәйи размә дәр ус уыди. Уымәй Ыын бazzади фондз сабийи. Лизә йәхәдәг Гәгкуытәм әрцыди артә сидзәримә. Ам йәхицән рацыди артә кәстәры. Лизәйи әрцыдмә сидзәртәй иу чызг чынды ацыди, иу ләппу дзы күистхъом фәци, иннаетә иууылдәр – әнахъом, рәвдыйдхъуаг. Уәдә әффини дәр рынчынәй әрәййәфта. Алихан, дам, ын-иу афтә загъта: «Искәй сә әнкъардәй куы әrbайяфон, уәд дын ай нә ныббардзынән».

Сәумәрайсом правленийи уәттә марзта Лизә, бонәй быдыры күистмә уади, әхсәвигәтти мәнәу дымгәмә дардта. Уәддәр ма-иу рәстәг ссардта әмә сывәлләттәм дәр базылди. Ныйтарәг мад цоты фыццаг ахуыргәнәг у. Сабитә кәрәдзийән цәмәй әххуыс кәнөй, уыццы зондыл сә ардыдта. Сә карчыцьиутәй иунәт нә фәзынди, уәд сә-иу агурәт арвыста. «Нә мад-иу рагацау анымадта, – йә ныйтарәджы мысыди Валери, – хорәй нәм цы ис, уыдәттә әмә-иу загъта: афәдзваг не сүздзыстәм. Әрбауәй-иу кодта фос, алхәдта хор. Күистыл афтә сфаелтәрдтон чысыләй, әмә-иу, скъолайы ахуыр кәнгәйә каникулты рәстәг әртәсәдә, цыппарсәдә фәллой-боны скодтон».

Хәнтеты хәдзармә цыппар сидзәрмә әрцыди сә фыдыус Женя. Сә хистәр уыди Лидә. Афтә радзырдта: «Уыццы мәгуыр рәстәдҗы-иу Женя йә иунәг фырт Гришәйи хъуагәй фәуагъта, уйй хай дәр-иу махән радта. Әз-иу мә хайә Гришәйән сусәгәй авәрдтон. Тынг зондджын ус уыди. Мә хистәр чызг Полинә Женяйи мәнәй фылдәр уарзта. Женя, мәгуырәг, нә фыдимә цыппар азы дәр әххәстәй нә фәцарди. Женяйән ие 'фсымәр дәр хәсты бazzад. Йә фыды хо – сахъат, йә фыд базәронд. Уыдонмә дәр зылди, йә фыды ам бавәрдта».

Йәхи аиппыта чи уыдта, йә ныхас йә митимә баст кәмән уыди, уыццы хистәртә әгас хъәуы кәстәртән дәр зонынджын хъомылгәндҗытә уыдисты.

Хъайтыхъты Къоста фыдәбон кәнүн хәрз әрыгонәй байдыта, хистәрты фарсмә баләууыди. Дзырдта: «Токаты Дзандар мә афтә ахуыр кодта: «Цалынмә дыл дәс әмә дыууссәдз азы рацәуа, уәдмә нозт дә дзыхмә ма схәсс». Йә фәдзәхстын әдзух мә зәрдил дардтон» Насхъидаты Иранбегән та Хъайтыхъты Георимә фермәйи кусгәе рауад. Уый размә цыппар азы баслужбәе кодта, дыууә азы бакуыста шахтәйи. «Геор фәлтәрддҗын фосмәзиләт уыди, – мысыди Иранбег. – Схуыст ныхас йә дзыхәй никуы схауди, әмә-иу ын йә фиппаинәгтә мә зәрдәмә рапистон. Фыццаг хатт фос куы хызтон, уәд мәхи уәлгоммә ауагътон. Уый әрбаңыди мә цурмә, әз нә сымәлыштән. Геор йә ләдзәджы әңцой әрләууыд әмә мын сабырај загъта: «Хистәр дә цурмә куы 'рбаңәуа, уәд-иу уәләмә сист. Хъомгәс йә фос әдзухдәр хъуамә йә цәстәй уына, куыд змәлынц, науәд дын хъәдбыны апырх уыдзысты әмә сә кәмәты агуздынә?»

Әгъдау хистәрәй кәстәрмә цәууы. Гуситы Елдзарыхъойән ахәм хистәр уыди йә фыд Елбызд. Каддҗын ләг уыд. Фәйнәгфарс, стыр къодәхтә-иу әрбаласта хъәдәй. 118 азы фәңдарди. «Тынг бирәй йә уарзтон, бинонтә мын әрхастой, уәддәр ма йә дәлфәйтәм хүйссытән... Бицъоты Магдайән къухылхәцәг уыдтән. Фынайәк куы баззайой, уәд фәхүудинаң уыдзысты, зәгъгә-иу сәм сәүдарәй азгъордтон, сә рудзынг сын-иу бахостон».

Уарзиаты Доби Гогыщаты Алыксандры мад Масойән къуылхәцәг уыди. Доби амарди, фәлә ье 'ртә әфсымәры Пецо, Дзиго әмә Ләппыцо (хицән хәдзәртәй цардысты) сә алы бәрәгбоны кусартәй дәр Масойән хай әрвистой.

Алыксандры фыды фыд Елдзайы әфсымәр Иласы дыууә сабийи Дзыкъыла әмә Георги сидзәрәй бazzадысты, әрхастой сә Майлы әмә Масо сәхимә. Масойән йәхижән дәр дзидзидай сабитә. Дыууә авдәны-иу йә бәрны бazzадысты, йә дыууә къахәй, йә дыууә цонгәй сә фәузыста, схъомыл сә кодтой. Уыдаттә мын Масойы чындз Верә дзырдта.

Сабиты фыццаг ахуыргәндҗытә ныййардҗытә сты. Калоты Клим загъта: «Мә фыд мә мадән зәххон Хуыцау уыди. Мә фыдәй бazzадысты алы кусәнгәрзтә, әмә мын мад әдзух фәдзәхста: «Хъаххъән сә». 1953 азы алыгъдыстәм Нал-

цыкмә. Нæ мады зондæй нæ алы бæræгбоны фынгæй дæр нæ фыды æфсымæр Цыппуйæн хай æрвыстам». Икъаты Хæмысиат йæ цардæмбал Амырханмæ фенхъæлмæ касти 1991 азмæ, йæ амæлæты онг. Кæддæр Ким йæ ныйяраæгæн бакой кодта: «Нæ фыдæн чысыл хистгонд скæнæм, цырт ын сæвæрæм». Ской дæр æй нæ бауагъта – йæ цардæмбалы мардыл банимайа, уый нæ бакуымдта Хæмысиаты зæрдæ. Ким дзырдта: «Мæ мад-иу куы нынкъард, уæд-иу аивæй мæ фыды кой ракодтон, афарстон-иу æй: «Уæддæр æз мæ фыды хуызæн цæмæй дæн?» Йæ цæсгом-иу барухс: «Уымæн ие уæхсчытæ фæтæндæр уыдышты. Асæй дæуы-иас уыди. Уæвгæ нагъ, бærzonдdæр уыди...»

Икъаты Амырхан хæсты размæ йæ бинонтимæ Æрыдонмæ цæмæн алыгъд, уый раздæр загътон. Хæдзардарæг хæсты фесæфт, мад æмæ æртæ æнахъом сабиый фатеры цæргæ базза-дышты. Ставд-Дуртæй сæм фæзынди Амырханы хистæр æфсымæр Налыхъ, сабитæм амонгæйæ, йæ чындз Хæмысиатæн афтæ: «Адон мæ сидзæртæ сты. Æз кæм мæлон, уым амæлæнт». Æмæ сæ ærlasta Ставд-Дуртæм. Иу цары бын байсты фындаæс. Ким дзырдта: «Налыхъ-иу изæрдалынгты сагоимæ дзенкъор-дзуан ацыди. Мæныл цыдаид аст азы. Бирæгъта йæ куы бахæ-рой, зæгъгæ-иу ын тынг тарстæн! Аирвæзын нæ кодта. 1963 азмæ иумæ фæцæрдыштæм». Фæрнджын хистæры уайдзæф хъард-та кæстæрмæ, зондæн æй иста. Таболты Хазби дзырдта: «Ах-хосджын кæстæры цæсгом-иу адæмы æхсæнмæ цæуын нал хъæцыд, куыстмæ дæр-иу иунæгæй ацыди сæумæраджы, хæдзармæ дæр здæхти æнафонты, ныгъуылдтытæгæнгæ. Хистæртæй-иу исчи æнæ бафиппайгæ нæ фæци кæстæры уавæр. Аивæй-иу æй бацагуырдта, юемæ сабырай фæнхыхас кодта æмæ-иу ын адæмы æхсæнмæ фæндаг сарæста. Никæй цæсты йæ баф-тыдтаид».

Афтæ фенхъæлæн ис, цыма хистæртæ æдзуҳдæр карз уыдышты, фылдæр æфхæрæн мадзæлттæй пайда кодтой. Нагъ, уæз-зу зондæй гуырыди сæ уайдзæф...

Токаты Ким сæ сыхаг лæппу Бортников Адольфимæ фæлымæн. Уый мад Иринæ зæххы куыстмæ дæсны уыди. Хал-сары мыттагæй сæ цæххæрадоны алцыдæр тыдтой. Тамако дæр-иу байтыдта. Карстæй йæ агуывзæгай уæй кодта. Адольф сæ тамакотæй радавта æмæ дымдтой. Иуахæмы та, нартхоры хуы-мы куыд дымдтой, афтæмæй сæ Кимы мад Дзего байяæфта.

Ким хорзау нал уыди, нәмдзән мә, зәгъгә. Мад йә фырты сәхимә ахуыдта. Иу уайдзәф дәр нагъ, рәвдауән хъәләсәй йын афтә «Иунәг ләппу йеддәмә мын наә дә әмә хикарст тамако цәмән хъуамә дымай? – йә дзыппәй әхнатә систа әмә йын сә радта. – Цу әмә къоппты конд тамакотәй балхән». Дуканимә осмушкәтә әрластой, стыр ләгтә кәй дымдтой, ахәмтә. Әмә дзы Ким балхәдта. Кәдмә йын сфаг сты, уәдмә фәдымдта әргомәй. Тамакотә фесты әмә цасдәр нал бадымдта. Мад ын афтә: «Цәуылнә дымыс?» «Нал мәм ис», – загъта ләппу. «Дымгә кән, – загъта мад. – Нә хъуг дәр ауәй кәндзыстәм, уәддәр дә тамако ма ныууадз». Мады хъәләсәй цы масть, цы катайтә хъуысти, уый фыццаг хатт банкъардта Ким». Тамако цәмәй дымон, уый тыххәй наә хъуг хъумә ауәй кәна? – ахъуыды кодта ләппу, йәхизән загъта: – Нал бадымдзынән, нал...» Мадән дзырд радта, кәй нал бадымдзән, уый тыххәй. Әвәрд тамакойы къоппитетә дәр рахаста. Мад ын загъта: «Дзиңиллайән сә радт. Әрмәст, дәхәдәг кәй дымдтай, уый ма бамбара! Зәгъ ын-иу: уазджытә наә уыди әмә уыдонәй бazzадысты».

Черчесты Батрадзы чызг Годе әмә Цәгәраты Гаппойы чызг Варя иу рәстәджы цәуын байдытой бидыры күистмә. Хъәуәй Дубинәмә-иу сәумәраджы араст сты, сәккой-иу кодтой сәхи әмә хистәр сылгоймәгтү рувәнтә әмә-иу сә хуыммә фәхастой. Чызджытә-иу сә рәнхъытә рывд куы фесты, уәд, хистәртәй фәсте чи аззад, уыдоны ныхмә барывтой. Ам цъыкк, уым цъыкк күистытә кәнән наә уыди – бригадир иу ехсы фындузәй рывд хуым азмәста, әнәррывд бынәттәм-иу фәстәмә аздәхта аххосдҗыны. Сихорграфон чызджытә хистәр сылгоймәгтән ләггад кодтой. Әппәтү фәсте-иу сәхәдәг бахордтой. Хистәртү раз зәххыл тъәпән ма сбадай – искуы-иу аууоны сәхи аруагътой. Изәрәй дәр та цалдәр къәпийи сәккой кән әмә сә хъәумә әрбахәсс.

Дзүгкөйтү Уәсмән дзырдта: «Нә фыды әфсымәр Хадәхц-иу хохәй Ставд-Дуртәм әрцыди, ме ‘фсымәры цоты фенон, зәгъгә. Нарты таурәгътә-иу дзырдта, зарынмае дәр – дәсны. Сыхәгтә-иу ыл әрәмбырд сты. Хорз чи наә хъырныдта, уый нуазәнәй ивар кодта. Сыхәгтә йын-иу ие ‘р҃цыдмә әнхъәлмә кастысты. Иуахәмь йәм сыхәгтә бахатыдысты: «Ралидз ардәм әмә иумә цәрәм». Хъәуы уәгъд зәххы хай нал разындаид

әмә сын әфсоны загъд кодта: «*Әмә хәдзар та кәм сараздзынән?*» «*Үй тыххәй къуылымпы нә уыдзән. Мә цәхәрадоны растәмбис дын дәттын*», – фәрәвдз әм ис Дудиаты Амырхан. Иннәтә йә дзурын нал суагътой. Хадәхң әрласта, хәдзарән цы хъуыди, уыдәттә. Йе ‘фсымәр Мандзой дәр уәд райдыдта биндурон хәдзар аразын. Хадәхцмә – әвәджиауы хорз хъәдәрмәг, Мандзойы хъәдәрмәг – цаудгомау. Хадәхң ыйе ‘фсымәрән загъта: «*Мәнән мә чызджытә чындзы фәцәудысты (әхсәз уыдысты)*. Бавдәләм әмә ды мә хъәдәрмәгәй хәдзар скән. Дәүән биндуртә ис әмә сә хәдзар бирә хъумә фәцәра». Сә хәдзәрттә кәрәдзи комкоммә уыдысты. Хадәхцы фәстә уыцы хәдзары әрцардысты әндәр бинонтә, 70-әм азты кәрон ыйе сәр ныккали. Мандзойы хәдзар уыцы дзәбәхәй бazzади.

Хъауы әгъдауылхәст хистәртәй алқай цардәй дәр ис әмбисондән хәссинаг хабәрттә радзурән. Черчесты Батрадзәй кәй радзырдтой, ахәмтә. Сә хәстәджытәй чидәр кәмдәр фәзиан. Йә фәдыл мәрдзыгойы чи аңаудзән, уыдоныл рагацу зылди. Иу кәртәй ыйәм ракости әрыгон әфсин. Загъта йын: уә хәдзары хицаумә мын фәдзур. Сылгоймаг йә моймә хъәр кәнгәйә аздәхт. Батрадз дзы фефсәрмы, әмә уынджы фәуырдыг кодта. Хәдзары хицау әй дуармә куынә раййәфта, уәд фембәрста, зәронд ләг лидзәгау цәмән акодта, уый.

Әхболәтты Елбыздыхъю (Әбыз дәр әй хуыдтой) – фыдәбонджын ләг, – әгъдау йәхицәй дәр домдта, иннәтәй дәр. Иуахәмь хәстәг бадт фәци, сә фынг-иу чи адаста әмә сыхәгты размә чи бавнәлдта, ахәм ахәрынмондагмә. Әртәйән цы әрәвәрдтой, уыдон ыйе хъуыры ауагъта Зыдыка әмә ныхилын байдыдта Әбызы размә. Загъта йын дыууә хатты: ма кән. Уалынмә нуазән авәрдтой Әбызмә. Арфә куыд кодта, афтә та әнәфсис ыйе къух әрбаивәзта. Әбыз әй кардәй әрцавта... Әнгуылдзтәй иуы әрдәг ахауд.

* * *

Кәстәртәм әдзух зыстәй чи дзуры, уәләмә скаст сә чи нә уадзы, уыцы хистәртә рәдийинц. Фәрнджын хистәрән әвзәр кастәртә нә вәййы. Хистәр нәрв у, кәстәр гәрз, – зәгъы адәмон әмбисонд... Фәсивәд әгъдәуттыл иу бон нә

систой сæ къух. Райдиантæй фæстæмæ советты рæстæг тынг архайдтой фыдаелтыккон фæрнджын æгъдæуттæ скуннæг кæнныл. Уæвгæ та тох цыди зианхæссæг æгъдæутты ныхмæ. Бæгуыдæр, зиан чи хæссы, уый æгъдау нал у æмæ сæ сафын хъауы. Зæгъæм, рагæй æрæгмæ йæ хидвæллойæ цæрæг бинонты зау- уатмæ тардта ирæд исыны æгъдау. 19 æнусы уыцы æгъдауы ныхмæ фыццагдæр стох кодта Дзæуджыхъæуы æфсæддон-ирон зылды хицау Куындыхаты Муссæ. Уый фæндоммæ гæсгæ 1866 азы ирон æвзæрст лæгтæ банихас кодтой ирæд нал исыны тыххæй. Раst зæгъын хъауы, уыцы уынаффæтæ уынаффæтæй бazzадысты. Ирæд исыны æгъдау та карздæр йеддæмæ лæмæгъдæр наэ код- та. æгъдæуттæ куыд хъумæ конд цæуой, уый тыххæй ма Муссæ сæрмагонд фæтк дæр рауагъта. Газет «Терские ведомости»-ы № 4, 1887 азы Кокиты С. йæ уац «Калым у осетин»-ы мæстæлгъæдæй дзуры, ирæд исыны æгъдауæй æлгъаг базар кæй рауади, уый тыххæй. Ныйгарджытæ, дам, аукцион саразынц æмæ сын 5 сомы фылдæр чи бафиidy, сæ чызджы уый фыццаг скæннынц. Кокийы-фырт зæгъы: устур кæм хъумæ самал кæна, йæ бинонты амонд кæмæй аразгæ у, уыцы 500 – 1000 сомы?

Быдтаты Амырхан æмæ мын Зинæ дзырдтой, сæ хистæртæ цардагур цы зын фæндæгтыл фæцыдисты, уыданы тыххæй. 19 æнусы кæрон Хохы Дæргъæвсæй алыгъди Мæздæгмæ сæ фыды- фыд Гуыдæдзе. Уæд сæ фыд Бекызæ змæлынхъом фæци. Уыр- дыгæй слыгъдисты Быдыры Дæргъæвсмæ. Кæцыдæр рæстæг ба- фидыдтой Бекызæйы æфсымæр Бибойæн, æмæ сæм цыдæридæр фосæй уыди, уыдан ирæды ныхмæ аивылдисты, хæдзар смæгүыр. æхсæз æфсымæры уыдисты, дыууæйæ Херсонмæ афтывдисты исты бакусынмæ, цыппарæй – Бодайбомæ, сызгæрин къахæнтæм.

Бекызæйæн куы бафиidyдтой, уæд та сæ Керенскийй æхчатæй бацагуырдтой 400 милуаны æмæ 12 сызгæрин сомы, ноджы мады бæх. Сæ зæгъын æнцон у, сæ самал кæнын та – лæппуйы хæдзары быгъдуан. æнæ усæй дæр куыд бazzадаид Бекызæ, абадт бæхыл æмæ Прохладныйырдæм йæхи ныйиста, æхсæвыв- гон быдыры æнæгæс баехтæй дыууæйæн сæ хъадамантæ аласта æмæ сæ ратардта. Радта сæ ирæды ныхмæ йæ каистæн æмæ сын бафæдзæхста: «Прохладныйырдæм сыл макуы ацæут».

Газет «Тerek»-ы. (№ 4988, 1914 аз) йæхи Ирон чи схуыдта, ахæм автор фæдис хъæр кæны, ирон фæсивæд нозты амæддаг кæй фесты, уый тыххæй.

Бафиппайын хъәуы, советты дуджы әнәхуыщәуттә фыдәлтүүлүк агъдәуттә әмә дин иу тәрхәгыл кәй әвәрдтой, уый. Байаты Гаппойы цәстәнгас әндәр уыди. Уый 1894 азы фыста: «Царды циндәттәг, адәмтү әхсән хәлардзинад тауаң әмә хәрзаудәнгәныны фарнәй хайджын Чырыстон дин цардмәе рауагъта, әбар әмә сәсест Хуыщауы сконд сылгоймәгтән би-нонты әхсән әмә әхсәнады аккаг бынат чи радта, ахәм за-къонта. Ирәд комкоммә ڈәуы уыцы дины сәйраг домәнты ныхмә». 1895 азы газет «Терские ведомости»-йы (№ 41) И. Д. цы уац рауагъта, уым кәсәм: «Чырыстон аргъуан куыд амо-ны, уымә гәстә-иу сә цард чи бабаста, уыцы чырыстәттә, зәгъән ис, әмә хицән нә кодтой».

Әрәджыйы рәстәдҗыты онг дәр ма уыцы фәтк фидар уыдис Ирыстоны. Хъуыды ма кәннын: 60-әм азты кәрон Дзәу-дҗыхъәүәй ныфтыдтән Ставд-Дуртәм. Зылдтән хиуәттыл. Иуахәмь мә хәстәдҗытәй иуты хәдзарәй кәртмә куыд ра-хызтән, афтә уынгәй мә хъустыл әрциди нәлгоймаджы хъәрәй ныхас. Хъусыныл әм фәдән. Дзырда, дәләрдигәй дәр ай куыд хъусой, уәләрдигәй дәр, афтә хъәрәй. Уайтәккә дәр бамбәрстон: зәронд ләг кәйдәр әфхәры, кәуылдәр әнәвгъяу калы йә уайдзәфтә. Әмбисәндтә хаста. Уартә, загъ-та, Уәлладжыры комы ахәм әмә ахәм хъәуы амзай-әмзәронд баисты ахәм ләг әмә ус. Зулдзыхы ныхас дәр сә никуы рай-хъуысти, афтәмәй, дам, ус йә доныхуыпп нә урәдта, йә бын бахуылыздзәнаг уыди. Уәд, загъта, цәркинмә цыдысты, ныр та-дыууә боны кәрәдзи нал быхсынц. Цәвитеттон, мә фысымты сыхәгты ләппу хәрз әрәджы йә ногкуырд усәй ахицән әмә йә уайдзәфы ныхәстә уыдонырдәм әппәрста, уәззая дур-тау, зәронд ләг.

Зонынджын ирәттүү нымадмә гәсгәе уыцы зианхәссәг әгъдәуттә райгуырдысты незаманты муртаттаг рәстәдҗыты әмә загътой: чырыстон динимә сын иумәйагәй ницы ис! Чырыстон дины ахуырад адәмь әхсәнмә чи хаста, уыдон дәр уәдүү рәстәдҗы зонынджынты хуызән зианхәссәг әгъдәуттүү ныхмә уыдысты. Ома, тох цыди, адәймаджы цардән-иу мәтгүирады хос чи фестади, әрмәстдәр уыцы әгъдәуттүү ныхмә. Советон дуджы уыцы тохы нысан әндәр уыди, – ивгъуыд замантәй цы әгъдәуттә әмә фәтк әрциди, уыдон иууылдәр скүниәт кәннын, фыдәлты фарны тәваг кәмә нал фәххәеццә

уа, ахәм ног фәлтәртә схъомыл кәнын... 1917 аз сси, ивгъуыд рәстәджытәм акәсыны бар кәй сәрты нал уыди, ахәм арәнкъул. Зәгъәм, ног советон цард әнтыйстдҗынәй арәэт цәмәй цәуа, уымән цы ахсджиаг мадзәлтә амыдтой, уыдонәй иу уыди мәгуыр әмәе рәстәмбисцәрдҗыты фыдәлтәй бazzайгә әгъдәуттәй, хәстәгдзинад әмәе динәй бахизын. («Рәстдзинад», 1930 азы, 25 июнь, № 146).

Суанты Зәрай ног рәстәгыл күйд цин кодта, уйй мын дыуә хуызы радзырдтой. Партийы Цәгат Кавказы крайкомы секретарь сәрмагондәй ссыди Цәгат Кавказы фыщаг стахановон зәрәдты звенойы күист фенйимә. Евдокимов, дам, Зәрайы бафарста: «Цал азы дыл цәуы?» Зәрай йын дзуапп радта: «17 азәй фәстәмәе цы акардтән, уыцы азтә нымай». Калинин Ирыстоны куы уыдис, уәд ын Зәрай дәр «әетас цу» загъата. Калинин әй бафарста: «Цал азы дыл цәуы?» Зәрай зәрдиагәй загъата: «Әхсәрдәс азы». Калинин, дам, фәджихау ис, әмәе та Зәрай сдырырда: «Советон хицаудзинадыл цәууы әхсәрдәс, мәныл дәр цәууы уййбәрц!»

* * *

1992 азы 8-әм августы газет «Рәстдзинад» ныммыхуыр кодта нырыккон ирон ахуыргонд Хадыхъаты Хадзымәты уаң «Нә фидән – нә сагъәс». Афтә фыссы: «Адәмтән сәе иутәмрагзамантәй фәстәмәе ныффидар падзахадон цардарәзт. Уыдоммә вәййы фыдәй фыртмә дәтгә кәнә та әвзаргә хицауад... Социалон къордтә әмәе иугай адәймәгты әхсән әвәрд ис, уәле дәләмә чи цәууы, ахәм уәлбар әмәе дәлбар ахаастдзинәдтә. Ахаастдзинәдтә арәэт цәуынц хиисбонады бындурыл, фидар та сә кәнынц падзахадон закъон, тых әмәе тас.

Иннатән сә әхсәнад арәэт у фәтк, уаг әмәе әгъдауы бындурыл. Нәй сәм падзахадон хицауад, әлхъивән оргәнтә әмәе закъон. Социалон къордтә дихтә кәнынц хәстәгдзинад әмәе цәрән быннаттәм гәсгә, иумәйаг зәхисбоны алыхуызы бындурыл. Әхсәнадон ахаастдзинәдтә дәр уәле дәләмә нә цәуынц, фәлә фәрсәй-фәрстәм, әмсәр адәймәгты әхсән күйд вәййы, афтә, стәй сә падзахадон оргәнтә әмәе тас нә фидар кәнынц, фәлә фәтк, әгъдау, уаг әмәе әфсарм... Ирон адәммә дәр Уәрәсеймә байуы агъоммә ахәм цардарәзт уыди...»

Хадзымәт историки әвронг зондәй, уырниаг әвдисәйнәгты бындурыл әңцайгәйә, равдыста фыдәлтәй баззайгә ирон цардарәзты фәзында тә әмәх ахастдзинәдты социалон мидис. Дзуры, ироны туджы чи ахъардта, уыцы ирон уаджы тыххәй: «Ирон уаджы та, әлдар әмәх хицаумә дәхи күзд дарай, уымән йәк кой дәр нәй. Нә фыдәлты уаг әвәрд у хистәр – кәстәр, сылгоймаг – нәлгоймаг, уазәг – фысым, хион – әңгәгәлон, әмгар әмәх къабаздинады охыл...»

Гье, уыцы фәтк, әгъдау, уаг әмәх әфсармәй советон дуджы ироны туг хъуамә ссыгъдәг уыданаид. Уый тыххәй иудадзыг дәр хъуыди халән күист кәнын. Фехәлдтой аргъуантә – Уәларвон Хуыщаумә маул кувой, стауой зәххон хуыщәутты – фәтәгты. Фәтәгтә фәзынди бинәтты дәр, әмәх ирон цардарәзты бындурутә уыдан къухәй хәлд цыдысты.

Хадзымәт ранымадта ирон цардарәзты социалон къордты дәр. Уыдонмә хаудысты «бинонтә, мыггаг, иу фыдәлтәй равзәргә әрвадәлтә, сыхбәстә, хъәубәстә, әхсәнад әмәх комбәстә».

Ныр ма нә зәрдыл әрләууын кәнәм, фынджы әгъдау кәнгәйә хистәр цы гаджидәуттә раудазы, уыдон. Чындаэх-сәвү рәстәг, әнәмәнг, сә цард чи бабәтты, уыцы кәстәртә цы дыууә мыггагәй сты, уыдон кадән хистәр раудазы сәрмагонд гаджидау. Гаджидәуттә раудазы бинонты цардамонды тыххәй, әнәмәнг раарфә кәнен сыхбәстә әмәх хъәубәстән дәр. Цәвиттон, нә фынджы әгъдау әдзухы әвдисән у, ирон цардарәзты социалон къордтә фидар тәгтәй баст кәй цыдысты, уымән дәр. Әмә 17 азы фәстә, ног цардарәзты заман, уыцы тәгтә тыхтынд цыдысты. Бинонтә, загътам, сты чысыл паддзахад. Цас фылдаәр фәрнджын бинонтә уыди Ирыстоны, уыйас ирон әхсәнад уыди тыхдҗындәр. Рацәй-рабон, әмәх бинонты цардыл аудәг нымад әрцыди тәссаг адәймагыл, ног цардарәзтән цәлхудураөвәрәгыл. Ныр ног царды кадән уадзын хъуыди ног гаджидәуттә.

Бинонты цард күзд хәлди, уымән әрхәсдзынән әвдисән, скъолайы йе сфәлдыстад кәмән ахуыр кодтам, уыцы советон дуджы курдиатджындәр поэттәй иуы, А. Т. Твардовский и цардәй. 1931 азы йын йә бинонты скулак кодтой әмәх сә Смоленскы обләстәй Сыбырмә ахастой. Фидәны поэт уыцы рәстәг царди Смоленскы. Бацыди обләсты уәды обкомы секретарь И.

П. Румянцевмæ әмæ йын йæ зæрдæйы рис раргом кодта. Загъта йын: «Кулакыл нымад цæуынц, æххуырстытæ чи дардта, уыдон. Мæ фыд уыди зæхкусæг – куырд, әмæ æххуырст не ‘мгæræтты дæр никуы ауади. Ахæм замантæ ныл-иу скодта, әмæ-иу мæ фыдæн йæ бирæ цоты хæссын йæ бон куы нал уыди, – уæд-иу йæхæдæг кулакы куырдазмæ æххуырсты бацыди». Обкомы секретарь загъта: «Царды райяфы ахæм замантæ, әмæ адæй-маджы бахъæуы революцийы сæраппонд йæ мад әмæ йæ фыдыл дæр йæ къух сисын. Цæвиттон, хъæд кæм фæңæгъдынц, уым æхсныфтæ дæр фесхъиуынц».

* * *

Ацы чинигæн æрмæт кæнгæйæ-иу мæ ныхас-æмбæлтты афарстон, уæ хæдзарвæндагæй цы зоныс, зæгъгæ. Нæ фыдæлтæм хорзæй дæр цы уыди, рæдигæ дæр-иу цы фæкодтой, уыдæттæ куынæ бахынцæм, уæд сомбон, цардвæндæгтыл цæугæйæ, ныдзdzæгъæлтæ уыдзыстæм, хъысмæтты фыдæв-зарæнтæн фæразон нæ разындзыстæм. Нал мæ рох кæнынц, 80-æм азты æмбисы Японæй Мæскуымæ цы ахуыргæндтæ æрба-цыди, уыдон зæронд цæрдæжытыл кæй зылдысты әмæ сæ фыд-æлтыккон заманты хабæрттæй кæй фарстой, уыдæттæ. Уыдон уæ цæмæн бахъуыдысты, зæгъгæ, сыл мæскуыйæгтæ куы бадис кодтой, уæд уазджытæ ахæм дзуапп радтой: «Махæй алчидар фæстаг рæстæджыты йæ хæдзарвæндаг базоныныл йæ уд хъа-ры».

Искæуыл баҳудон, уый охыл нæ кæнын ацы ныхас, – уый размæ уал дæхимæ æркæс, стæй, уыцы уавæрмæ цæмæн æрцы-дыстæм, уый хуыздæр бамбардзынæ. Хæрз кæстæртæ сæ фы-дæлтты кæй нæ зонынц, уымæн бамбарæн ис. Фæлæ, дæс әмæ æртиссæдз азæй уæлæмæ кæуыл цæуы, ахæм хистæр йæ фыды-фыды ном дæр куынæ фæзоны, уæд уый уæззau сагъæстыл æфтауы.

Нæ мыггаджы сæр Бицъойæ ранымайгæйæ мæ фыд Хаджу-мар уыди æвдæм фæлтæрæй: Бицъо – Бидзи – Сæхмæт – Ма-цыкъа – Алыкси – Цымырзæ – Хаджумар... Сæ базоныны тыххæй бахъуыди æрвадæлттыл зилин, архивты æрмæджытæ фæлдахын. Сæттын ыл: нæ мыггаджы бæлас гæххæтты егъau сыфыл нысангонд æрцæуа, зæгъгæ, мæм уыцы хъуыды иу-

фындаәс азы размә фәзынди. Уәдмә әрвадәлты хистәртә дәр, мә фыд дәр цардәй аңыдысты. (Хәрзаудән кәнәнт). Мә бәллиң сәххәст кәнин мә къухы нә бафтыди. Нә мыггаджы бәлас сарәзта (табу уә фарнән!) нә ләппү. Рафәлдахын ай стәм хатт, мә цәст әрхәссын хистәрәй кәстәрмә рухсы бадинағ фыдәлтыл, әмә та зәрдә риссаг агайд фәкәны нә мәгуирады уавәр. Мә фыд-иу мә фыдыфыд Цымырзәй кой арах кодта, әмә уый мә цәстытыл уайы удәгасәй. Йә цардәй йын чысыл хабәрттә бахъуыды кодтон. Фосмә зилын зыдта, уыңы күист ын ләвәрдта цин дәр әмә царды хос дәр. Уымәй уәләмә мын иннәтә әрмәст нәмттәй бazzадысты. Сә хысметтә күйд раудысты, цы миниуджытәй хайджын уыдысты, чи сә цы ‘гъду әмә зондыл хәст уыди, уыдәттәй мәнмә ницы әрхәццә.

Мә фыды хъустыл-иу куы ‘рцыди, Уәрәсейы кәңцидәр ран дзәвгар рәстәг къәвдайы әртак нал әрхауд, зәгъгә, уәд-иу фырматәй әгъуыссәг фәци, йә дзыхәй-иу зәрдәрухсы ныхас нал хауди. Йә удаист-иу мә буары ахъардта, әнәның мә кодта. Мә фыд-иу хус рәстәджыты койә цәмән фәудаист, уый мын әңцион әмбарән уыди: иу хорәрзадәй иннәмә нә хордон афтид кодта.

АДӘЙМАДЖЫ КЪӘБӘРЫ САГЬÄС КҮЙД МАРЫ, АФТАЕ НИЦЫ!

Золойты мыггаджы сәр Золо уыди, зәгъгә, хъуыста Валодя йә фыд Знауырәй. Фәлә иуахәмә Ставд-Дуртәм зианы фәдыл әрәфтиди дзәуджыхъәуккаг Хъайттаты Хъайтмырзә (рацыди Уәлладжырыәй, фыдәлты таурәгтәм йә хъус тынг чи дардта, уыңы хистәртәй). Валодяйы куы базыдта, уәд ын загъта: «Дә фыд Знауыры дын зыдтон. Сымах Золойтәй не стут – сымах Сәхәджы фырттә стут. Сәхәгән уыди дыууә фырты Золо әмә Маккә. Уәлладжыры комы ис иу бынат, әмә йә хоның Сәхәггатә».

Золойы хабәрттә-иу йә кәстәртән дзырдта Знауыр йәхәдәг дәр. Сәрән ләг хуыдта Золойы. Әффәджы сәрты Дыгургоммә ахызти әмә иу хәдзары әрфысым кодта. Цалдәр

азы сәм бакуыста. Уәд ын фысымтә загътой: «Нә зәрдәмә фәңғылтә әмә дын цы хорз ракәнәм? Кәм дә фәндү цәрүн?» «Кәд мын хорз кәнүт, уәд мын Гуылары хәдзар скәныны бар раттут», – загъта йә курдиат Золо. Сарәзта хәдзар Золо, бинонты хъуыддаг бакодта, раңзыди йын цот, цоты цот, смыггаг ис әмә сәхи рахуыттой Золойтәй. Иннаэ мыггәйтә хъалон фыстой Бадилатән, Золойә сәм ницы хауди. Адонмә уый хардзау әркасти әмә бонджынтән бауайдзәф кодтой: «Иннаетәй хъауджыдәр адон хъалон цәуылнә фидынц?»

Хосгәрдәнтә раййәфта. Иу бон, Золойты хистәр уыгәрдәнене күүд күиста, афтә йәм бонджынтәй дыууә барәджы бараст сты әмә йын загътой: «Нырәй фәстәмә сымах дәр фәткмә гәсгә фиддзыстут хъалон. Ныр та уал уә ацы азы хъалоны хай рахәссүт». «Нә адәм ам не сты, – дзуапп сын радта зәронд ләг, – райсом-иу фәзыннут». Дыккаг бон та зәронд ләг уыгәрдәнене күиста йә чындызимә. Фәзындысты тыхгәнджытә дәс әмә ссәдз гәрзифтонг барәгәй. Зәронд сәм адзырда: «Мә кәстәртә балцы сты әмә уын сә бәсты дзуапп дәттын! Мах нә фәтк нә фехалдзыстәм, нә фиддзыстәм хъалон». Уыцы ныхәсты фәстә аууонмә йәхі байста. Йә уайсадәг чындызән афтә: «Ды мын гилдзытә дәтт?» Бардҗытәй әртә фәмард, иннаетә сәхи айстой. Уый фәстә Гуылармә әрлыгъдысты сә хәрәфырттә, сә сиәхстә... Знауыры размә мыггаджы рантысти дәс фәлтәрәй уәләмә. Сечеры сын цәрән бынат радтой 1912 азы, әмә уәд уырдәм ралыгъдысты.

Дзугкоты Хъазджери хистәртәй цы хъуыста, уыдәттә ба-хъуыды кодта. Йәхәдәг цыма се ‘хсән схъомыл, афтә әдәрсгә мын ранымадта сә хәдзарвәндаджы хистәрты:

– Мә фыд – Митыр, уый фыд – Мандзор, Мандзоры фыд – Әфсымайхуа, уый фыд – Созо, Созойы фыд – Гүй. Дзугкоты әхсән мах стәм Созотә. Митыр уыди Хъайтыхъты хәрәфырт. Мандзоры мады ном – Нене, уыди Калоты хәрәфырт. Калоты Цыппу әфсымәрәй райтуырд, Нене – хойә. Хохты Баччейы мад уыди Калоты Цыппуйы фыды хо. Мә фыды мад Софи уыди Ревазты хәрәфырт, Дзыгойы фыд... Алыккаты хәрәфырт. Турчы хәсты хъайтар, уыди йәм инәлары цин...

Ам Нәэртон диссаг уый у, әмә мыггәйтәй алқәңзыдәр нымадта тъымы-тъымамә дәр йә къабәзты, йә түгхәстәджыты, сә цины, сә зыны сахат дәр-иу кәрәдзи фарсмә әрбаләууыдысты,

кәрәдзийән уыдысты ныфс, иу стыр фарн сә баста, иу сә иннәйи раз йәхи нымадта хәсджыныл.

Хъазджери загъта: «Мә фыдыфыд Мандзор Хохты хәрәфырт уыди, әмә-иу ахәм мәй нә рацыд, Хохты Бачче нә кәд нә бабәрәг кодта. Йәхи-иу сарәзта – цухъхъа, уәлдзармхуд, зәнгәйттә, сәракәдзабыртә... Фәфарста-иу нә: күйдтә стут, Җәмәйты цәрут? Бәрәгбонхуыз нә-иу бакодта...»

Реуазты Ладикко цы әңгәг хабар радзырда, уый цыма Нарты рәстәгәй ист әрцыд: «Читамә хәстәг ахуыр кодтон хәстон-авиациян скъолайы. Цасдәр нә уыдтән Ирыстоны, әмә ардәм куы сәфтыдтән, уәд зылдтән хиуәттыл. Алагиры бабәрәг кодтон не ‘рвад Еналдыхъойы. Уый мын афтә: «Цом, Дәхцийы фенәм». Дәхцитәм мидәмә куы цыдыстәм, уәд мын бафәдзәхста: «Мацы-иу сдзур». Дәхци бакуырм, бадти пецы цур. Әнәдзургәйә бахызыстым къәсәры сәрты. «Базыдтон дә, Еналдыхъо! – сдзырда куырм ләг әмә йә фембәрстон – йә къахуынәрәй йә базыдтаид. – Демә ма чи ис?» «Уазәг ләппу», – загъта Еналдыхъо. «Ләппу, руай ма», – фәдзырда мәм Дәхци. Әз ын йә кой дәр никуы фехъуыстон. Бацыдтән әм, мә къух әм радтон әмә йә нал суәгъед кодта. Рәмбыныкъәдзыл әрхәңцид, әрәсгәрста мәкъуыстәг, стәй мын мә цәсгом армәй әрсәрфтытә кодта әмә дзы хәлбурцъянәга схауди: «Еналдыхъо, цәстәй куы уыдтон, уәддәр мә хъазыдтә, ныр дәр. Ацы ләппу нәхи туг, нәхи стәг у, сыгъдәгәй дәр Дудайы фырттәй»... Дуда мә фыдыфыд уыди».

Суанты Зәрайы царды мидис фәллой кәй сси, уый әдзух дәр әхсызгонәй мысыдысты хъәуы хистәртә. Цәстәй нал уыдта, уәддәр-иу йәхи бидырмә аласын кодта, әнәтынд нартхоры әфсиртә йә фәллад къухтәй сгәрста... Гъе, әмә-иу Зәрайы тыххәй ахъуыды кодтон: әдзух бәрәгбон райдзаст куыд уыдаид? Әмә мәнә ныр йә фырты фырт Барисы ныхәстәй Зәрайы әңгәг сурәт йәхи равдыста, әмә цыма асәст дуне рангасдәр.

Зәрайән ивгъуыд рәстәджытә сауәй ахорын кодтой. Зәрай йә царды фылдәр ног дуджы размә арвыста, уым схаста рәз, уәд сфидалар ие стәг. Йә фыд Орса, уый фыд – Гәстән. Зәрай фәецард 127 азы, Орса – 20 азы фылдәр, йә амәләты бонмә, низ цы у, уый нә зыдта. Зәрай куы фәзиан, уыцы бон ма суг ныссаста. Йә фырттә Бобо әмә Дзынга дәр сә амәләты бонмә

не схъэрзыдтой. Зәрай әрыгонәй Тугъантәм әххуырст уыди. Уыдон ын чындахсәв скодтой, ракуырдтой йын Тетцойты чызг Хадзыханы. Уый дәр сәдәйә уәләмә фәцарди. Барисы бинойнаг Варя фәзмыйта Зәрайы ныхастә: «Афтә-иу загъта: чындыз, нә тәккә мәгуырәй нәм әрцыдтә. Ныртәккәйы фәсивәд пъәмидор әмә джитъригүбын сты. Мәныл нартхорәй дзаг галуәрдон атылд, уәddәр мә зәңгтә нә асастысты. Ныры фәсивәдил ләдзәг бахс – әмә сә зәңгтә фәсәтдзысты. Із сәм чындыз 1949 азы әрцыдтән».

Минәстә нә кодтой зәронд заманы Суантә. Цардысты Мамысоны Тлийы хъауы. Фәтуджджын сты. Орса йе ‘фсымәр Бәтәхъоимә Сындыыхъаумә сәхи райстой, бонджын хәдзармә әххуырсты баңыдысты. Сә туджджынта сә базыдтой әмә уырдыгәй алғыдысты Сечермә. 1944 азы онг Зәрайы бинонтә дыууссәдзәй фәфылдәр сты, фәлә цардысты иумә. Айттәй стыр советон бинонтәй куы цардыстәм, уәddәр ма бирә рәстәдҗыты Зәрайы хәдзары мыттагон цардарәзты фәтк нә фехәлди.

1939 азы амарди Барисы мад, Бобойы бинойнаг әмә йын бazzад 7 сидзәры – Сергей, Күйдзыго, Барис, Байяф, Ахсарбек, Борнәф, Ирә. Бобо әркодта дыккаг ус Лубәйы. Уый сәм әрцыди 4 сывәллонимә. 2 сидзәры схъомыл кодта Лубә. Адонимә иу цары бын цардысты Джөорджийы бинонтә: Марат, Бәлә, Эрә, Гаврил, Мәирбек, Фатимә, сә мад Серафин. Баfttau ма сәм Зәрайы иннә дыууә фырты Дзынга әмә Барисы зәнәдҗы дәр.

Дәргъәй-дәргъмә фынджы уәлхъус-иу раздәр рабадтысты нәлгоймәгтә, уый фәстә – сылгоймәгтә. Фәсахсәвәр-иу Зәрай бинонтән бамбарын кодта, райсом сә кәмә цавәр куыстәнхъәлмә кәсси, уый. Хистәры фәдзәхстәнә бакәнгә нә уыди. Боныцъәхтыл-иу алчи йә куысты сәргъы баләууыди. Барис загъта: «Нә цәхәрадон – гектары цыппәрәмхай (уал бинойнагән әндәр нә?!). Фермәйы раз нын ай радтой. Похцийә-иу ай ләгәй баластам. Max хәдзарәй хъәусоветмәникуы ничи ныццыд хъәстмә, афтә әнгом бинонтәй цардыстәм...»

Мыттагон царды фәткыл хәст уыдысты Суанты сыхәгтә Уарзиатә дәр. Аертә әфсымәрәй – Пецо, Дзиго әмә Ләппицо иу цары бын цардысты. Сә хистәр Доби Сечерәй ралыгъди

Змейкәмә. Сә сарайән уыди 9 цәстты. Колхозтә күң арәзтой, уәд сын ай райхәлдтой. Цъиуты ахстәттә-иу әркалдысты әмә сәм-иу сабитә базгъордтой...

Калоты Барисы тыххәй йә фыды әфсымәры фырт Аким загъта, нал мә ферох сты, ахәм ныхәстә: «Барисимә кусгә нә, фәлә сәумәйә изәрмә йә фәдил уәгъд цыд күң фәкәнай, уәддәр бафәллайдзынә». Иу нозтуарзаг, җард сур ныхәстәй аразәг мын Барисәй рахъаст кодта: «Алә, ницы ләг у!» Зәгъын, Барисмә цал дәсныйады ис, уыдон мын ды әрмәст нымайгә ракән. Уый ницы, фәлә мәхәдәг фәнымадтон, Калойы-фырт цал әмә цал күистыл хәст у, боны дәргы цалы бахъәуы йә сәр, цәмәйтүйән... (йә удыхъәдил нә дзурын – искәй рафауыны размә нә-иу алчидар йәхимә әркәсәд). Фәнымадтон әмә ахәм хатдзәгмә әрцидтән: хъәууккаг хәдзары җард абоны домәнты аккаг саразынән цыдәриддәр хъәуы, уыцы фәрәзтә йәхимә сты... Йә цәхәрадоны зәхх күңд рәдау у, уый тыххәй әрхәсдзынән иунәг бәрәггәнән – 1994 азы хус рәстәг дәр Барис иунәг әвзарәй әртыдта 28 хъомыл насы!.. Йә сусәгдзинад ын базыдтон – күистытәй ын алкәңцидәр сәйраг у, зивәтүй фәүәлахиз. Хъуыды кодтон: чи уыдисты йә ахуыргәнджытә, алцы базонынмә йә цы тырнын кодта, алцыдәр саразән ис, зәгъгә, ын нығс цы ләвәрдта? Йә фыщаг ахуыргәнәг – йә фыд Цыппу уәрдәттә арәзта. Хъәды йе ‘фсондз асаст, уәд-иу фәрвәй ног ацарапәста, йә бәттән – әдыхт уис. Җәттә уәрдон-иу йә кәртәй ратылд. Бәмбәжджыны зәрондәй пайда кодта хамуттә аразгәйә. Хәстү рәстәг 200 литрут әфсәйнаг боцкъа алыг кодта, базылди йәем, ба-царапайды әмә дзы пең рауади. Цыппу ма цәмәтү арахсти, уыдон нал нымайын. Бафиппайын хъәуы, Цыппу йә фыд Бәрәзгыл кәй сахуыр кодта, уый. Барис загъта: «Мә фыды фыд Бәрәзг әмә уый әфсымәр Хадо әрмгуисты дәснитә уыдисты. Зырн сәм уыди хәдзары, зырнаэй пайда кодтой хъәды уавәртү дәр. Тала бәлас-иу әртасын кодтой, йә цъуппыл ын бастой бәттәны иу кәрон, йә иннә кәрон тыхт уыди зәххыл фидаргонд ләгъз хъәдмә. Бәндәнәи ацы кәрон уәгъдгәнгәйә таст бәлас змәлыди әмә зырн күиста. Ам-иу әрцәттә кодтой, хәдзары уавәртү кәронмә бәстонгонд чи цыди, уыцы хъәдын уидгуыты, цолпыты, күиситы, хуынхәссән тәбәгъты, нуазәнты къуыдьортә. Зытой цәлхытә, әфсондзтә,

найгәнәнтә әмәе әндәр хәдзарон дзаумәттәе кәнын дәр. Найгәнәнтә араэстой дурәй дәр. Әрдәгарәзт хъәдын къуыдыртә-иу доны сғыштой, ног фаджысы сәе норстой әмәе-иу хъәд сфаэлмәен, сәңционкусән». Бәрәзг әмәе Хадо ахуыр кодтаик-кай сәе фыд Беппизарыл. Уәдә фыды фарн мәрдтәм нә цәуы, әмәе уый ахуыргәнәг та уыдаид йәе фыд Азәмәт.

Иу стыр советон бинонтәй цәрын куы райдыцтам, уәд, тугхәстәджыты чи баста, уыцы әфсармы бынат бацахста политикае.

* * *

Ис ирон әмбисонд: «Хәдзарәй хәдзармә дәр хицән әгъдау ис». Әмәе уәдә, цымәе, 1957 азы Ставд-Дуртәм чи әрбалыгъд, уыдон кәәҗайты рафтыдысты, џавәр әгъдәуттыл хәст уыдысты?

Алкәмәен дәр, мады әхсиримә йә туджы цы ‘гъдау аңәуы, уый ийн зынаргъ у, уыцы ‘гъдау әм фәкәсү әппәтү хуыздәр әмәе растдәр.

Фыщаг азты-иу бынәттон цәрдҗытә әмәе ног әрлидзджыты әхсән мах әгъдау растдәр у, зәгъгә, исты ныхәстәе руадаид. Фәлә-иу ныхас аскүүддзаг кодтаид фыдаелтыккон әмбисонд: «Кәй уәрдоны бадай, уый зарәг кән».

Дзәццойты Раман Хуссар Иры, ленингоры районы Гарубаны хъәуы схъомыл. Афтәе радзырдта: «Уым фынгәвәрд әндәр уыд – сәр әмәе бәрзәй фынгмә нәе хастой. Кәй цы хъуыди, уый иста. Әрәвәрдтой лывзә дәр, әмәе дзиңза физонәггондәй дәр. Фыдызгъәләй кодтой хъаурман, – соый сурфыхгондәй йыл хъацәнтә ныккәнүнц. Кәсаг әвәрдтой алы фынгыл дәр. Уырдыгләууәт йәе хъус дардта фынгмә, авг равдәлон – дзаг дзы әрәвәр. Фынджы әгъдау хаста иу хистәр. Әвзәрстый йәе кармае гәсгә нагъ, фәлә йәе зонд, йәе арәхстдзинадмә гәсгә. Уый гаджидәуттәе уагъта. Алы ссәдз ләгән дәр әвзәрстый хистәр – фынджы хистәрү сидт афойнадыл кәрөнмә хәеццәе кодта... Чындаңзәхсәвү рәстәг ләппү әмәе чындаң фынгмә хуынду вәййиңүнц, фәбадынц фәрсәй-фәрстәм. Сәе цуры сбадынц къухылхәңгәт әмәе нымәттухәң дәр. Нымәттухәңдә жырттаргый хъуыд фынгәй сыйстын. Чызг әмәе ләппүй раз сәвәрынц чынрагъдани. Ләдзәг ныххуынчъытә кәнүнц, къәңгәлтә дзы нытъыссынц, уыдоныл алцытә әрцауындынц, йәе тәккә цъуппыл –

карчымард. Цалынмæ чындзæхсæв фæуа, уæдмæ йæм не ‘вна-
лынц. Къухылхæцæг фæхъæр кæны: «Моллоце!» Ома,
цæмæйдæриддæр хорз цæуынц хабæрттæ. Лæппу æмæ чызджы
размæ æхца калынц. Чъирагъданы гуырдзымæ дæр ис... Зазхæ-
ссæны ам цы æлæм скæннынц, уый уымы цæрджытæ нæ зонынц.

Мæргъиты Лентъойы фыдæлтæ Ленингоры районмæ Урсту-
алтæй ралыгъдысты. Ам æрçардысты Цъолды хъæуы: «Чындз-
æхсæвы чызг æмæ лæппу сæ кармæ гæсгæ дæллоз сбадынц.
«Моллоце!» – ныхъхъæр кæны къухылхæцæг, кафын кæй
фæфæнды, уый æрыгæтты размæ тæбæгъмæ æхçатæ ныппары
æмæ ракафы. Марды кæндтæ уым тынг æнувыдæй кæннынц. Амæй
мæгуырдæр нæй, уый дæр хъæздгуыты фæзмы. Арахъх
сæхæдæг уагътой, фæлæ фынгмæ сæн ма æрхæссай, уымæн
уæвæн нæ уыд. Сæн самал кæнныныл-иу къордгай бонтæ схардз
кодтой. Фынгыл æнæмæнг æвæрдтой кæсаг æмæ цъæх хал. Стыр
фæлхæстæ-иу скодтой. Хистæрæн сæм бадти, ам куыд у, афтæ
карджындæр. Не ‘гъдæуттæн сæ фылдæр уыдисты, ам кæй
кæннынц, ахæмтæ».

Бокоты Гресы фырт Шота æгъдæутты тыххæй загътта: «Мол-
лоце хъæр кæны къухылхæцæг. Хуынды адæм йæ цурмæ цæуынц.
Алкæмæн дæр нуазæн авæрынц. Алчицæр скувы, аназы æмæ
тæбæгъы æхца сæвæры. Къухылхæцæг афтæ дæр ныхъхъæр кæны:
«Моллоце къогъодзий зæрæдтæй!» «Моллоце къалосы
зæрæдтæй дæр!» Ног æрбацæуæджы ауыдта – ахъæр æм кæны:
«Моллоце, Хетæг!» Ахæм къухылхæцæджы размæ æнæбацæугæ
нæ фæвæйы. «Чъирагъданы» скæннынц чызджы хæдзары дæр
æмæ лæппуы хæдзары дæр. Сфæлистой-иу æй, алы дыргъы хорз
æмæ адджинаджы дзæбæхæй. Хъахъхæдтой-иу æй чызджытæ.
Æгъдаумæ гæсгæ йын æнæ аскæфгæ нæ уыди. Бахъав-бахъав
æм-иу кодтой лæппутæ. Чызджытæ-иу æй тынг хъахъхæдтой,
уæддæр-иу кæддæр лæппуты къухы бафтыди».

Цъолды райгүйрди Мæргъиты Граф дæр: «Байбын ингæнтæ
къахын нæм æрæджиау райдыштой. Къæдзæхдурæй цырт садзgæ
нæ кодтой – ингæнылы-иу æй æрфæлдæхтой. Æхца куынæ уыди,
уæд нæм сабæтtagæн лæвæрдтой картоф, мæнæу æмæ нартхор
дæр. Зиан куы бавæрдтой, уæд-иу дыууæ лæдджы зылдысты
хæдзæрттыл. Зианджынтаен чи цы лæвæрдта, уый сæхимæ фы-
стой. Хистмæ дæ къус демæ ахæсс. Дурынкүустæ-иу хастой.
Бас-иу радтой...»

Джыккайты Митъурас та Гуырдзыстоны Абулахы районы райгуырди. Дзырдта: «Ам цы сидтытә фәкәнүнц, уым дәр ахәмтә кодтой. Әппәтү разәй-иу ссардтой Хуыңауы ном. Чызг әмә нәм ләппу чындахсәвү иумә бадтысты... Бәркад-иу загътой, уәddәр сиахс нәма стади. Мә фыдән йә каис хъама баләвар кодта. Гуырдзымә ахәм ағъдау нәй. Уәвгә, уыдонәй ңыдәртә райстам. Тутыры рәстәджы әнәмәнг фыхтой хъәдур, дзиңдә аевәрдтой. Тутыры бон-иу хъул суылдтой, аевизистарәзт хъул. Йә фәрстыл-иу ын стъәлфытә ныннысан кодтой. Хъул цал стъәлфы равдиса, уал базаз арахъхъ кәнә бәгәнйә».

* * *

Хъәумә-иу әрбафтыдысты әндәр адәмтү минәвәрттә, әндәр әвзәгтыл дзурәг чызджытә-иу ирон хәдзары чындасты басты. Чи дә, цы дә, уый дын ахәм адәймаг әргом күүнә зәгъя, уәddәр дын ай Җаңсурат

Мәргүити Аркъасы бинойнаг Джансурат (хъәуккәгтә йә Женя хонынц) балхъайраг чызг у. Мәргүити хәдзармә чындасты әрпүди 1948 азы. Аркъасы әдзардхуыст әфсымәр Алыксандран әртә чызджы бazzад, әмә сә Джансурат схъомыл кодта. «Мә фыды хо Елмисхан та Лесченмә Асетәм смой кодта, – дзырдта Джансурат. – Балхъармә дәр ирон чындасты бирае ис. Әз цалдәр әмә дыууиссәдз азы дәргүй ирон адәмь әхсән цәрын, әмә мыл әдзухдәр аудынц. Цыма ирон хәдзары райгуырдтән, афтә мәм кәсү».

Хистәртәй бирәты фарстон: «Сыхаг кәсгөн хъәутимә күйд әрдисты Ставд-Дуртә?» «Уыңы-иу дзуапп мын ләвәрдтой: «Райдиантәй нырмә хәларәй фәцардистәм. Хатуты, Угъалыхъуаты әмә иннә кәсгөн хъәуты нын ис лымәнтә, базарад кәнәм».

Әгъдауы тыххәй мә мә ныхас фәуын фәнды, Гогыщаты Алыксандр мын цы хабар радзырдта, уымәй.

1959 азы Гәткүити Мигола уыди Мәскүйы Лихачевы номыл заводы директоры хәдивәг. Сәрдү сә бәрнөн кусдҗыты санаторитәм әрвыйстой. Зәрдә кәмән әвәрдтой, уыдонәй дыууәйли курдиат нә сәххәст кодтой, әмә бамәстдҗыны сты. Уәд син Мигола афтә: «Ма тыхсүт, аэз уә хуыздәр ранмәе

арвітдзынән». Сәрвыста сә Ставд-Дуртәм Фардзинты Донайы хәдзармә. Дона – Миголайы хо. Уазджытә схәццә сты Уациллайы бон, 21 июны, ләг Николай әмәй йә бинойнаг... Гәләуты Дзыкъыла бәрәгбоны фынг срәвдз кодта, йә фыды әфсымәры ләппу Гегыщаты Алыхсандрмә фәдзырдта, фәкәс мәм, зәгъгә. Алыхсандр фынг әрәвәрдта. Ёртә хистәрән дзы бадтысты Калоты Цыппу, Хохты Бимбол әмәй Боситы Гүүбе. Хуынд адәм сә бынәттә бацахстой, уәд Дзыкъыла афтә ба-кодта: «Оууа, нае сыйхәттәм мәскуйаг уазджытә куы ис! Ёрбахонут сә!». Фардзинты уазәг әрбацыди, дыккаг хатт әм куы барвыстой, уәд. Хистәртә скүүтой, кувәггәттәй иу авәрдтой уазәгмә. Уый йә әнәдзургәйә анозта. Банозта фыццаг әмәй дыккаг сидтытә дәр. Уый фәстә нуазән йә күхмә нал иста. Уәд әм әмхъәләсәй ныххатыдысты хистәртә. Уый мәгүүры къул бакодта әмәй афтә зәгъы: «Я на большее не рассчитывал». Хистәртә иын уыци сидт бахатыр кодтой. Цыппарәм сидт уазәгмә куы әрхәццә, уәд та афтә бакодта: «Не рассчитывал я на большее. С супругой отдохать приехали...» «Нә уазәг цы зәгъы?» – афарста фынджы хистәр. «Аңхъәлы, фидинаң ын уыдзысты әмәй, дам, мә арм нае амоны», – бамбарын кодта Алыхсандр.

Баҳудтысты хистәртә. Ныр әм әмзондәй ныххатыдысты. Цалдәр ма иын баназын кодтой, фәлә кәңзыдәр сидт нал ба-куымдат. Уыци изәр Дзыкъылатәм әрбауади Донайы чызг, әфсинмә 15 сомы радта.

«Адон цәй әхчатә сты?» – афарста Дзыкъыла. «Нә уазәг сә парвыста. Хатыр куры, фылдәр, дам, мәм нае әмәй мә ма рахъаст кәнүт».

Әхчатә Дзыкъыла йәхәдәг фәстәмә баҳаста. Дыууә бонмә уазджытә хъәуыл әрзылдысты. Рувәнты рәстәг райяәфта, адәм уыдзысты әнәвдәлон. Уазджытә – ләг әмәй йә бинойнаг – бавдәлдысты әмәй-иу сәумәрайсом фәйнә рувәнны семә ай-стой, нартхоры хуыммә-иу фәңзыдысты әмәй-иу рувыныл ба-ләууыдысты. Кәй хуым у, уый дәр-иу нае зыдтой. Фәсси-хәрттәм-иу фәкүистой, уый фәстә-иу Ёрәфы сатәтмә сәхи байстой. Бонтә сил куы раудысты, куы әркастысты, уәд әмба-рын байдытой, хъәуы бинтон әндәр әгъдәуттә әмәй фәтк кәй ис, уый. Афтә-иу рауд, әмәй бон әртә ранмә хуынд кәд әрцыдысты.

Мәй әмәе әрдәгә фесты хъәуы Миголайы әрвиист уазджытә. Адәм сәе бауарзтой. Уазджытә-иу бакуывтой Миголайы цәрәнбонмә, махән ацы адәмы чи базонын кодта, зәгъгә. Афтә-иу бакодтой: «Max Мәскуымә нал ңауәм, хәдзар нын радтурт әмәе ам цәрдзыстәм».

Сәхимә куы здәхтысты, уыцы райсом Николай йә бинойнагимә баждәхти правленийы размә. Әдзухау ам – дзәвгар адәм. Уазәг схызт кулдуары цур къулрәбын арәзт бандонмә әмәе хъәрәй загъта: «Ставдуртәгтә, байхъусут мәм! Әз здәхын Лихачевы номыл заводы стыр коллективмә, әнәмәнг ныхас кәндзынән күсджыты профцәдисон әмбырды әмәе сын зәгъдзынән: «Маркс, Энгельс, Ленин әмәе Сталин фыстой, коммунизмы рәстәг адәм куыд әвәджиауы хорз цәрдзысты, уый тыххәй. Әз мә бинойнагимә ныр мәй әмәе әрдәгә ацарадтән, кәй нәма сарәзтам, уыцы коммунизмы. Әз уым фехъусын кәндзынән: Гәгкуыты Миголайы хъәуы коммунизм сарәзтой! Хъәуы ахәм хәдзар нал бazzад, мах чи нә баҳуыдта, цыты уазджытау нае фәхынцтат. Max радзурдзыстәм, цы диссаджы әгъдәуттә уәм ис, уыдоны тыххәй».

АЕРДЗЫЛ ФӘҮАЛАХИЗ СТАМ?!

Золойты Валодяйы мад Нускайы ңастьытә риссаг уыдысты. Алы хостә йын кодтой, кәд әм уыдырны ис, зәгъгә-иу ын ирон хосгәнәг йә бәрзәйы норттә агуырдта... Горәтаг дохтыртәм дәр фәңциди. Рәстәгмә-иу фәсабыр ңастьыты рис, әмә та низ йә куыст райдыдта. Иуахәмә фәндагыл иу әнәзонгә сылгойматыл фембәлд. «Хорз ус, дә ңастьытә риссынц?» «Ныр фондз азы хурхәй мәлүн», – дзуапп радта Нуска. «Уәдә ма мәм дзәбәх байхъус, – загъта әнәзонгә сылгоймаг. – Тыртыйы таутә әд уидәгтә скъах, сә әддаг цъар сын асыгъдәг кән, уый бын цы урс фәлмән цъар ис, уый әрхаф, фыңгә доны сәе ныппар...» Цас хъуамә фәғыцой, уыцы донәй ңастьытә куыд әхсын хъәуы, уыдәттә дәр ын загъта. Знауыр атагъайә тыртыйы әдуидаг талатә әрбахаста. Скодтой хос, дыууә-әртә сәрсты дзы бакодта Нуска йә ңастьытә әмәе әрцарди. «Тыртыйы уидәгты дон әвдадзы хос кәй басгүыхт, йә диссаг уый мидәг нәй, – дзырдта Золойты Валодя. – Мә мад әнәххъә-

ләдҗы кәуыл сәмбәлд, уыңы усән уыңы хос йә фыны кәй бацамындәуыд, йә диссаг уый у».

Абон дәр ахәмтә чысыл нә разындың, Валодяйы ныхас аргъау чи рахона. Йә рәстәдҗы ацы ныхас рәгъмә нә рахастаин – кәләнгәнәдҗы сәрылхәцәг мә рахуыдтаиккой. Ома, уәд әппындың ници ницәуыл аүүәндыйд, уый тыххәй нагъ – истәуыл ма чи аүүәндыйд, уыдан тәссаг адәймәгтыл нымад цыдысты.

Валодяйән йә фыд Знауыр дәр бахауди тыхст уавәры. Тәфсәг ыл стыхджен. Ёртә азы дзы фәд-фәдил фәсади. Хостәй йын кодтой, фәлә низ нә сәфти. Йә буар арт уагъта, сәннәттә-иу цагъта. Иу райсом йә фырттә Сечер әмә Солтан хъәдмә сәхи куыд рәвдз кодтой, афтә сын Знауыр радзырдат: «Дысон мәм мә фыны урсачъе ләг әрбаңыди әмә мын афтә зәгъы: «Дәхицән хос цәуылна кәнис?» Сывылдзә әрбахәссын кән, әддаг цъарәй хъәды ахсән цы фәлмән цъар ис, уый растигъ, цай дзы скән әмә йә баңым». Ахәм цай скодтой Знауырән әмә дзы баңымда. Уыйадыл тәфсәгәй никуал фәрғынчын.

Ацы ныхәсты әңгәдзинадыл әңционәй баууәнддзән, Тотраты Бесәйы чиныг «Балц әнәниздзинады бәстәм» чи бакәса, уый. Ирон хосгәнджытә алы низтә алыхуызон кәрдәдҗытә әмә адәмон мадзәлттәй куыд дзәбәх кодтой, уыдәттә раздәрү рәстәдҗыты фыст нә цыдысты. Сә кой мыхуыры фәзынди әрмәстдәр XIX әнүсү 20-50 азты. Иннәмәй та адәмон хосгәнджытә сә дәсныяды сусәгдзинәйтә нә хъәр кодтой, хаттагай-иу сә хи бинонтай дәр ници базыдта. Хосгәнәгән-иу йә дәсныядад басгуыхти цәрыны фәрәзтә амал кәнини мадзал әмә йә уәләмә нә дзырдта. Советон дуджы ахәм хосгәнджытә карз әфхәрд цыдысты. Хуыдтой сә кәләнгәнджытә, цәстфәлдахджытә, дәснытә, адәмы знәгты ном дәр сыл-иу сбадти.

Тотраты Бесә зәгъы: «Адәмон дәснытә буары цүттәхалхәссәг низмә (экземәмә) зылдысты әмә йә дзәбәх кодтой тәрсү донәй. Тәфсәгәй рынчыныл-иу әвиппайды сусәгәй бакалтой уазал дон, науәд-иу ай цәугәрдөнмә сусәгәй баппәрстой. Ногкарст кәрдәт кәнә хос-иу цуайнаджы рафыхтой (ахәм кәрдәг кәңү уыгәрдәнү зади, уый алы хъәуы дәр зыдтой), дон-иу ныккодтой тәгәнайы, кау-иу ыл әрәвәрдтой,

тæфсæгæйрынчыны-иу уым сбадын кодтой, æрæмбæрзтой-иу æй, тæф йæ буармæ күйд ивыла, афтæ. Зæгъæм, уыдырныйæн традицион (наукон) медицинæйы бон ницы уыди, фæлæ йын-иу хостæнджытæ ссаардтой хостæ».

Традицион адæмон медицинæйы Æппæтуæрæсеон наукон-иртасæт центр кæй уадзы, уыцы журнал «Народный целитель»-ы 1992 азы № 6, 2-аг фарсыл мыхуыр ис «Просите здоровья у березы и каштана». Тынг цымыдисаг зонинæттæ нын æргом кæны. Загъд дзы ис: адæм тынг раджы бафиппайдтой, бæрзкьюхы фæтезгъо кæныны фæстæ-иу адæймаджы улæфæнтæ кæй фе-уæгъд сты, суæнгрог-иу ис, цыма йыл базыртæ базад, уйайу. Ахуыргæндтæ Е. Мейлицев, Б. Исаков æмæ Э. Морозова сбæрæг кодтой, бæлæстæ æмæ зайæгойтæй иутæ адæймаджы хъаруйыл æфтаугæ кæй кæнынц, иннæтæ та йын йæ хъару кæй исынц. Уæрæсейы астæуккаг районы, зæгъынц, хъарудæттæг бæлæстыл нымад сты бæрз æмæ тулдз. Украинаеттæ ахæмыл нымайынц каштан бæлас. Цæвиттон, уæззау низæй чи фæсæйы, рисæн чи сæнæбон вæййы, ахæмæн йæ хуыздæр мадзал – йæ «хъарутæ рацъирын». Уыцы миниуæг ис гæдьбæласмæ. Низ куы фен-цайы, уæд та рынчыны хонын хъæуы бæрзы, тулдзы кæнæ каштанты кьюхмæ, цæмæй йæ хъарутыл бафта. Йæ мастьы-иу дуртæ кæмæн сæвзæрди, уымæн-иу дæс-дыууссæдз минуты дæргъы йæ игæр кæнæ уыргтыл æвæрдтой гæдьбæласы зæнджы цæхгæрмæ лыггаг. Уый фæстæ-иу уыцы рæтты æвæрдтой бæрзы лыггæттæ æмæ сæ-иу фæдардтой сахаты бæрц. Адæймаг-иу йæхи æруагъта, йæ нуæрттæ æрлæмæтæ кæнгæйæ.

Уыцы журналы, уыцы азы № 5 «Лекарство – это я», зæгъгæ, уацы автор зæгъы: «Фæстаг рæстæджы арæхæй-арæхдæр дзу-рын байдыттой: алы адæймагæн дæр ис, цыдæр ын чи бавæййы, йæхи дзæбæхгæнæг ахæм бæлас. Уæвæн ис, æмæ иуæн ахæм бæлас уа кипарис, дыккагæн – бæрз, æртыккагæн – фæткьюы, кæмæндæр та – фæрв».

Адæмон медицинæ адæмон культураийы иу хай кæй у, уый хынцгæйæ аргъ кæнын хъæуы адæмон хостæнджыты куистæн. Ирон адæмон медицинæ күйд тыхджын уыди, уый тыххæй кæсæм «Зарубежные путешественники об осетинах», зæгъгæ, уыцы чиныджы. Немыщаг бæлццон М. Вагнер Дзæуджыхъæуы фидары сæмбæлди адæмон хосгæнæгыл, афтæ фыста: «Бынæт-тон адæмæй æппæтæй тынгдæр мæ зæрдæмæ фæцыди асæй

бәрзорнда, цола, саузачъе, йә фындың цәргәсү биринчъы хуызән кәмән уыд, уыцы ләг... Полчы дохтыртә хәләг кодтой сә «варвараг» әмбалмә, уымән әмәй йәхі дзәбәх кодта уырыссаг хистәр лейтенант. Уырыссаг хирургты бон наә баци афицеры сәрдәнтәй сдзәбәх кәнын. Фәлә ирон хосгәнәдҗы зиятхаләй конд компрестә уайтаккә дәр феххуыс сты лейтенанты цонгән». К. Борисович дәр фыста: «Ирон адәм әмәд дәсныңдәр сты, зәгъгә, куы бафәрсай, уәд фехъусынә: алыхуызон хъәдгәмтәе, стәдҗы сәстытә әмә әндәр низтә дзәбәх кәнынмә уыдан сты фәлтәрдәкъин хирургтәй хуыздәр».

Ставд-Дурты дәр уыди, уыцы әрдзон курдиатәй чи фәхайджын, ахәм хосгәнәдҗытә. Мә мад-иу арәх әримысыд Дауиаты Сәнәзийи. Мә кәстәр әфсымәр къахәй дзәбәх зғордата, уәд әй ىемә ахаста фермәмә (мә мад хъугдуңтә уыд). Загъта: фыдджын сывәллон уыди, фосмәзилдҗытәй йә иу йә хъәбысмә систа әмәй йыл фәцинҭә кодта, уыйадыл сывәллон әрбарынчын, сынчытытә рауад буарыл, ныффәлурс, әстәй нал кости. Әмәй йә Сәнәзимә фәхаста. Хосгәнәг сывәллоны куы федта, уәд әй әссыыг әркалди, йә ком аивәзта әмә афтә бакодта: «Амардтай мә!» Цасдәр фәхъус әмә та загъта: «Хәццәдҗыны әст дзы ахызти әмәй йәм уый ту куы бахәцәу уаид, әндәр ын ницы хъәуы». Мад сывәллоны ахаста фермәмә, афәзмыйда сылгоймәгтән Сәнәзийи ныхәстә әмәз загъта: мәлгә куы кәна, уәддәр әм әз наә бахәсдзынән сывәллоны. Хъугдуңдҗытәй иу бахаста сывәллоны фосмәзиләгмә әмәй ын афтә: «Мәнә ацы ләеппү куыд схъиуы! Батутә ма йыл кән». Батутә кодта сабиыл фосмәзиләг әмә саби йә әстәй ракасты.

Бицъоты Магдайән нархортонәнты рәстәг быдыры йә галиу къухы уәларм арасыд. Цыма йыл бындың фәхәцыди, афтә йәм фәкаст. Бирә наә рауади, афтә цонг әгасәй дәр нәрсын байдыдта. Хъәуы дохтыр Василимә йә фәхәцәү кодтой. Уый йә уыцы фәндагыл арвыста Елхотырынчындонмә. Мәй әмә дзы әрдәг фәци. Кәд хәңгә низ у, зәгъгә, йә хибар къуымы дардтой. Рәсүйд куы әрбадт, уәд әй сәхимә рарвыстой. Сдзәбәх әй кодта Сәнәзи, уый ын загъта: «Дә галиу къухы әнгүйләдзтәй иу бахуыскъ уыдзән». Йә ныхас, хъыгагән, наә фәмәнг.

Реуасты Ладиккожаң йә бәхбәттән асаст әмәй йын ай сәзәбәх кодта Сәнәзи. Ладикко загъта: «Сәнәзи саст стәг ныхәста. Дидинәтгәрдәг Җәйдәртимә әмхәецә кодта»...

Әмә ма Сәнәзийи курдиатән – иу әвдисән. Закаты Афайы фырт Алыксийи къаях фелвәсти, ләдзәджы әнцәйтты-иу гәппитәгәнгә дохтырмә ныщыди. Уый йә сәрста йодәй, бинтәй йә баста. Сәхимә здәхти Сәнәзиты дуәртты. Кәңцыдәр бон ай сылгоймаг баурәдта, федта рәсүид къаях. Бахуытда йә мидәмә. Ламаздыхъы хъуынта ахсәны донәй ныххуылызд кодта, ахсәны гәбазимә сә рәсүид буарыл сәвәрдта әмә сә бинтәй хъәддых бабаста. Әртә хатты йын базылди йә къахмә әмә әдәрсәгә акъаҳдзәфтә кодта... Бәембәг дам-иу сғышта, схус ай кодта, мыды йә сәвдүлдта... Ахәм комраз-иу хъәдгомы аласта... Ахәм дзәбәхгәнән мадзал дәр әм уыди. Загътой: хуыдиртәст әвәрдта, уыдырны дзәбәх кодта; әрцындзау цыргъ туас әм уыди,рынчыны фәсонтәм-иу рухсмә фәкасти, ссардта-иу цәстыхау хуызән лыстәг тәгтә – цармы бынәй-иу гәзәмә бәрәг дардтой. Галиу къухы хистәр әмә амонән әнгүйлдэты уырзтәй-иу нылхъывта, таг кәм фәбәрәг, уыцы ран, сивәзта-иу царм, әрцындз-иу дзы фәтъиста, сәрдасәнәй-иу царм фәхъән кодта, таг куыд фегом уа, афтә. Әлпүнфәстаг лыг кодта таг. Хъәдгом истәмәй сәрстаид, таг цәмәй ма банихәстаид, уымән дәр исты мадзал зыдтаид... Сәнәзийи дәснүйяд чи райста, ахәм адәймаджы кой мын нае ракодтой.

Тотраты Бесә куыд зәгъы, афтәмәй традицион медицинәйи бон нае уыди уыдырны дзәбәх кәнүн, суанг ма йәм ныр дәр рәвәдз не сты. Адәмөн хосгәнджытә та йын ссардтой цалдәр мадзалы.

Адәймаджы зонд кәдәм не ‘ххәссүйд, уым дәр ын афтид бынәттә нае баззад. Уым та райдайы аргъяуы дуне.

Золойты Знауырән йә фыщаг үсәй әртә ләппуый әмә дыууә чызджы раңыд. Сечерәй Ставд-Дүртәм әрлыгъысты. Райдианты, мусондҗы куы цардысты, уәд чызджытәй иу сау фадынаңгәй фәрүнчын. Нал фервәздзән, зәгъгә, сә зәрдә куынәуал дардтой, уәд ын Знауыр Цыколайә мәрддзәгтә әрхаста. Сываллон әхсәвы рафт-бафт кодта. Иу афон Нускамә дзуры: «Баба Цыколайә цы ‘рхаста, уыдан мәм цәүылнә әвдисүт?» «Куы ницы дын әрхаста», – дзуапп радта мад. «Әрхаста, әрхаста, – нае сә уагъта рынчын саби. – Рахәс-

сүт сә». Дис кодтой: йәхі дәр куынә әмбәрста, уәд сә куыд базыдта? Рахастой йын мәрддзәгтә. Рынчын та загъта: «Дыу-уә дихы сә акәнүт. Се ‘рдәг Залиханы сты». Залихан дзәбәх уыди әмә та ахъуыды кодтой: «*Әвәццәгән, сәнттә цәгъды*». Уыл сәедз минуты бәрц рацыдаид, уәд Залиханы буар саухұ-ләттә аци. *Әруатон*. Раздәррынчын сывәллон ахицән, сахат фәстәдәр – Залихан.

Зәрдә цалырдәм ахсайы – йә фыртәвдәй-иу чи баудзыг, уымән мәрддзәгтә күи аәрхастой, уыцы рәстәг куыд аәрчъи-цидта? Цы йын сә зәгъын кодта?

Журнал «Народный целитель»-ы (№ 7, 1992 аз) 10 фарсыл ныхас қәуы Татьяна Кочинайы тыххәй. Күиста заводы, инже-нерәй, уыди Мәскуыйы нымаддәр наукон-куистадон иугәндтәй иуы секторы хищау. Йә күист ныуагъта әмә бацыди адәмон медицинәйы наукон-иртасәг центрмә. Райстой йә биоэнерго-терапевты күистмә. Чысыләй ие ‘фсымәры мәләтәй аирвә-зын кодта. Чи фәңестдзыд, кәләнтәгонд кәмән уыди, уыдо-ны-иу аәрнывыл кодта, рәхдҗы цытә әрцәудзән, уый-иу ра-гацау базыдта. Йә зонгәтәй кәй адатой, уыцы автомобиль кәм әмбәхст ис, уый бацамыдта. Чысыл ма уыди, уәд ын йә фыны йә мад загъта: «Ахәм рәстәг әрцәудзән, әмә әз уәз-заурынчын фәуыдзынән. Операци мын скәндзысты, фәлә нал фервәздзынән». Кәцы аз, кәцы бон амәлдзән, уый дәр ын фыны загъта. *Әксәрдәс* азы фәстә, йә фыны цы федта, уыдон әңгәр раудысты.

Традицион адәмон медицинәйы наукон-иртасәг центры ге-нералон директор, профессор Я. Гальперин афтә загъта: «Цырынчынта нәем қәуы, уыдонәй нәем бирәты әрбарвитынцрынчындаэтты әмә поликлиникәты дохтыртә. Уый та дзурәг у, официалон медицинә нын нә күист нымайын кәй байдыдта әмә адәмон хостәнджытәм нырондҗы цәстәй кәй нал кәсынц, уыдәттыл. «*Әнәфенд дәсныфәрсәдҗы* әмә кәләнгәнәдҗы ном кәуыл сбадт, уыдонылабон раздәрау къух ауигъян нал ис. Бирәтәм дзы ис дипломтә әмә кадджын скъо-латы әвдисәндартә... Бирә заманты психиконрынчынтыл кәй нымадтой, уыдоны экстрасенсорон гәнәнтә рабәрәг кәны-ныл кусынц физиктә, физиологтә әмә психологтә» (№ 6, 1992 аз). Гальперин ма фыста, зәгъгә, әнусы дәргы-иу, стәдҗы сәстытә чи байғас кодта, йә кәләнтә әмә арфәтәй чи дзәбәх

кодта, уыдоммæ фæфыдах сты. Уæвгæ та арæх афтæ рауайы – хирург æнæбон кæм разыны, уымрынчыны сдзæбæх кæны дæсныфæрсæг, адæмон хосгæнæг æнæбон кæм разыны, уым низимæ стох кæнынц ахуыргæндæ.

Йæхи удхосаразæг æмæ алы низтæй дзæбæхгæнæг чи рахоны, уыдонай алкæуыл, ай-гъайдæр, нæй æууæндæн. Адæймаджы æнæнizдzинад хъаххъæнæг Уæрæсейы Федерацийы ног арæт закъонтæ куыд домынц, афтæмæй уыдонай алкæй куистмæ дæр хъуамæ æркæса лицензитæ дæттæг сæрмагонд къамис æмæ сын дæтта кусыны бар.

Хъæуæй лыгъдысты... Хъæуммæ лыгъдысты...

Хъæуæй æддæмæ æдзухдæр лыгъдысты, фæлæ ахæмты нымæц уæлдай фылдæр баcис фæсхæсты азты. Ставд-Дурты хъæу бæрæг федзæрæгхуыз, æхсæнмæ ‘хсæнты сарæх сты зæрæстон цæхæрадæттæ. Уæдæ-иу Ставд-Дуртæм дæр искæцæйтæ æнæ æрбализдзæ нæ фесты. Уæлдай фылдæр адæм æрбалыгъдысты 1957 æмæ 1990 азты.

Гуситы Елдзарыхъо дзырдта: «Хъæуы кусæг адæм нал базади. Раздæры дыууæ колхозæй иу бригад сарæстой. Колхозы правлени уыди Змейкæйы. Бригады уыди æрмæстдæр дыууæ звеной. Йæмæ нæм раст тута афон мæххъæлы хъæутæй ли-дзын байдыдтой. Рувынмæ кæй акодтаин, ахæм куистхъом адæм мæм фаг нæ уыди æмæ ног æрлидзæджытæн дзырдтон: «Зымæджы уæ хæрьин хъæудзæн æмæ февналут». Чи сæ фатеры æрцард, чи кæм, уæгъд цæхæрадæттæ ахстой. Паддзахад сын æхца рауагъта æмæ хæдзæрттæ аразынмæ февнæлдтой».

1957 азæй нырмæ Аæрæфы цас дон акалди! Уæды æрлидзæджытæй бирæтæ сæ зæххон хæс бафыстoy æмæ ам, Ставд-Дурты хæрзаудæнгæнæг мæрдты фарсмæ сæ сыджыты хайыл сæмбæлдисты. Сæ фæстæ рапхъомыл ног фæлтæртæ. Ставд-Дуртæ – сæ райгуырæн хъæу, бынæтton цæрджытимæ кæнынц æмзæл ныхас.

О, фæлæ утæппæт адæм кæмдæр сæ цæрæнтæ цæмæн ныуугæттой? Кæцæйтæ æрæфтыдысты! Дзæцçойты Раман загъта:

«1957 азы Хетәггаты Къостайы район фәстәмә ахаудта Цәңән-Мәхъхъәлмә, гәнән нын нал уыди, әмә Али-Юрты җәрдәкыты әмбис Уәлгинскәмә алыгъдысты, мах – иннаә әмбис Ставд-Дуртәм. Хъәуы уәгъд хәйттә бирә уыди, амы җәрдәкытә уәд лиздынхұс уыдысты, хәдзар аразыны зәрдә дзы никәмә уыд».

Али-Юртәй сын әнә ралидзгә нал бazzад, уымән әмә сә мәхъхъәл сә цәвәән скодтой. Зылдысты хәдзәрттыл, къуымтәм кастысты. Раманты сыхәгты байардтой: «Уә цъәтджын сынтаәг нын рауәй кәнүт!» Күы, дам, нә хастой, уәд әй нәе бон аласын нәе баци, зынаргъ, дам, нын у. Уый фәстә рапхъәр – йә цыппар къухы сызгъәринтә әмбәхст уыди. Иннаә сыхәгтәм мәхъхъәлон ләгдыхәй бацыди, загъта: «Әз ардыгәй нал аң-аудзынән!» Әмә семә әрцарди. Фысымтә уайтагъдәр сәхи айстой. Уыцы хәдзары та әемыркүул ныккәнд разынд. Мәхъхъәләттә үә әнәвнәлдәй сәййәфтой.

Дзолаты Жоратәм та фатеры әрцардысты мәхъхъәләттә. Хуытә дардта Дзолайы-фырт, әмә уый пысылмәттән хъизәмар әвзарын кодта. Уәвгә-иу сә кәстәртә нозтджынәй биринкъәжыны фыд сә дзыхмә счастой. Жора хъәдгәсәй күиста, үә фарсыл – хъама. Мәхъхъәләттән әнә билетәй суг ласын нәе уагъта әмә үәм фыдгулы зәрдә бадардтой, сә фәрәттәй-иу әм бавзыстой. Жoramә хорз саргъыбәх уыди, әвзист дзылар әмә үын әвзист мәргъгә. Мәхъхъәләттә-иу әй сә әңестытәй фәңәй ныхъуыртой, әргом зәгъәджытә дәр дзы-иу фәци: ацы бәх мән уыдән. Жорайы әфсымәр сын әй әд бидаркә аүәй кодта.

Гъе, мәхъхъәл Али-Юртмә ивылын куы байдыдтой, уыцы рәстәджы Мәргъиты Аркъас хъәуы дружинәйи хицау сси. Әнәхәңгәрз нә уыди. Иуахәмы әмбисбон сә хәдзары смидәт сты әртә мәхъхъәлоны – фыд әмә үә дыууә фырты. Ләппутә хәңгәрзтәм фәләбурдтой, фыд сыл схъәртә кодта, әмә фырттә фәсабыр сты. Әндәр хатт сәм Назранәй фәзындысты автоматтәй гәрзифтонг әртә ләджы. Лыстәг гилдәй ифтыгъд гәрзтә үеддәмә кәмә ницы уыди, уыцы дружинәйи уәнгтә сын цы акодтаиккой. Сәумәрайсом Назранмә телефонәй адзырдта Аркъас. Цалынмә фәдисәттә уырдыгәй цыдысты, уәдмә автоматдҗынтаен сә фәд әрбай-сәфти. Куыд сә бамбәрстой, афтәмәй дукани фәкъахын уыди сә зәрды, фәлә үә дружинәйи кусдҗытә уәгъд не суагътой.

«Афәдзы бәрәц аңардыстәм семә, – загъта Аркъас, – әмәе, не ‘хсән лымән ахәстытә куынә гуырди, уәд лиздын байдыдтам. Мах әddәмә цыдыштәм, уыдан мидәмә лыгъдысты».

Мәргиты Аркъасы бинонтә Али-Юртмә слыгъдысты 1945 азы Стъараполы крайә Скакуны хъәүәй. «Уырдыгәй нә әфсәддонтә сластой, – дзырда Аркъас. – Әнәхъән колоннә кодта уыңы куыст. Ластой нә әгас хъәүәй әд фос, әд әндәр. Нәлгоймәгтәй бирәтә хәңгәг әфсады уыдысты. Сылгоймәгтә әнахъом сабитимә бazzадысты әмәе катай кодтой, куыд ңәрдзыстәм, зәгъгә. Мәскүимә арвыстам Мәхъиты Микъалайы (фәндаггаг дәр ын нәхәдәг әрәмбырд кодтам) әмәе дзуапп сласта: дәттың нын Али-Юрты әрцәрыны бар. Мәйи дәргын нә уырдәм фәластой».

Падзахады уынаффәмә гәсгәе уыңы рәестәг нал уыди бәхтә дарыны бар. Скакуны ма сәм цы бәхтә бazzад, уыдан Аркъас йәхәдәг Орджоникидземә дзиңдайы комбинатмә стардта.

Дзантиаты Хъазыбет дәр Али-Юртмә Скакунәй слыгъди. Скакунмә та Тырсыйә Цоцолты хъәүәй афтыдысты. Али-Юрты се ‘рңауынмә хәдзәрттә иууылдәр ахст уыдысты. Уәд ңалдәр ләгәй азылдысты Аңылыхъы мәхъхъәлы зәххытыл, фәлә уымәл бәстә разынди, тәфсәт сыл схәңцид әмәе та фәстәмә Али-Юртмә сәхи систой. Хабар та афтә рауади: скакунәгтән уыди ардәм слидзыны бар ләвәрд, фәлә афоныл ралидзын бирәты күхүй нә бафтыд әмәе ңәрәнтә бацахстой, Зәрәмәг әмәе Нарәй чи рафтыди, уыдан. Уәд скакунәгтә уыдоны сыстын кодтой хәдзәрттәй әмәе сәхәдәг ам әрцәрдышты.

Гъе, ахәм цоппайаг-иу фесты адәм.

Хабәрттә дзурджыттәй бирәтә уәд әнахъом сабитә уыдысты әмәе нә хъуыды кодтой, уыңы ралидз-балидзтән бәлвырд әфсәннәтә кәй уыди, уый. Фәлә-иу сәхаттай схауди, уәд цы цыди, уыңы цауты мидис әвдисәг ныхаестә.

Дзантиаты Хъазыбеджы бинойнаг Уәлгъа афтә загъта: «Бадомтой нә, мәхъхъәлмә алидзут». Уәлгъа райгуырди Суатыссы Касаты Бекъойы хәдзары. Бекъо иунәгәй әрциди Али-Юртмә. Ам уәгъд хәдзарыл фәхәст. Хъомгәс ай баурәдтой. Әхсәв – хәдзары, бон хъомгәс цыди, әмәе та-иу ын йә муртә фәхәст. Уәд әм йә чызг хохәй әрциди. Уый дәр колхозы кусын райдында, звенавод сси. Уәлгъа загъта: «Мәхъхъәлы хъәутәм лыгъдысты Абанайә, Цоцолтәй, Хъаратыхъәүәй,

әндәр рәттәй... Скакунәй Али-Юртмә стардтой авд мины бәрц лыстәг фос, 300 хъомтә.

Дзәццойтә ардәм ралыгъдысты Ленингоры районәй Гарубаны хъяуәй 1945 азы, фәzzәджы. Фыдимә рацыдысты фырт Раман, йә дыууә хойы. Мад уал йә кәстәртимә мидәг бazzади.

Хохәй быдымрә сә фос фескъәрдтой. Фыд уый размә ардәм бәрәгт кәнүнмә әрцыди, уәгъд хәдзәрттә дзы разынди әмәй әбинонтән загъта: «Нартхоры кәрдзынәй сфаелмәңцыдыстәм, уым мәнәу зайды әмәй кәд дзулај бафсәдиккам». Али-Юрты сәм әрхаудта сахъарикъул хәдзар, фондз уаты арағъ сты, цәвиттон, цыппар усы кәмән уыди, ахәм ләджы хәдзар. Хәдзар сә зәрдәмә нә фәңциди, афәдзы фәстәй үә райхәлдтой әмә ног сарәзтой. Хъайванәй, стъарапиләй, рейкәйә – алцыдәр ногәй самал кодтой. Хъәйтә фазтой дыкъухыг хырхәй, әндәр фәйнаг кәм уыди.

Раманы цардәмбал Гронкә-Дзебисон та сә бинонтина Дзимырәй ралыгъди (уый дәр Ленингоры районы хъяутәй). Әрцардысты Насыр-Къорты. Гронкә загъта: «Мидәг нәм хосгәрст нә уыди. Зымәг Баджини цардыстәм, сәрд – Сагъойы. Зымәгиу нә хәдзәрттә Сагъойы сәдзәрәг сты. Хәддзу уазджытә әфтыди уырдәм әмә-иу кәд хабаргәнәг фәци, уәд-иу фәфәдис сты нәлгоймәгтә. Зымәг иу хъяуәй иннәмә бафтән нә уыди. Скъоламә-иу сабитә цыдысты сентябрәй Джөргүбаты онг, уый фәстә әddәмә акәсән нал уыди. Фәндатгонән дурзәй кәнә митзәйә тәссаг уыди. Хор ләгтә хастой быдирәй бәхтүл. Картоф, къабуска дзы хорз зади, фәлә нәм зәхх чысыл уыди... Йә дзуәрттә әмәй үә суәрттә – сызгъәрин, иннәтә дәлдзәх фәүәнт».

Мәххъәл куы сыздәхтысты, уәд Насыр-Къорты ирәттә слыгъдысты Джызәлмә. Дзолатә дәр Али-Юртмә Ленингоры районәй ралыгъдысты. Цардысты Сатагоры хъяуы, агасәй уыдысты әхсәз хәдзары. Уым әппәтә фыццаг Жорайы фыдыфыд Алыхсандр әрбынатон. Иу чындзәхсәвы үә мәххъәлон бафхәрдта, Алыхсандр әй хъамайә амардта. Мәххъәл үә фәдыл зилын байдытой әмә Урстуалтәм айста үәхи. Уым дәр әй ссардтой әмә афтыди Ленингоры районмә. Цъолдыхъәумә әеввахс хъәды астәу бәрzonды хәдзар сарәзта. Уый фәстә ам үә фарсмә әд бинонтае әрцарди Гуыр-цыты Уасо. Әхсәз хәдзары байсты. Үә фәдтә сәфта Дзулаты

Алыксандр әмәе йә мыйгаджы дамгъәтәй «у» аивта «о»-йәе. Бирәе азты дәргы әрвадәлтә нә зыдтой, Алыксадр кәм ис, уый. Фыццаг хатт сәм Дзәуджыхъәүәй ардәм ссыди се 'рвад Пидо, фәләе Алыксандр әгас нал уыди. Йә фырт Ресебән рацыди аст ләппүйи әмәе авд чызджы, әвәцәгән, загъата: нәхәдәг хъумәе хъәу бауәм. Жора – Ресебы дыккаг үот. Күйроймә сәе цәуын хъуыди 15 километры, ссинағ хастой саргъыбәхыл, дон – әккөйә. Сәрвәт, уыгәрдәнхъуг нә уыдысты. Сырд – арәх, фосәй исты дзәгъәл аzzад – сыртәни әй аргәвстөй. Жора цыди Захъоры скъоламә. Әхсәзәмты онг фәңди әмәе йә ахуыр ныгууагъта – зымәг-иу мит метрәй къаддәр не 'руарыд.

Жора 1945 азы әрьиздәхт Японы хәстәй. Али-Юртмәе ралыгъдысты 1947 азы, хәдзар сәм нал әрхауди. Сахъарикъул хәдзар балхәдтой. Иуцасдәр дзы куы ацарадысты, уәд, аст уаты кәм уыди, ахәм цәрәнтәе сарәзтөй. «Хъару мәм бирәе уыди, – дзырда Жора, – әмәе хъәдәрмәг әккөйә фәхастон».

Мәргіниты Лентъоты хәдзарвәндагән дәр хъисмәт бирәе бынәттә бавзарын кодта. Лентъо Ленингоры районы Цъолды райгуырди. Сәе фыдәлтә уырдәм ралыгъдысты Урстуалтәй, Тлийә. Цъолды әрмәстдәр ирәттә цардысты. Сәе хъәу фосы куыст кодтой, районы фыццаг бынат ахстой. Сәхи хәдзар дәр фосдарәг уыдысты. Уыцы курдиатәй хайджын фесты Лентъойы фыдыфыд Тела дәр әмәе йә фыд Беса дәр. Йәхәдәг дәр уыдоны фарнәй фәхайджын. Йә рәстәдҗы Телайы скулак кодтой. Уый фосәй, загъата, колхоз сфосджын ис. Йә сәрыл сдзырдтой, әххуырсты йәм чи куыста, уыдон, загътой: «Хорз нын уыди, фосы фәдым цыди йәхәдәг дәр әмәе йә цәнгтә фәсахъат сты»... Али-Юртмәе ралыгъдысты 1953 азы. Афәдз фатеры фәцардысты, уый фәстә хәдзар сарәзтөй.

Мәргіниты Сергейы бинонтә дәр Цъолдәй ралыгъдысты, сәхи хъарутәй сахъарикъул бәстыхәйттә сарәзтөй, хъәмпәй әрәмбәрзтөй әмәе дзы дәс азы фәцардысты.

Бокотәй дәр кәеддәр иу фәтүджджын әмәе сын фыдәлты бәстәйә, Күирттаты комәй, лидзгә әрциди. Сәе мыйгаг аивтой әмәе сәхи схуыдтой Хъилдзыккүтәй. Уыцы хабәртә кәд әрцидысты, уый нае хъуыды кодта Грэсы фырт Шота. Әрәнца-дысты Джахъоры. Шота загъата: «Мә рәстәдҗы дәр ма нае Джахъоры Хъилдзыккүтә хуыдтой, фәләе фысгә нәхи мыйгаг

кодтам». Грес-иу Хуссар Ирәй рааст Цәгат Ирмә әмә-иу әрфысым кодта ѹе ‘рвадәлтәм. Хор сәм цъус зади әмә йә ардыгәй ластой. Шота загъта: «Хортә нәм хорз стуыхтысты, фәлә нәм зәхх чысыл уыди. Колхозты размә нәм бынтон әнәзәхх хәдзәрттә дәр уыди». Гъе, әмә Али-Юртмә дәр быдыры парахатмә хәләттәнгәйә ралыгъдысты.

Джыккайтәй Али-Юртәй Ставд-Дуртәм әрбалыгъд дыууә хәдзары. Стъепаны фырттә Бетъре, Дикъолоз әмә Серги әмә Биасы фырт Митъураз. Хабәрттә базыдтон Бетърейә. Сә уидәгтә Цъамадәй цәуынц. Уырдыгәй алыгъдысты Дзомагъмә. Уым дәр та сә царды уавәртәй сә зәрдә нә барухс әмә сәхи айстой раздәр Боржомы районмә, уырдыгәй та – Абулахы районмә. Уым әрбынатон сты Битареты хъәуы. Абулах йә туркаг ном у. Гуырдзиагау район хуынди Тетрицхъаро (урс суадон). Стъепаны цот – авд ләппуйы уым райгүрдыйсты. Цардысты хъәдәлхынц хәдзары. Сә хъәумә фәндаг араэст нә уыди. Йә әрдз – хъәздыг, нартхор дзы тынг зади. Мит дзы къорд бонәй фылдәр нә хәңди. Зымәг дәр фосән хизән уыди. Суадәттә – араәх. Стъепан әмә Биас куыстой сәхи араэст гутәттәй. Бетърейы рәстәджы дәр ма нәзы цырагъы рухсмә архайдтой. Бетъре хъуыды кодта ликбезты рәстәг дәр. Әхсәвы скъолатә сә хуыдтой. Сә хъәуы байгом цыппаразон скъола, каст аә фәци, фәлә дарддәр кәм сахуыр кодтаид, ахәм скъола сә хъәумә хәстәг нә уыди. Әнцад куыд бадтаид әмә 4-әмтәм әртә азы фәңди. Уалынмә, Думанисы. байгом авдазыккон скъола әмә уым ахуыр кәнын райдыдта. Сә хъәумә дард уыди әмә йә сә хәстәджытә суазәг кодтой. 5 – 7 къләсты Бетъре ахуыр кодта иронуа гуырдзиаг алфавитыл.

* * *

Нымәңәй чысыл адәмтә-иу цәргә-цәрәнбонты хъазән хъултә фестадыйсты стыр адәмты къухты, сә зәххытә сын-иу сәхи пайдайән къуыхтә кодтой.

Гуырдзы Уәрәссеимә куы баиу, уый фәстә XIX әнусы фыц-цаг әмбисы уырысы паддзахы әффәдтә араэстой әффхәрән экспедицитә Хуссар Ирыстоны алы кәмтәм әмә сә гуырдзиаг къийәсты фәндияг басастой, уыдонән сә сдәлбар кодтой. Зындингөнд историк Гаглоиты Юри йә чиныг «Южная Осетия»-ый

куыд фыссы, афтәмәй XIX әнусы 60-әм азты цы «уырыссаг административон реформәтә» арәэст әрцид, уыдонмә гәсгәе ңәгатаг ирәттә хаудысты Хәстон-Ирон зылдмә. Уәд арәэст әрцид Терчы обләст, йә центр – Владикавказ. Ирыстоны Хуссайраг хай Тырсыгом, Нар әмә Мамысон бамхасән кодтой Гуырдиаг-Имеретаг губернимә. 1859 азы Нар әмә Мамысоны қәмттә ногәй иугонд әрцидысты Хәстон-ирон округмә, Тырсыгом баззади Тифлисы губернийән.

Историон-этнографон литературәйы Ирыстон, ирәттә әдзухдәр иу адәмым нымад уыдысты. Фәләе йыл тыхджынты бон ңыди әмә йә административон әғъдауәй къуыхтә кодтой.

Ацы трагикон ңаутыл ңастан ахәстгәйә әнционәй бафиппайдыстым, иу баеллах иннәмәй кәй райгуыры, уый. 20-әм азты хъазаххъәгты се станицәтәй тыхтард акодтой (С. Орджоникидзе сын сәе зәххытә радта мәхъхъәлән) фәңгәттәй сәе, 22 азы уыцы станицәты әрцардысты мәхъхъәләттә, 1944 азы Сталины бардзырдмә гәсгәе мәхъхъәлы ахастой Казахстанмә. Уыцы станицәты хъуамә исчи әрцардаид әмә сәм тыхәй фәлидзын кодтой ирәтти. Зәрдил әрләүүүн кәнәм Дзантиаты Уәлгъайы ныхас: «Бадомдтой нә: мәхъхъәлы хъәутәм алидзүт». Скаакунәй Али-Юртмә кәй ралидзын кодтой, уыдоны та машинәттәй ластой хәстон адәм. Уыцы тыхст рәстәг машинәтән әндәр ницы күист уыди? Машинәтәй ацопп ластой мәхъхъәлы дәр. Уыцы уынаффәтә зәххон хуыщауы зондәй райгуырдысты.

Гъе, ирәтты мәхъхъәлы хъәутәм тыхәй кәй лидзын кодтой, уымән ис удәгас әвдисәнта. Газет «Рәестдинад»-ы (1992 аз, 23 декабрь) «Хъуамә радтой дзуапп» зәгъгәе, уыцы уацы Секъинаты Солтан фыста: «Хорз ма йә хъуыды кәнүн: мәхъхъәлы күи арвыстой, уәд күистон партийы Махческы райкомы. Не ‘ппәт күист дәр ныууагътам әмә хохаг чысыл хъәутыл зылдыстым, ңәмәй Дыгургомы ңәрдҗытә ралыгъдиккой ңәрынмә уыдоны хъәутәм. Фәләе диссаг, иу адәймаг дәр разы нә уыдис йә къона ныууадзыныл. Раст цымы ныхас бакодтой, афтә уыдис сәе уынаффә: кәм райгуырдыстым, кәм схъомыл стәм, уым амәлдзыстым, мах ницәмән хъәуынц кәйдәр хәдзәрттә, кәйдәр мулк. Хохәттә сәе ныхасән фидар разындысты, нә бакуымдой сәе ңәрәнбынәттә ныуудын амә нә фәрәдьысты».

Газет «Рæстдзинад»-ы (1994 аз, 22 январь) мыхуыргонд у Бызыкката Замирәты уац «Аххосджынты афхәрын хъәу». Автор дзуры Күйрттаты комы йæ райгуырән хъәу Цымытийы тыххәй. Сæ комбәсты хъәутæ әрдзон фадатджын рæтты әрәнцадысты, амондджын уыдысты, фæлæ... «1944 азы нæ колхоз «Әрыгон большевик»-ы уәнгты нæ быдырон станæй (уыдис ныры Архонкәйи быдыры) арвыистой Тарскæмæ. Фестæм дзы иу мæй. Уым нæ колхозы сæрдар Мæрзаганты Маир адæмæн загъта: «Хицауды уынаффæмæ гæстgæ нæ колхоз ивæм Горæтгæрон районы хъәутæй иумæ, ома, ныры Күйрттатмæ. Фылдæр адæмы нæ фæндид уырдæм алидзын, уәлдайдæр зæрæдты, фæлæ ницы сæ бон баци, кусæг тых, бæхæй, галæй – иууылдæр сæ смидæт кодтой Күйрттаты. Алыгъдистæм. Иуæй-иутæ кæугæ дæр кодтой...»

«Къобы зылды хъәутæ» ражуыдтой сæ уац Сæлбиты Саукуызд æмæ Туаты Гæлæу («Рæстдзинад», 1994 аз, 22 январь). Ныхас дзы цæуы цыппар хъæуы тыххæй. Уыцы хъæутæй алкæй историйи дæр 1944 аз рауди, рохгæнæн кæмæн нæй, ахæм арæну. Зæгъæм, Гайты хъæуы 1944 азмæ Гайтæ баисты 8 хæдзары. «1944 азы агъоммæ Суардены цардис 9 хæдзары, Уæллаг Окрохъанайы та 27 хæдзары, Мынайы уæдмæ уыдис 8 мыггаджы».

1992 азы газет «Кавказский край»-ы (№ 3, 13–19 январь) Звиад Гамсахурдия Хуссар Иры цы геноцид расидти, уыцы бæллæхтæ дзургæйæ, уацхæссæг Дмитри Дьячков фыста: «Уынаффæты руаджы æнæхъæн районтæ ист цæуой, аbon уый гæнæн нал ис, уыцы замантæ аивгъуыдтой; сæ зæххытæй ахастой мæхъхæль, цæмæй дзы ираettты әрцæрын кæнай æмæ уыцы иу рæстæг гуырдзиæттæ уыдонæй «фервæзой».

Сталины бынат Хрущев бацахста, мæхъхæлы фæстæмæ сæ бæстæмæ суагъта. Хетæггаты Къостайы район æнæхъæнæй дæр ахауди Цæцæн-Мæхъхæлмæ. Стъараполы крайæ сын радиҳ кодтой 3 района, Гæрæтгæрон районаны иу хай бæzzад ираettæн.

Афтæ ахъуыды кæнæн ис: ираettæн хорз ракодтой, хохæй сын быдыры парахатмæ рацæуыны бар радтой. О, фæлæ фæтæгтæй иу дæр никуы ахъуыды кодта, сæ уыцы æнæзакъон уынаффæты азарæй искæд бон тугуарæн рæстæг кæй рай-йафдæн, чысыл адæмты кæрæдзи кæрдтыл кæй баftauудзысты, уыдæттыл.

Фæтæгтæ куы амæлынц, дзуапп сæ уæд фæдомынц.

Ленингоры район Гуырдзыстонимә әмарән уыди. Районы центр хүйнди Ахалгур (гуырдзиагау Ахалгори, ома Ног Гур). Советон дуджы йæ схуыдтой Ленингор. Ацы районаны чысыл әмә стыр хъяутә уыди сәдәйә фылдәр. Быңырмә ралидзджытәм-иу рауади, гуырдзыимә куыд Ҙардысты, уый кой дәр.

Дзантиаты Уәлгъайы зәрдыл хорз ләууыди, Хъазыбеджы районәй-иу гуырдзы сә фос Тырсымә кәй тардтой әмә-иу хизәнтә куыд бацахстой, уый. Иуахәмь гуырдзиаг фыйайттә сә фос хүймәм бауагътой, Уәлгъайы әрвадәлты лағ сәм раудад, уыдан ай тәрсән әхст фәкодтой, нәмыг сәмбәлд къахыл. Къах бахъуыд лыг кәнын.

Дзәццойты Раман, сә сыхы ләппутә әмә гуырдзиаг ләппутә сә хуытә иумә хызтой, иумә хъазыдысты. Раман 4 къласы каст куы фәзи, уәд ахуыр кәнын райдыдта районаны центры. Уым дәр гуырдзиаг фәсивәдимә иумә ахуыр кодтой, фәлә искуы фәхыл сты, уый нае хъуыды кодта.

Джыккайты Стъепаны фырт Бетъре дзырдта: «Нә хистәр әфсымәр Графән йæ натлиа уыдысты Батулашвилитә. Ҙардысты Паскъисеты районы Гомареты хъяуы. Чысыләй мæ-иу уырдәм ахуыдтой. Дыууә мәйы дәр сәм-иу фәдән. Сә ләппу Гола әнә мән къәбәр нал хордта. Әвзаг сыгъдәг базыдотон. Нә мыггагәй Ҙалдәр чызджы гуырдзиаг хәдзәрттәм ацыдысты. Нә бастдзинәйтә гуырдзыимә хорз уыдысты. Гъе, әрмәст нае домдтой: «швили» ныффыссут! Кусын куы райдыдтон, уәд мәнмә дәр бахатыдысты. Әз загътон: мæ фыды бафәрсон әмә кәд разы кәна, уәд ныффысдынән. Мæ фыд 1926 азы амард әмә гуырдзиаг смәсты, Ҙәмән мæ хъазыс, зәгъгә. Хәсты рәстәт сәм фәхәрам дән. Нә хабәрттә куынә рәстмә кодтой, уәд-иу загътой: «Тквени осиа Сталин». Ома, Сталин ирон у. Немыц саст куы әрцидысты, уәд та дзырдтой: «Сталини картвелиа». Ома, Сталин гуырдзиаг у. Ноджы кәд ирәтты әдзухдәр Ҙарын кодтой сә арәнтыл».

* * *

1957 азы Ставд-Дуртәм әрбалыгъди 200 хәдзары бәрц, фәлә дзы иуцасдәрәй сәхи әндәр рәттәм айстой. Иннәтәй чи фатеры әрҘарди, чи колхозы бәхдоны, кәнә кәркдоны. Раман дзырдта: «Кәркдоны фәцардыстәм әртә мәйы маx әртә хәдзарәй, Ҙәбитә әмә Мәргытәй фәйнә хәдзары».

Хицауад әрбализджыты Ставд-Дурты уадзинаг нæ уыдысты, уæхицæн, дам, искуы бынæттæ бацагурut. Уыцы хъуыдыйы ныхмæ загътой Мæхъиты Росе æмæ Дзолаты Нускъи æмæ адæм уыdonmæ байхъуистой, бazzадысты Ставд-Дурты æмæ сын хъæдæрмæг радтой. Фараст хæдзарæй уыдысты Кæсæгмæ алидзинаг, фæлæ хæдзары æфсингæ аэмзонд разындысты, загътой: «Нæ ахуыр адæмæй нæхи æнæхай нæ кæнæм», – æмæ бazzадысты.

Змейкæйы әрçæрой, уыцы фадат уыди Дзолаты Жорайы бинонтæн – хиуæттæ сын дзы разынди. Жора сæм æхсæвиuat бакодта, хъæуыл йæ цæст ахаста æмæ уынджы къанауы был лæугæйæ аджих – лами доны бабызы балтæ ленк кодтой. Æмæ загътая: «Æз хохаг лæг дæн, ацы дон нæ фæнуаздзынæн». Æмæ уал Ставд-Дурты бæхдоны әрçардысты. Фаджысы æнуд тæфæй фæхуыдуг уыдзыстæм, зæгъгæ-иу бинонтæ куы бакатай кодтой, уæд-иу сын Жора афтæ загътая: «Нæ фыдæлтæ цæрæнбонты фосы куыст кодтой, æмæ дзы фаджысы тæфæй иу дæр нæ амард». Бæхдоны æппын къаддæр әрçарди 20 хæдзары. Ба-цахстой уæгъд зæххы хæйттæ, бавнæлтой хæдзæрттæ ара-зынмæ. Жора загътая: «Хорз цæстæй нæм кастысты хъæуккæгтæ, зиумæ-иу рацыдысты». Дзæццойты Раман дæр æхсызгonaæn мы-сыди уыцы рæстæг: «Авд лæгæй бацæдис стæм. Самандур нæхæдæг дæр кодтам, æхцайæ дæр æлхæдтам. Январы мæй дæр хъарм рæстæг ахаста æмæ къултæ амадтам, алы куыст дæр кодтам. Фарастæй ацыдыстæм Кæлухы хъæдмæ. Уым нын хай радтой. Иу цæд нæм уыди галтæ. Мæйы дæргъы фæластам хъæдæрмæг, Цыколайы хырхæйфадæны сæ афаэтам, стъара-пилæй, рейкæйæ, фæйнæгæй, хъайванæй сæ не ‘хсæн æмхуы-зон байуæрстам. Ласгæ та сæ машинæтыл әркодтам. Æртæ мæймæ сарæстам авд хæдзары...»

ГАМСАХУРДИАЙЫ АМÆДДÆГТÆ

Гамсахурдиайы амæддаг чи фæци, уыdonæй 1995 азы онг Ставд-Дурты әрбынатон 32 хæдзары. Гуырдзыстоны цардысты алы рæтты. Зæгъæм, Пухаты Харитоны бинонтæ рафтыдысты Тетрицхъаройы районæй, Думанисы хъæуæй. Уырдæм ныф-тыд йæ фыды фыдыфыд. Харитон цырттыыл фыстытæм гæсгæ

банымадта, әмә үыцы хъәуы ирәттә 200 азәй къаддәр нә цардысты. Дзеранты Хетәг Гуырдзыстонмә афтыд 1951 азы, уәд ыл цыди 15 азы. Кусын райдыдта. Зәххы хай йын радтой Полихсиды хъәуы. Йәхи къухтәй дзы сарәзта дыууәүәладыгон хәдзар. 1990 азмә уым фәкуыста. Багаты Дмитрийы фыдәлтә Гуырдзыстонмә Ахметайы районмә Пичхованийы хъәумә алыгъдысты Хуссар Ирәй Сәритетты хъәуәй. Уым райгуырди йә фыд дәр. Хъәд ныңцагътой әмә зәх аразгә скодтой. Йә зәгъын әңцион у, фәлә... Цалдәр ләджы йыл не ‘ххәссыдысты, ахәм бәләстә зади уымы хъәдты. Йә бындзә-фхадыл-иу ын бандзәрстор. Райдианы уыдисты 13 хәдзары, 3 мыггаджы. Суадоныл кәм бамбәлдысты, ахәм ран ссыгъдәг кодтой хъәд. Сә хъәуы ном рахуыдтой Пичховани (Пичхи – пыхс). Цардысты мыггагон бинонтәй. Хәдзары астәу кодтой арт – ёртә хъәды кәрәдзиуыл әрәвәр, бандзар сыл, куыд судзор, афтә сә артдзәстмә лас. Фәстагмә 300 хәдзары баисты.

Ахметайы районы уыди 14 ирон хъәуы.

Мәргъиты Алифор йә хистәртәй куыд хъуыста, афтәмәй йә фыдәлтә Тылийә алыгъдысты Ленингоры районмә Цъолдә. Йәхәдәг Цъолдәй Гуырдзыстонмә афтыди 1968 азы. Уым Гардабыны фәкуыста 1991 азмә.

Плиты Леуан загъта: «Нә уидәгтә Ручты сты. Мәхәдәг райгуырдтән Боржомы районы Цъители Сопелийы хъәуы. Иронау әй хуыдтам Бердзены хъәу. Уырдыгәй ралыгъдыстәм Бакъурианимә, уый дәр ис үыцы районы. Ирон хъәутә дзы уыди 9: Мачъатцъхъали, Цъинубани, Гвердисубани, Варdevani, Хтишобели, Одети, Хинтъури, Гужарети әмә, кәм райгуырдтән, үыцы хъәу. Ирәттә уымыты рагәй нырмә фәцардысты». Ам бафиппайын әмбәль: ирон хъәутәй иуән дәр ирон ном най.

Сиукъаты Саликъойы фыдәлтә Гуырдзыстонмә Гуры районмә ралыгъдысты Ленингоры районәй. Цардысты Уәллаг Собисы хъәуы. Уым ирон хәдзәрттә уыди дыууиссәздзы бәрц. Дәллаг Собисы цәрдҗытә иууылдәр уыдисты гуырдзиәттә.

Уәллаг Собисы цардысты Гудиты Сардийы бинонтә дәр. Сә фыдәлтә уырдәм рафтыдысты Тырсыгомәй. Загъта: Гуыдиатә сты не ‘рвадәлтә. Сардийы бинонтә 1958 азәй 1991 азмә фәцардысты Уәллаг Собисы. Йә мад әмә йә фыды дәр Сарди уым бавәрдта.

Дзеранты Джули загъта: «Мæ фыд – Габрел, уый фыд – Гиго, Гигойы фыды фыд Джиор Рукъәй ныллыгъд Гуырдзыистонмæ Гуры бæстæм. Мах цардыстæм хъæу Дземаахалцоцелийы (иронау – Уæллаг Ногхъæу). Джиор уым фæцаради 135 азы».

Гæбæраты Парсайыл 1995 азы цыди 82 азы. Йæ фыд Исахъ райтуырди Гуры районы Гулхардисы хъæуы. Уырдæм куыд æрлыгъ-дисты, уыцы хабæрттæ Парса хъуыста йæ фыды фыд Никъойæ. Никъо-иу ын ракодта йæхи фыды фыд Рейазы кой. Уый, дам, сарæзта тынг хорз уæрдон. Гуырдзиаг æй бафарста: «Уæрдоны ныхмæ дæ цы хъæуы?» Рейаз зæхх ракуырдта. Хæдзар сарæзтой. Фæхуыртой уырдæм сæ хæстæджыты æмæ 16 хæдзары баисты.

Гуырдзы æмæ ирон адæмы æхсæн цы ахастандзинæдтæ сæвзæрд рагæй фæстæмæ, уый тыххæй лыгъд адæм сæ хъуы-дистæ дзырдтой æвронг зондæй, мæстæлгъæд ныхас сæ дзыхæй нæ хауди. Гæбæраты Парса мысыди йæ фыды фыд Микъойы ныхæстæ: «Гуырдзы – бирæ, ир – цъус. Се ‘взаг сын истам». Парса йæхæдæг скъоламæ бацыди хъомылæй – 14-аздзыдæй. «Ирон æвзаг ахуыр кодтам, фæлæ уыцы рæстæг бирæ нæ аха-ста. Натлиа кодтам, чызджытæ кæрæдзийæн лæвæрдтам. Кæрæдзимæ цыдыстæм. Хицæуттæ гуырдзиæгтæ уыдысты, ир-æтты бынæттæм нæ уагътой. Нæ паспортты «швили» фыстам, цы бон нæ уыди. Ныр дæр афтæ фыст сты нæ паспорттæ».

Багаты Дмитри царди хевсуртимæ, уыдон ирæтты мыггæгты кæрæттæм æftyдтой «ури», æмæ Дмитри сси Багаури. Ахметайы районы уыди 14 ирон хъæуы. Дмитри загъта: «Райдианты гуырдзиаг æвзæргæнджытæ давтой ирæтты фæллой. Фæлæ хъæутæ куы сыстыртæ сты, уæд сæм нал уæндыдысты. Кæрæдзимæ зианмæ цыдыстæм, чызг кæрæдзийæн лæвæрдтам. Мæ хотæ дыууæйæ дæр сты гуырдзиаг хæдзæртты. Мæхæдæг райдиан кълæсты ахуыр кодтон ирон æвзаг (Дмитри райтуырди 1931 азы). Уый фæстæ скъолайы ирон æвзаг нал уыди. Ахуыр-гæнджытæ – ирæттæ, фæлæ нæ ахуыр кодтой гуырдзиагау. Хъæу-уонхæдзарафон техникум каст фæдæн æмæ куыстон нæхи хъæуы агрономæй. Сывæллæттæ ахуырмæ æндæр хъæумæ цыдысты æмæ скъола саразын кодтон. Дукани нæм нæ уыди, ныдомдтон сæ æмæ нын дукани дæр сарæзтой. Хæтæлтыл суадоны дон уадзын кодтон, хæтæлтæ сæвæрын мæ бон баци, фæлæ нæм дон нæ рауагътой. Схъæртæ мыл-иу кодтой: «Mayal нæ дом!»

Пухаты Харитоны мад куы фәзиан, уәд сә сыхаг ләппүйи арвыста йә гуырдиаг лымәнмә хъәргәнәг. Әмбис фәндагыл хъәргәнәджы размә фәци фәндаггон. Фәрсү ирон ләппүйи: «Кәдәм цәуыс?» «Мәнә аңы хъәумә, Кавтарадзе Сосомә», – дзуапп радта ирон ләппу. «Цәмән дә бахъуыди Сосо?» – афарста та йә гуырдиаг. Ләппу йын бамбарын кодта йә цыды сәр. «Уәдә әз Сосо дән әмә хорз хабархәссәт фәү аборнәй фәстәмә», – загъта фәндаггон. Аздәхтысты фәстәмә, Сосо суазәг кодта ләппүйи, карк ын аргәвстой, 10 литры йын сән иемә рарвыста. Харитоны фырт Сосланы бинойнаг – гуырдиаг чызг, йә мыггат, – Дзамбия. Сидзәрәй схъомыл. Әртә сывәллоны сын раңыди. Чындың нә ныллаууыди Гуырдзыистоны, йә ләдҗы фәдүл Ирыстонмә ралыгъди.

Бакъурианийи цардысты гуырдзы, сомих, немыц, уырыс, грекъ. Плиты Леуан загъта: «Тынг лымән уыдыштәм, кәрәдзи зыдтам. Ираэттәй чи – гуырдиаг сиахс, кәмән йә чызг, – гуырдиаг чынды. Фылдәр хицәуттә ираэттә уыдышты, фәлә гуырдзы тынг архайдтой, ираэтты мыггәйтәм «швили» әфтыд цәмәй цәуя, ууыл. Уыцы күист-иу уәлдай тынгдәр кодтой адәмы сഫисты рәстәг. Мәхи дәр мын-иу ныдомдтой: «Пилишвили ныффыс!» Әз-иу загътон: «Мә фыдәлтә Плитә куы уыдышты, уәд мә мыггат куыд аивон? Сә коммә чи нә касти, уыдоммә-иу сә цәстәнгас фәуазал».

Саликъойән йә фыд дәр йә мыггаг Сиукъашвили фыста. Йә фыды фыд Собисы зәэх балхәдта 35 гектары. Сарәзта хәдзар әмә йын әй фехәлдтой. «Швили», дам, ныффысс. Нә та бакаст сә коммә. Сарәзта дыккаг хәдзар дәр әмә та йын әй фехәлдтой. Сиукъашвили куы сси, уәд әй нал хъыгдардтой. Саликъо йәхи ирон хоны, фәлә йын ье ‘взаг айстой. Зын дзурән ын у уырыссагау дәр. У гуырдиаг хәрәфырт әмә ныййарәджы әвзаг ахъардта йә туджы. Цәй, ныр әй азымы куыд бадардәуа, иронау әдәрсәт кәй нә дзуры, уый тыххәй?

Дзеранты Джали 1928 азы гуырд. Сыгъдәг ирон әвзагыл сахуыр кодта 7 къласы онг. «Уый фәстә скъолайы чингүйтә гуырдиаг дамгъәтыл рафыстой, – уәды хабәрттә дзырдта Джали. – Хъәусоветы сәрдар нәм уыди Сиукъаты Никъала. Гуырдиаг хицәуттән хъәддыхәй дзырдта: «Ираэттә стәм әмә нә «швилитә» ма аразут». Цыдәртә йыл әримысыдысты, әрцахстый йә әмә йә ахәстоны бакодтой. Уәды онг уыдтән

Дзеранты Габрелы фырт Сардион, уыдлон мæ скодтой Дзераншвили Джули Тъугоевич. Бынтондær нæ раивтой. Фærсгæ дær никæйуал кодтой. Сæхи зондæй нæ сгуырдзиаг кодтой». Змæсты размæ Дзерантæ скодтой чындзæхсæв, туырдзиаг чызг Гелашвили Нонæ сæ чындз баци, цот ын рацыд. Змæсты рæстæджы дær Нонæ йæ ирон бинонтæй нæ ахицæн. Джули загъята: «Фалæ дær сыхæгтимæ хорз уыди, ам дær. Кусы колхозы».

Хæбæлаты Гоги æмæ Болататы Доментъи Тбилисы цардысты. Гоги царди, Варкъетели – 3, кæй хуыдтой, уым, 4-æм микрорайоны. «Уыцы районы ницы фыдбылыз æрцыди, – дзырдта Гоги. – Нæ корпусы дыууæ ирон хæдзары йеддæмæ нæ уыди. Ирæттæ стæм, уый, æнхъæлдæн, зонгæ дær нæ кодтой. Гье, змæст заман дзы æдзуҳдæр ирæтты кой хъуыстон». Доментъи Тбилисмæ афтыди Ленингоры районæй Велурайы хъæуæй (иронау – Лæбырдты хъæу). Тбилисы фæçарди 1948 азæй 1991 азмæ. 10 къласы дær уым фæци. Дзырдта: «Фæсхæст ирæттæ цардагур уырдæм ивылдысты. Хъæуты налогтæй, тыхст цардæй сæ бон нал уыди. Æмæ ныр ам алцæуылдæр разы кодтой. Тбилисы милицæйæн йæ 90 проценты ирæттæ уыдисты. Ирæтты истой заводтæм, араэстæдтæм, уæззау куыст кæмдæриддæр уыди, уырдæм. Фатертæ æххуырстой ирæттæ. Ме ‘фсымæр 38 азы фатермæ рады фæлæууыд. Гæртамæй сæ куы айсæрста, уæд ын радтой. Мæн фатермæ æнхъæлмæгæсджыты рады дær нæ ныф-фыстой. Æз мæхæдæг дær милицæйы куыстон. Æхсæвыгæтты араэстадон æрмæг фæластон. Алцыдæр æрцæттæ кодтон. Райсын ма мæ хъуыди хæдзары проект, саразын хъуыди алы документтæ. Фæлæ дын сæ чи дæтты. Хъуыддаг кæмæй аразгæ у, уыдоны дзæбæх айсæрдын хъуыди. Времянкæ кæй хонынц, ахæм саразыны бар уал-иу радтой. Уый фæстæ сындæггай хъавгæ архай. Кæм дæлбазыр сараптæй, кæм сара. Хуызæнæн хæдзар 10 азæй раздæр никæмæн сырæзыди. Гье, ахæм хæдзæрттæ кæм араэст цыдисты, Тбилисы уыцы район хуыдтой «Нахаловкæ». Цæрæнтæн абон дær сæ фылдæр «Хæдзæрттæ фыссæн чингуыты» фыст не ‘рçыдисты. Куыстмæ цæуыс æмæ дæ паспортмæ гæсгæ ирон дæ, уæд-иу бабылысчыил кодтой: «Оси?!» Нæ дæ исынц куыстмæ. Лæг-иу йæ тыхстæй сразы йæ мытгагмæ «швили», баftауыныл. Æна гæртам раттæйæ рынчыны нæ дзæбæх кодтой. Ирæтты сæдæгай азты дæргы Гуырдзы цæрын кодтой

сæ араентыл. Бирæтæ сгуырдзиаг сты. Куы-иу фæнных сты, уæд-иу гуырдзиæгтæ ирæтты «тхатæ» (сæгътæ) хуыдтой, ирæттæ та уыдоны – «гъоритæ» (хуытæ)».

Багаты Дмитри загъта: «Сæ хицауад нæ нæ уарзтой. Ёрмæст сæ кусынæн хъуыдыстæм». Плиты Лауан. «Гуырдзы кæмтты нал цардысты». Гæззаты Сергей райгүрди Аукъеты, йæ фыд уырдæм алыгъди Цъеретæй, уый фыд Уано та царди Цъифраный. Ёртæ хъæуы дæр сты Гуры районы. Уанойы фыд Цупыллы номыл Цъереты æрцид мæссыг арæт, йæ бæрзæнд – 50 метры. Цæвитетон, ацы хæдзарвæндаг арф уидæгтæ ауагъта уымы бæстæй. Аукъеты – зын цæрæн, фæндаг арæт æм нæ уыди. Сергей рæстæджы дæр. 1952 азы Гæззаты бинонтæ ралыгъ-дысты хохæй æмæ æрцардысты мæхъхъæлон хъæу Экажовы. Мæхъхъæл сæ хаст бынæттæй здæхын куы райдыттой, уæд Гæззатæ фæстæмæ Аукъетмæ баздæхтысты. 1959 азы Аукъет æмæ Къахурели систы иу колхоз. «Мæхъхъæлæй слыгъдыстæм, – уæды хабæрттæ дзырдта Сергей, – фæлæ нын зæхх нæ лæ-вæрдтой, колхозмæ нæ нæ истой. Ёргом нын дзырдтой гуыр-дзиаг хицæуттæ: «Max уæ æрбайагътам, цæмæй, мах кæй зæгъæм, уыцы куыстытæ кæнат. Хъомгæстæн-йедтæн сæ хъуы-дыстæм. Хæдзар аразыны бар нын нæ лæвæрдтой. Колхозмæ нæ айстой æрмæстdæр 1959 азы, радиц нын кодтой гектары цыппæрæмхæйттæ зæхх. Къваухурелы уыди 500 хæдзары, уыдонæй 30 – ирæттæ. Ёмæ цы нæ бон уыди. Скъолайы дæр сыгъдаæ гуырдзиаг æвзагыл ахуыр кодтам, се ‘гъдæуттæ дæр сын кодтам, науæд дæ нæ нымайынц. Мæ мыггаг фыстон Га-дзашвили».

Гæззатæ æмæ Сиранашвилитæ дæр тугхæстæг баисты. Иу хъæуы фæцардысты, кæрæдзи хорзæй базыттой. Дыууæ кæстæрæн зæрдæбынæй куыттой: ахæм фарн, ахæм æгъдау сæм разынæд æмæ дыууæ мыггаджы кæрæдзийæн адджын куыд кæной, ацы дыууæ мыггаджы куы бахæстæг кодтой, уæдæй фæстæмæ та ир æмæ гуырдзыны хæлар ахастдзинæдтæ ноджы фидардæр куыд фæуюй! Фæлæ кувæджы ныхæстæ никæдæм фехъуыстысты, йæ арфæтæ не ‘рçыдысты.

Ир æмæ Гуырдзыны хæлар ахасты тыххæй ивгъуыд заманæй бирæ бæльвирд зæгъинæгтæ æрхæссæн ис. Нæ рагфыдæлтæ сын цал хатты бацыдысты хæрзты, сæ сæрибары сæраппонд-иу туг ныккалдтой. Чырыстийы фарн дунетыл тауæг Нинæ нæ дуджы

3-әм әнусы сәмбәлди Имеретийы бәстәйы дәр әмә Аланты бәстәйы дәр. Фәзындысты чырыстон аргъуантә. Гуырдзыйы аргъуантәй әнәхъәнәй бazzади әнәхуыңауты рәстәг дәр. Чырыстийы фарн сә адәмь әхсән әдзухдәр тыңтой, амытой син: «Хуыңаускөнд зәххәй алы фыдаңбонгәнәг сыйғыдәгзәрдә адәймагмә дәр хауы хай...» Уәдә, Хуыңа ье сфердист зәххон җәрджыты нацитыл кәй нә дихтә кәны, уыңы әңгәдзинад дәр нә бамбәхстайлккой сә адәмәй гуырдзиаг дины ләгтә...

Болататы Доментыййә нә ферох: 1959 азы афтыди Зесто-фанмә. Гуырдзиаг хәдзар сә суазәг кодта. Загъта: «Саби скүйдә тәмәе йын йә мад афтә: «Банцай, науәд оси әрбаңаудзән әмә дә бахәрдзән». Әз әм мәхи нә баурәдтон, уый дын цавәр ныхас у, зәгъгә. Ирон дән, уый куы базыдта, уәд хатыртә курынма фәци. Фыдаңтыккон рәстәджы хабәртә, дам, хъуыстон, ирәттә, дам-иу гуырдзиәгты сыйғытой ныккәндты, зыгуымдәтты».

Советты паддзахад фехәлд. Сыйғыдәг Гуырдзиаг паддзахад саразыны зондтауджытән фадат фәци әмә базмәлыдысты, сә фәтәг Гамсахурдия – сә разәй.

Багаты Дмитри: «Фыщаг лекъәгты асырдтой, уый фәстә тәтәйрәгты – сыйғыдәг гуырдзиаг паддзахад араэзтой».

Дзеранты Джули радзырдта: «Гамсахурдиялы схъәләс кәнүт, зәгъгә, нә домдтой. Мах загътам: нә нә хъәуы, мах Гумбаридзейыл хъәләс кәнәм. Сә коммә нә бакастыстәм әмә уәд ныццахәртә калдтой. Әртхыирәнтә райдытой: «Сымах Цхинвалән әххуыс кодтат!» Сиукъаты Саликъо әмә йә бинойнаг Валя ныхас кәрәдзийә истой: «Хъәләсты рәстәг нә сыхаг хъәу Бесутийы адәммә сә хъус дардтой хәңгәрзәджынта, домдтой: схъәләс кән Гамсахурдиялы!» Нәхимә, Уәллат Собисы хъәләстә уәвгә дәр нә уыди». Плиты Леуан: «Әз мәхәдәг әвзәрстыты рәстәг агитатор уыдтән. Ныффәдзәхстый мын: Звиад Гамсахурдиялы схъәләс кән дәхәдәг дәр, иннәтән дәр уыңы зонд амон».

Звиады тырысахәсджытә ирәттәм сә фәлмән әвзаг ауагътой. Ныр, загътой, Гуырдзыистон сәрибар паддзахад сси әмә нә архайын хъәуы, җәмәй сабыр цард кәнәм. Бавдәләм әмә, дам, радтәм хәңгәрзәй – әндәрәй кәмә цы ис, уыдон. Багаты Дмитри загъта: «Гамсахурдия адәммә сидти: җәмәй хәст ма раңауы, уый тыххәй радтут уә хәңгәрзтә! Ирәтты

асыгъдæг кодтой. Гуырдиаг тыхгæнджытæ нæм джигул кодтой, кæмæ цы ис, уый зыдтой – сæ сыхæгтæ сæ нымыгътой».

Уалынмæ ракром Гуырдзыстоны фæтæгты æцæг цæсгом. Гамсахурдиа сæ адæмы хъусы цагтa: æндæр адæмтæй нæхи куы асыгъдæг кæнæм, уæд нæ хъаймагь нæхи бауыдзæн æмæ, зæххон дзæнæт цы у, уый базондзыстæм. Болататы Доментьи: «Сæ номдзыид профессор Натадзе æргом дзырдта: ирæттæ сæ бæстæм ацæудзысты, нæхи паддзахад сараздзыстæм æмæ нын цард æрцæудзæн». Лозунгтæ ныхæстой: «Уæхи айсут, ирæттæ!» Мæ бинойнаг куыста къæнцылартæн товартæ уадзæн фабричы, йæ документтæ йын йæ цурмæ баппæрстой, схъæртæ йыл кодтой: «Ацæут, ирæттæ, ныуудзут нæ!» Ратардтой куыстæй мæ хойы дæр. Ирон дзул æлхæннымæ лæууы æмæ йæ базыдтой – нæмгæ, тæргæ. Ирон ныхас нал хъуысти. Ницыма нæ уырныдта, æмæ Гамсахурдиамæ нæ хъаст хастам, æххуыс ын йæхицæй агуырдат». Гæззаты Сергей: «Хуссар ирæттæ Уæрæсeимæ иu кæнæм куы загтой, гуырды уæд райдыдтой змæнтын. Нæ ных нын къуырдтой: «Сымах сын æхцайæ æххуыс кæнут, хæцæнгарз сын æрвитут». Æмæ ныл сæ фыдах тауын байдыдтой. Санахъоты Жорæйы хæдзары смидæг сты, йæ «Нивæ» йын атардтой. Дыккаг хатт ын йæ рæбынæй йæ «Æфснайд æхцаты чиныг» рапасстoy. 1989 азы æхцатæй дзы байстой 100 мин сомы. Шприц ын йæ гуыбыны фæтъистой. Жорæ рынчындонмæ бахауди. Гуырдиаг дохтыр æй бафарста: «Ды кæситæй дæ?» «Ирæттæй», – дзуапп радта Жорæ. Амбырд ыл сты æмæ йын афтæ: «Дæ фырт службæйæ цы хæцæнгæртæ æрласта, æмбæхстæй кæй фæдардтат, уыдон Цхинвалмæ ды ластай». Хуыщауысконд гуырдиæгтæ дæр дзы фæци æмæ сын бауайдзæф кодтой: автоматтæ сæм ис, кæд уый зыдтат, уæд сын сæ цæуылнæ истат? Фæлæ ма кæмæ хъуыстой агъуыд адæм. Не ‘фсымæр Онезы хæдзар минаїæ сräемыгътой. Бинонтæ сærдыгон къуымы фынаї кодтой æмæ аирвæтсты. Фæкуыдтам, æндæр нæ бон цы уыди. Йæ бæрны кæмæн уыдистæм, уыцы милиционермæ нæ хъаст бахастам. «Чи сräемыгъта хæдзар?» – бафарста нæ. «Нæ йæ федтам, нæ сæм рауæндыдистæм», – зæгъгæ йын загтам. Уæд ницы загтa, фæлæ мæм нæхимæ æрбацыд æмæ мын афтæ: «Куы ма нæм æрбацæуай, уæд дын дæхи хæдзар дæр басудззыстæм». Нæ хойраг нын чи фæхордта, ахæм гуырдиаг мын нозтджынæй афтæ: «Ацæут ардыгæй, фесæфут!» Дыккаг бон сæмбæлдистæм

әмәе йәе фәрсын: «Дысон мын расыгәй цытәе дзырдтай?» Уый: «Әвронгәй дәр дын ай зәгъын: афойнадыл уәхи айсүт». Әз ма дыккаг хәдзар дәр арәстон. Әрәмбәрзын ма йәе хъуыди, афтәмәй бazzади. Ме ‘фсымәры хәдзары сыгъды фәстәе мәем неформалтәе әрбацысты. Хъулон дарәстәе сыл, автоматтәе сәм. Ме ‘рдәгарәэт хәдзар мын чи әлхәдта, уыцы усәй мын афтәе: «Күнәе йын ай ауәй кәнай, уәд дә амардзыстәм». Ардаугә сә скодтой. Дыууиссәдз миныл ай ауәй кодтон. Мә кәстәр әфсымәр Нодар Аукъеты хъәуы царди. Йәе къухы ма бафтыди йәе фос ауәй кәнын. Әхсәв әм смидағ сты әмәе йәе ныдомдтой: «Арахъхъ, бәгәнә уәм ис?» Рахаста сын, банозтой. Әмәе та йәем баздахтысты: «Әхца дәр нын рахәсс». Нәй мәм сын загъта. Уыдон әм февнәлдтой әмәе йәе нәмынтае байдыдтой, и! Йәе дыууадәсаздзыд ләппу скуыдта: «Әз зонын, әхнатәе кәм әвәрд сты, уый, ма йәе амарут!» Банкәты әвәрд уыдысты әхнатәе, рахаста сын сә ләппу. Ме ‘фсымәры фәрсчытәе мын ныңъцъәл кодтой. Рынчындонмәе йәе наә баластам. Наә хәстәг гуырдзыйәгтәе наә уәлхъус әрбаләууысты, хостәе мын фәхастой. Фәзылдыстәм әм. Онез йемәе әгәр-мәгүир хуыссәнгарз дәр наә рахаста. Ныртәккә цәрни Елхоты, Нодары суазәг кодтой майрәмадаггәгтәе, әңгәләттәе. Сә цәрәнбон бирә!»

Сиукъаты Саликъойы бинойнаг Валя ләбурджыты хуыдта экстремисттәе: «Әртәйә кулдуары сәрты әрбагәппитәе кодтой әхсәвды дыууә сахатыл. Акастән сәм әмәе сә базыдтон – сыхаг хъәуәй уыдысты. Автоматтәе сәм. Хуыссәнты фәджигул кодтой. Сывәлләттәе куы фәтәрсой, зәгъгә, сә уаты рухс судзын наә бауагътон. Пъадвалмәе дәр ныххызтысты. Әнхъәлдтон, лыгъд адәмы агурынц. Уыдон та хәцәнгәрзтәе агуырдтой. Саликъойы афарстой: «Цы адәмәй дә?» Дзуапп сын радта: «Әз ирон дән, гуырдзиаг хәрәфырт». Куы ацыдысты, уәд сә фәстәе акастыстәм – уынджы – дунейи гәрзифтонг ләгтәе. Чысыл фәстәдәр наәм әрбазгъордта мә мады хойы чызг, кәүгәйә дзырдта: «Махмәе дәр баләбурдтой. Ахастой наә магнитофонәй – әндәрәй сә зәрдәмәе цы фәңди, уыдон. Мәтиуы сыйфәй аластой уынгты. Йәе мад ахауди, нициуал әмбәрста. Уколты руаджы ие ‘муд әрцыди. Саликъо загъта: «Экстремистты базыдтон – Бершутийә уыдысты».

Саликъойы әфсымәр Джемалы әмәе йәе сыхаг Цәриаты

Виталийы акодтой амынәты. Фистәгәй сәе ныттардтой се штабмә Гурмә. Уым дәр та сә – нәмтә. Виталимә бартхъирән кодтой: «Ацу әмә дәхәдәг дә машинә әртәр!» Виталиимә әртәйә раңызысты. Йә машинә ратардта гаражәй, йемә сбадтысты. Сыхаг хъәуы йә әрхизын кодтой. Джемали әмә Виталийән тәрхон кодтой Гуры. Загътой сын: «Цхинвалмә хәңгәрзтә кәй ластат, уымән ис әвдисән». Әвдисән нә фәзынди әмә сә әртә къурийы фәстәе разуагътой». «Әхсәвы нәм күү әрбабырстой, уымән йә райсомы Саликъо әмә нә хистәр ләппу аңызысты Тбилисимә. Махәй уырдәм уыди 75 километры, – дээрдта Валя. – Изәры 5 сахатыл анәрьид топпы гәрах, әрбамидағ нәм сты нә зонгә сыхәтәззиадисттә. Хәдзары нәма фәмидәг сты, уәд нәм чылдымырдыгәй әрбауди не ‘рвадәлты чызг, удаистәй афтә: «Марынмә уә хъавынц!» Мәзәрдәе раңайтыдта. Иу стыр мигәнәнмә ныргъявшон нә кәстәр ләппуйы. Скуыдта әмә йә фәстәмә фелвәстон. Рудзынгәй агәппытә кодтам. Саликъо Зауташвилиты хәрәфырт у. Йә мады әфсымәры ләппуйы хәдзармә слыгъдистәм. Цалдәр сахаты фәстәе фысымты ләппуйән загътон: «Цом мемә, нә фосы кой бакәнен. Ныр дзы ничиуал уыдзән». Цасдәр күү әруадыстәм, уәд ме ‘мбалмә гуырдзиаг фәсвәдәй рахъәр кодта: «Фәстәмә аздәх – фехсдзынән дә!» Аздәхтыстәм фәстәмә. Нә хәстәджытәй иуы арвыистон Саликъо әмә нә ләппуйы размә, зәгъын, сәхи ма равдисәнт. Саликъо фәзынди әртыккаг бон. Нә хәдзар нын сыймәстий, къултыл – нәмыгдәфтә. Саликъо гилдзытә әруыгъта әмә сә милициәмә ныххаста, рахъаст кодта: «Әрбабырстой нәм». Фәтъәлланг ыл ластой, әрпәфтийәй кодтой. Әз уыцы әхсәв сывәллаттимә уәзәгтә ласән автобусы сбадтән. Баласта нә Тбилисмә, уырдыгәй баирвәзтыстәм Къахетмә, мә цәгатмә. Саликъо хәдзары баззади. Нә уәләе цы скодтам, әндәр немә ницы рахастам. Дәс тоннәйы бәрц дыргътә бафснайдтам. Кәд сә исты амәлттәй ауәй кәнин, зәгъгә, Саликъо хиуәттәм әмбәхсти, әнхъәлмә кости хуыздәр рәстәджытәм. Нә фос нын атардтой. Мах Баку әмә Дағъистаныл ардәм, Җәгат Ирмә 3 бөнмә әрхәецә стәм. Саликъо нәм дыууә мәйи фәстә афтиармәй фәзынди. Йә фыд Артъем царди Уәллаг Собисы. Змәсты рәстәг Лагодехы уыди, йе ‘рҖыдмәй йын йә хәдзар басыгътой. Ардәм раирвәзи. Уәллаг Собисы ирәтты хәдзәрттәй басыгътой 38.

Уыдонимә Гудиты Сардийы хәдзар дәр. Артьем ныр цәры Тәмисчы санаторийы».

Сардийы фың Стыр хәстәй дзонгойә сыйдәхт. Уыди сәм стыр цәхәрадон, сә дыууәуәладзыгон хәдзары – аст уаты. Бәстә күысызмәсти амәс сә ювыйдәй наә ныуудзәйсты, уйын күын бамбәрста Сарди, уәд, йә зынаргъәй әлхәд мебель аласта йә гуырдзиаг сиахсмә Тобилисмә. Биржәйы фәләууыди къуыри. Уырдыгәй йын ардәм йә дзауметтә ласта уырыссаг шофыр. Цал амәс сә цал раны әрурәдтөй постты ләүүүг гуырдзиәгтә. Йә иу ныхасыл дәр ын наә баууәндыйсты. Мах, загътой, ираettы мыгтаг скъуынәм, ды та сын аххуысгәнәг дә! Йә хистәр фырт Заза службәйы уыди. Кәстәр Емзары күистәй ратардтой. Сардийы бинойнаг Сиран хәдзары бazzади. Бәлләхтә уйын раз әрцүйсты. Уйын мын уынгәгзәрдәйә ракабар кодта: «Күы ‘рталынг, уәд-иу бәстә гәрах сси. Хъавыйдысты-иу рудзгүйтәм. Әвгтә згъәлдысты. Чылдымырдәм-иу рудзгүйтүл агәпп кодтам, наә гуырдзиаг хәстәджытәм-иу фәмидағ стәм. Сәүмәрайсом-иу наә хәдзармә әруадыстәм. Кәс амәс та – ног дәрәнтә. Цымә та ираettы тыххәй цы зәгъдзысты, зәгъгә, иу изәр телевизормә кәсәм. Нә фысымы цәстәнгасыл фәгүүрүсхо дән, сусәт каст мәм-иу әрбакодта. Зәгъын, цыдәр мә әмбәхсис. Ницы, дам. Раудатән әддәмә, кәсын – наә хәдзар судзы! Ницуал бамбәрстон, ахаудатән... Дон мыл фәкалдтой амәе әрчыцидтон. Мә фыды хойы чызджы баца-гүрдтон, зәгъын, мемә цом, наә хәдзар фенон. Йә ныфс наә баҳаста амәе иннәгәй рацыдтән. Нә уәттә нын сафтид кодтой – ахастой хүйсәнәтә, хъуымәңтә, бандәттә, телевизор, газы пең. Хәдзар сафтид кодтой амәе йыл бандзәрстор. Быркуйы наәм 500 литры сән уыди, нал сбәззыд».

Фыдгәнджыты тыххәй Дзеранты Джалил радзырдта: «Нә къухтә нын фәфүссын кодтой неформалтә, цы уын зәгъәм, ууыл разы уыдзыстут, зәгъгә. Нә совхозы директор дәр неформал уыди. Әхсәвыгон наәм цыдышты. Нәхионтәй сын хәрзгәнджытә уыди амәе сын фәндәгтә амыдтой. Сә хәрзгәнджытә семә цәргәйә бazzадышты. Неформалтә наәм әвзыстой: «Сыстут, фесәфут!» Фәндәгтүл сылгоймәгтәй джизәт кодтой. Радио наәм әргом сидти: «Ираettә, сыстут, аңаут!» Сидти сәхионтәм дәр: «Аккаг сын фәует!» Мах аирвәзтыстәм Шешаберидзе Тамадзийы руаджы. Ие ‘фсины мад

әмә Тамадзи әмхәрәфырттә уыдысты. Тракторыл нә Каспы районмә йә хъәу Хоулемә аласта. Иу мәй сәм фестәм. Уыдонаңә змәст нә уыди, фәлә йын йә сыхәгтә уайдзәф кодтой, Җәмән сә әвәрыс, зәгъгә. Уыди нәм 8 зәддаг хъуджы, иу уыйбәрц та – хуыскъягтә, 4 галы, 35 фысы, уыдонаң 16 әд уәрүччүтә, 1 бәх. Әфәгыл тәтәр җардымы. Гуырдзы уыдонаңә дәр схәңгидысты, фәлә адон бирә уыдысты, хәңгарзәй дәр ифтонггонд әмә сә ныуагътой. Әрдәг әргътыл фәүәй кодтам нә фос тәтәрән. Ардәм әрцыдыстәм 1991 азы. Фәндәгтил пикеттә әрәвәрдтой, размәлән нал уыди. Гуырдзиаг шофыр нә ласта, нә фысым нә ууыл бафәдзәхста. Уый руаджы раирвәэтыстәм. Фәндагыл нә бастыгътой. Арсена хүйнди нә шофыр әмә лыгъд адәмәй тынг тарсти... Бирәты тәригъәды баңдысты неформалтә. Әндәр хъәутәй мә зонгәттәй бирәты барвыстой мәрдтәм. Бабын кодтой Дзыныхты Гурамы, ахуыргонд ләппу Хәбәлаты Хутъойы. Болататы Лади әмә йә фырты, Гәzzатәй иуы, Хәбәлаты Музи әмә ие ‘фымәры. Годжыщаты Миса әмә йә ләппуой фысты әргәвст акодтой, уыцы ми бакодтой Хәцләуты Саркисән».

Райдианты фәцарапхисти Хәбәлаты Гоги дәр, йә фос тәтәрмә фәтардта. 2 стуры әмә әртә рәүәдү ләварәм-хасәнтәй радта. Гоги Тбилиси җарди, йә мад Кекойы дәр кәддәр йәхимә фәхуыдта, фәлә йыл стыр сахары иу әнәнизы бон не скодта әмә хъәуы җәргә баззади. Гоги йәм горәтәй йә Җәст дардта, хәдзар цудын нә баугагъта. Әмә ныр бәстәкүы сызмәст, уәд әрциди сә хъәумә, йә мады цурмә. Фондз ләппуиә баңдаис сты, әххуыс кодтой сә хъәуккәгтән, ома кәд сә дзаумәттәй дәр сә къухы исты бафтид, сә фос дәр бынтон әнәпайдай нә фесәфиккой. «Әхсәв-иу әдде скъәты раз стыр арт скодтам, – дзырдта Гоги. – Машинаңы рухс-иу күү ауыдтам, уәд-иу амбәхстыстәм. Нә алкәмә цуанон топп дәр не ‘рхауди. Афтәмәй ныл дыууә мәйи аңыди. Әхсәв-иу дыууәйә хъаҳъяңгә кодтам, әртәйә фынәй. Дитауы хъәуккәгтәй чидәртә сә дзаумәттә раластой. Гуырдзиаг шофыртә-иу сә фәсвәд рәттү баләууын кодтой әмә-иу сылгоймәттән батых кодтой. Сә хуыссәнгәрзтә сын истой. Гъе, ахәм тыхмитәй хизын хъуыди хъәуккәгты... Әбуалгь митә та тынг кодтой Гамсахурдиайы агъуыд адәм. Гәzzаты Нодар Аукъеты хъәуы җарди, йә фосәй 12 мины райста, балоны сә сәвәрдта

әмәе сәе банағаңдат. Уайтагъд сәм әвзәргәнджытә фәзындысты, сәе цәстгәмтә – әмбәрзт. Нодары әрфәлдәхтой әмәе йын хәңгәрзы хәтәл йә дзыхмә ныддардтой. Рахәсс, загътой, ахца, науәд уын уә ләппүйи акәндзыстәм. 10 азы циди сәе фыртыл. Ныссыгъдәг сәе кодтой. Џез сын иу мин сомы радтон, сәе дзаумәттәй ыйдәртә аластой, алыгъдысты. Ме ‘рвад Хутъя Гуры арәстадон бригады күиста. Гуырдзиәгтә йә уырдыгъәй аластой, йә бинонтәм ын фехъусын кодтой: «100 мины рахәссүт, науәд уә ләджы нал федтат». Йә бинойнаг фәүәй кодта сызгъәрин сахатәй, къухдарәнәй, әндәрәй, әрзылди хиуәттыл дәр әмәе сәм бахаста ахца. Кәйдәр ын раравыстой йә размә, мәнә дә ләг, зәгъгә. Дзәбәх әй федта – нае уыди йә ләг. Ләугә дәр әм не ‘ркодта, әррайау алыгъди. Цы, дам, дын кәнәм, дә ләг дә лизды. Спектакль сарәзтой. Уый фәстә Хутъайы мардәй ссаидтой. 1991 азы әхнаттәй 100 мины фесәфт». Гогыщаты Жорик Тбилиси күиста тепловозыл. Гуырдзиәгтәй ыйн уыди кәнгә әффымәртә. Сәумәрайсом йә күистмә дзәбәхәй баңыди. Уый размә рынчын, әндәр никүи фәци. Уыңы бон әваст әрхауди, рынчындонмә ма бахәцә әмәе йә уд систа. Йә зианы бон иу гуырдзиаг дәр йәхи нае равдыста. Хабар әрцыди 1991 азы январы. Дзырдтой: «Сихорыл кабабитә (котлеттә) баҳордта әмәе әваст бавзәр». Йә мард ын хохмә йә райгуырән хъәу Цителскъаромә аластам хәстон машинәйыл. Бульдозер нын фәндаг кодта, – фәхъус ис Гоги, ферхән-дәг. – Мәхи къухтәй сарәзтон 7 метры дәргъән скъәт, 48 шиферәй йә әрәмбәрзтон. Ныр мә ам уыңы скъәт куы уайд! (Цы хәдзар балхәдта, уый қалцәг кодтой, афтәмәй йә астәу ныккалд). Цәрин дзы. Куы лыгъдыстәм, уәд ма скъәтмә баудтән әмәе мә цәссыгътә әруадысты».

Мәргъиты Алифор Гардабаны горәтү күиста. Иу уат кәм ис, ахәм фатеры әртәйә цардысты. Изәрғәттү ирәттү хәдзәрттыл зылдысты фыдгәнджытә, хәңгәрз агурәм, зәгъгә, джигул кодтой, ахца домдтой. Горәтү ирон хәдзәрттә уыди 30 бәрц. Сургә никәй ма кодтой, уәд иууылдәр ра-лыгъдысты».

Плиты Леуан: «Бакъурианийи цәрдҗытән сәе 65 проценты ирәттә уыдышты. Боржомы районы ирәттән стыр зиантә скодтой гуырдзы. Гужареттомы цәрдҗытә фәдиси рәстәг семә рогән цы айстой, әндәр сәе мулкәй сәе къухы ницы бафтыд.

Фысвос 50 къаддәр никәмә уыди. Мидәгәй, Бердзены хъәуәй райдыдтой гуырдзы, ратардтой сын сә фос. Зилгә рацыдысты хъәутыл амә сә ныссыгъдәг кодтой. Адәм хъәдмә фәлыгъдысты. Суары аефцәгыл ахизын йә къухы кәмән бафтыд, уыдоны сомихаг хъәутә се уазәг бакодтой. 1915 азы сә туркәгтә куы цагътой, мах та уәд баххуыс кодтам сомихәгтән. Автобустыл лигъдәтты Ереванмә фәластой сомихәгтә, уырдыгәй Цәгат Ирыстонмә фәндәгтә әңциондәр агураң уыдысты. Боржомы районы уыди 9 ирон хъәуы амә дзы иунәг цәрәг дәр нал бazzад. Хәедзәрттән сә хъәдәрмәг, хорзәй дзы цы уыди, уыдон фәхастой, уый фәстә сыл бандзәрстой. Мә хәедзар мәхи къухәй арәзт уыди. Цъәхсәр хәдзар. Дуарәй, рудзынгәй сә рафтыдтой. Сә фыййәуттә сә фос хизынц нә хъәуты. Адәмәй сәм ных чи фәләууыд, уыдоны фәмардтой. Хуыцауән табу, гуырдзиәгтәй разынди, сә хәйрәджыты зонд чи нә райста, ахәм фәрнәйдзәгтә. Нә ләппу Гурам сә къухтәм бахауд. Бакъурианимә әввахс ай әд машинә әрцахстой. Йә амондән уым фәци, скъолайы кәимә ахуыр кодта, ахәм ләппу амә йә әд машинә сә хәстәджытәм бамбәхста. Күы фәса-бырдәр ис, уәд ай әрхәецә кодта Цхинвалмә. Уый уыди Микъаберидзе Вахтанг. Нә ләппу йә буарыл әрхаста карды лыгтә, сәры цәфтә. Будзиты Валодя амә Къозоны-фырт бәрнөн бынәтты күистой. Змәсты рәстәг алыйгъдысты Мин-Водмә әввахс хъәутәй иумә. Афәдз амә әрдәдҗы фәстә сә хәедзәрттә бәрәггәнәг фәзындысты. Гуырдзы сә рацахстой, дзәвгар әхца сә әрдомдтой. Загътой: «Цы нәм уыд, уыдон айстат, цы ма уын радтәм?» Курайы билмә сә аластой, уым сә хъуамә фехстайлкой. Микъаберидзе Никъолоз Бакъурианийы хъәусоветы сәрдарәй күиста. Уый хабәрттә базыдта, фәсте сә асырдта, радта мардҗытән әхца. Дәс минуты күы байрәджы кодтаид хәрзгәнәг, уәд сә әгасәй нал баййәфтаид. Уыцы хабар мын Будзиты Валодя амә Къозоны-фырт сәхәдәг дзырдтой. Экстремисттән Бакъурианийы гуырдзиәгтәй бирәтә дзырдтой: «Ирәттимә хорз цәрәм, уадзут сә, фәлә сәм чи хъуиста».

Лыгъд адәмәй Ставд-Дурты чи әрбинынатон, уыдоны-иу афар-стон: «Уә зәрдә күы дариккат, хъыгдарәг уә нал уыдзән, ууыл, уәд фәстәмә нә алидзиккат? Райгуыраң бәстә зынаргъу». Плиты Леуан загъта: «Әз раджы дәр уырдыгәй лидзинаг

уыдтæн». Мæргъиты Алифер: «Сæхæдæг мæ куы хониккoy, уæддæр сыл нал баууæндин». Сиукъаты Саликъо: «Нæхи хъæумæ иу зæронд лæг ацыд йæ хæстæджы дыууиссæдзæм бонмæ. Гье ‘гъдау скодта æмæ йæ хæдзар бабæрæг кодта, иу æхсæв дзы, загъта, бафынæй кæнон. Аргæвстой йæ». Дзеранты Джули: «Зæрдæ нал зæгъы уырдæм». Хæбæлаты Гоги: «Фыны æдзуухдæр уым нæ хъæуы вæййын. Мæ мады фенеын. Йæ къух мæм батиль: «Ацу, ацу, лæппу». Уæвгæ дзы, цымæ, куыд цæрин? Ирæтты фыдгой æнæ кæнгæ нæ фæуыдзысты æмæ сæм мæхи бауромдзынæн?» Гудиты Сарди: «Мæ бинойнаджы сиахс Гамхуашвили Антъон нæ бавæрдта змæст рæстæджы, æлгæтыстой йæ: ирæтты чи æвæры, уый афтæ-уфтæ фæуæд! 1993 азы уырдæм ныздæхт Сиукъаты Арсакъ – стурау æй аргæвстой. Хæдзар мын дзы нал ис. Ам, нæхи ирон адæмы ‘хсæн цæрдзыстæм».

ДЗАСОХТЫ МУЗАФЕР: 80 АЗЫ

ДЗАСОХТЫI Музазер

СТЬÆЛФÆНТАÆ¹

ФЫДÆНÆН

Эмиль Кроткийы мотив

Дæ хъуыдытау ысты дæ хъуыддæгтæ дæр хом,
Цæмæй хайджын у лæг, ды уыдонæй дæ цух...
Куы мæ фæфауынц, уæд ныффыссынц раст мæ ном,
Куы мæ феппæлынц, уæд – рæдыдимæ æдзух.

2012. 07. 08

ХЪУЫНАЗÆРДÆ

Сæ ницæйаг, сæ цъаммар митыл
Нæ кæнынц ахæмтæ фæсмон...
Куы дæ хона мæ сыхаг хидыл,
Уæд равзар хиды бæсты дон.

2012. 07. 08

«ДÆСНЫ» ДЗУРÆГ

Дæу ничи базыдта æдыхæй,
Дæхи хуызæн – домбай дæ хъæстæ...
Йæ хъуыды бамбæхсыны тыххæй
Фæкодта тынг бирæ ныхæстæ.

2012. 07. 08

¹ Ацы ‘мдзæвгæтæй кæцыдæрты спайда кодтон адæмы зондджын ныхæстæй.

ХӘРДТЫКАСӘГ

Ды дардәр азәй-азмә
 Цәүыс, гормон, мәнәй...
 Хәрдтыкәсәтән размә
 Әнә бахаугә нәй.

2012. 07. 08

ЗНАГ

Цы хъәд, цы джын дә, нәу нын уый бәрәг:
 Цәмән фәвәййис алкәм махәй хицән?
 Нә цәры кәд йә сыхәтимә ләг,
 Ыңнаджы ми уәд бакодта йәхихән.

2012. 07. 08

КӘМДӘР

Ныууагъта райтуырән къәсәр,
 Кәм райтуырд Үрсдоны был, фәзы.
 Йә цырагъ басыгъди кәмдәр,
 Кәмдәр әмбийи ныр йә нәзы.

2012. 08. 08

ДЫМЫСДӘР

Нә амәлдзынә ды сыйдәй,
 Ысдәрын хорз куы зонай, уәд...
 Хәрзаддәр де ‘взагән мыдәй
 Дә хицауы зәвәт.

2012. 08. 08

ӘВЗӘРГӘНӘГ

Кәй аххосәй кәнәм фыдцард? –
 Ис рувас-хицәуттә къәбицән...
 Әвзәртә чи кәны, фыцаг
 Әвзәрдзинад кәны йәхихән.

2012. 08. 08

ХУЫЦАУ АЕМÆ МАХ

Сызгъәринау бәрzonд уыдзән йæ кад æдзуx дзындзән,
Зыдгэнджытæ фæтырнытой, çæмæй сæ къухы баfta...
Хуыцау уыди кæддæриддæр, кæддæриддæр уыдзән,
Куыд næ уыдзыстæм иu заман, мах нал уыдзыстæм аftæ.

2012. 08. 08

ХÆЛЛАР

Фæцардыстут бирæ дзæбæхæй,
Уыдис уæ кæрæдзийы мæт...
Хæлларæй кæндзынæ æнæхай,
Куы хъусай кæйдæр дзырдтæм, уæд.

2012. 08. 08

НÆ ХЪÆУЫ

Уæлæуыл дын næ уыди иu лымæн
Нæ хъæуы уа æви уæ хъæуы...
Ды цы мæрдты уай, уыцы мæрдты мæн
Дзæнæты дæр бынат næ хъæуы.

2012. 09. 08

ÆНÆФСАРМ

Æфсæнттæ мын ис бирæ дæр æрхуымæн,
Фæлæ æмбæхсын адæмæй мæ зын...
Æфсæрмы кæнynи чи næ зоны, уымæн
Æнцондæр у, æвæццæгæн, цæрын.

2012. 09. 08

КÆЙ БАФÆРСОН?

Зынди мæм бæрzonдæй,
Хъыгагæн, фæтар...
Кæй бафæрсон зондæй,
Кæд нал и Сафар?

2012. 09. 08

СТЪАЛЫТАӘ

Хистәры раз фестын
Кад дәхицән хон...
Стъалытә дәр не сты
Арвыл иухузыон.

2012. 09. 08

ÆЦÆГ ТÆРХОНГÆНДЖЫТАӘ

Кәндзысты дын тærхон
Дæ фидæн амæ сом...
Капеччы аргъ зæххон
Кæсы йæхимæ сом.

2012. 11. 08

ДЗЫИНДЗ, АЛМАСИ ÆМÆ ЗÆРИН

Афтæ фыдæлтæ зæгъынц,
Стæй æз дæр зæгъин:
«Цъыфæй дæр æрттивиңц дзындз,
Алмаси амæ зæрин».

2012. 11. 08

АККАГ АРГЪ

Æвзæр амæ хорзæн сæ бынæттæ – хицæн,
Нæ фæхæры адджинағ ничи цæххимæ...
Цы дæ, уымæй къаддæр аргъ ма кæн дæхицæн,
Цы дæ, уымæй ма кæс ыстырдæр дæхимæ.

2012. 13. 08

ТЫППЫРТАË

Мæгуыр лæджы фарсыл ысфидайдзæн бастæй
Дамбаца, æмбæхстæй йæ дардзæн хуымпьыр...
Тыппыр ысты махæн нæ зæрдæтæ маstæй,
Уæ дзыппытæ мулкæй сымахæн – тыппыр.

2012. 13. 08

ÆДЗÆСТУАРЗÆТТАË

Дæ дзыхыл кæй нæ дæ ды хæст,
Фækæнынц дæм уымæн мæсты дæр...
Кæмæндæр нæ уарзы йæ цæст,
Дæуæн та – дæ дыууæ цæсты дæр.

2012. 13. 08

ХЪÆЗДЫГÆЙ МÆГУЫРТАË

Уæ мулкæн у кæйдæр фæллой йæ гуырæн,
Кæйдæр хиды æртæхтæ ‘мæ цæссыг...
Капекк раттынхъом чи нæ у мæгуырæн,
Куыд ысхонæн ис ахæмæн хъæздыг?!

2012. 14. 08

ЗЫДЫКАТАË

Ысчынд уын, æвæдза, кæлæн,
Æндæр уæ цæйбæрц хъæуы, цас?!
Фырзыдæй куы уайд мæлæн –
Нæ уайд уæд бирæ æгас.

2012. 14. 08

РÆДАУ АÆФСИН

Куыд ма хъæрза йæ синæй,
Кæд адзæбæх йæ син?!
Фæсæфсины æфсинаей
Рæдаудæр нæй æфсин.

2012. 15. 08

ÆРГОМДЗЫРД

Фæуыдзæн иуахæм йæ хæрд
 Йæ фарсæй расты знагæн...
 Æрцæуынц арæхдæр æфхæрд
 Æргомдзыртæ, хъыгагæн.

2012. 15. 08

РАЗЫ

Дæумæ нæ хъары никæй рис,
 Бæзджын у, фиуæхгæд дæ тæн...
 Нæ мæ хъæуы дæ мулк, дæ ис:
 Цы мæм ис, уымæй разы дæн.

2012. 15. 08

ÆЦÆГ ЛÆГ

Фæндæгтæ ис мæ риуыл
 Сыгъдæгзæрдæтæн цас!..
 Æцæг лæгæн йæхиуыл
 Нæу фервæссынæй тас.

2012. 15. 08

ГАЛИУ ЗОНД

Дæу ничи ысхондзæн хæрзæг,
 Дæ ныхæстæй алкæцы – сур...
 Цæмæй дæ ысфæлмæца лæг:
 Цы зоныс, уый дзур æмæ дзур.

2012. 17. 08

ХÆЛАРДЗИНАД

Кæмæндæр, дам, куы асости йæ син,
 Уæд райдыцта цæуын фыщагау растæй...
 Хæлардзинад фæдывæр кæны цин,
 Æмбисы бæрç та аппары хъыг, маstæй.

2012. 17. 08

ХЪУСАЕГ АЕМӘ ДЗУРӘГ

Федтон дын дæ фаззоны
Урсдоны был дæр...
Хъусаей лæууæг базоны
Дзурæгæй фылдæр.

2012. 17. 08

ХЪЫГАГÆН

Кæй ма хъæуы мæгуыр, зæронд,
Æз ахæмтæй сæрыстыр дæн...
Йæхицæн чи нæ зоны, зонд
Уый амоны дæуæн, мæнæн.

2012. 17. 08

ГАЛИУ

Амæлдзынæ ахæмтæм мæстæй,
Адæймагыл баftауынц æрхæндæг...
Галиу митæм фидауцы цæстæй
Чи кæсы, уый галиу у йæхæдæг.

2012. 17. 08

ЦЫЫФКАЛӘГ

Фатхъæд ис, у иннæ хъæд та тыф,
Дыууæйыл дæр бацин кæны лæг...
Иу ныхасæй бакалæн ис цыыф –
Мин ныхасæй кæн дæхи сыгъдæг.

2012. 17. 08

ГÆДЫ

Ис дунейæн дæр иннæрдæм фæлдæхæн,
Куы сæрра уäm нæхæдæг, йе нæ хъæстæ...
Ис ахæмтæ: сæ зæрдæйы дзæбæхæн
Æдзухæй дæр кæнынц гæды ныхæстæ.

2012. 17. 08

НЫСАН

Дæ фыдгул дæ ӕрвилбон фауæд:
 Лæджы нæй фаутæй марæн...
 Нысан цыфæнды бæрзонд ма уæд –
 Фæндаг ӕм ис ыссарæн.

2012. 18. 08

БÆРЗОНД БЫНАТ ӔМӘЕ ХӘЛЛАР

Кæсис, дам, ныр дæхимæ хох,
 Ыстæй уæд хох дæр ҹавæр!..
 Кæныс бæрзонд бынаты рох
 Дæ хæлары зын уавæр.

2012. 18. 08

ЗНАГ

Нæ иу дæр хъуаг нæу рисæй,
 Нæ алкæй сæрмæ – зæй...
 Ӕвæццæгæн, йæхицæй
 Лæтæн ызнагдæр нæй.

2012. 19. 08

АМОНДДЖЫН

Ахæм адæм ис: нæ зонынц ницæмæй ӕфсис,
 Ратондзысты алы ранæй дæр сæ фарчы хай...
 Амондджын ысуаевынæн, дам, иунæг мадзал ис:
 Амондджын лæг кæс дæхимæ ӕмæ ахæм уай.

2012. 19. 08

УАӘД

Ызгъорынц бонтæ радыгай нæ рæэты
 ӕстæмæ, уадзынц зæрдæты сæ фæд...
 Цы нæм ис, уый куы ахадид нæ цæсты,
 Мæгуыр нæ уайд иу дæр махæй уæд.

2012. 19. 08

ÆНÆУДХЬОМ

Ахәм хъуләттә хәдон
Нал фәфидауы дә карыл...
«О» зәгъын кәм у йә бон,
Уым дәр «нәгъ!» цәттәйә дары.

2012. 19. 08

КЪÆЛÆТДЖЫН

Кәй хоныңц адәм сонт,
Мә чызджы уымән раттон?!
Нә бәрзонд кәны зонд
Бәрзонд къәләтджын, бандон.

2012. 19. 08

ХИУАРЗОНДЗИНАД АӘМӘ УАРЗТ

Люк де Клапье Вовенаргы мотив

Ды кәм вәййыс, уырдәм у мәнән мә каст –
Кәд мәнүрдәм искуы ракәсис ды дәр...
Хиуарзондзинадәй у тыхдҗындәр уарзт:
Иу чызг мә нә уарзы – уарзын ай уәддәр.

2012. 19. 08

АӘМХУЫЗОН АӘНÆХАТЫР

Адәмәй кәй батыхтауы фиуы,
Уыдоны нә фендзыстут күисты...
Тынг амондджын, тынг әнамонд чи у,
Уыдон, дам, әнәхатыр ысты.

2012. 19. 08

МÆРДТАЕ

Ныллаууыстыт къахәй кадыл,
Фәңдәуын ын кодтат йә «уәүү!»
Ахчатыл мард ыстут, ахчатыл,
Ағъдауыл мард уә иу дәр нәү!

2012. 20. 08

ХОРЗДЗИНАД ÆМÆ АХСЫЗГОНДЗИНАД

Хуычау нæ бахизæд фыдрынæй,
Бæллæх ныл ма 'руадзæд йæ уæз...
Кæмæндæр хорздзинад кæнынæй
Æхсызгондзинад райсын æз.

2012. 20. 08

МÆНГДЗИНАД ÆМÆ КАЛМ

Æдкард фæлывды ныхмæ раст
Æмæ йыл иннæты дæр ардау...
Мæнгдзинад никуы вæйы раст:
Фækæны раздыхс-баздыхс калмау.

2012. 20. 08

АСТÆУ

Бафæраз уал абор мастæн:
Ралæудзæн дæ рад дæр...
Ратас-батастæнаг астæу,
Нæй дæуæй æнаддæр.

2012. 20. 08

ИУНÆГÆЙ

Мæ уд мын бакодта дуг уæхстыл,
Фæйнæрдыгæй мæм хъуысы «уауу!»
Сымахимæ уæвыны бæсты
Цæрдзынæн иунæгæй фæлтау.

2012. 20. 08

САЙЫН

Хъуамæ дæ хуызæттæй алкæм дæр хъал уон,
Чи кæны дзыллæйы зæрдæмæ фæд...
Сайыны тыххæй куы фидиккой хъалон,
Адæм фæуаиккой зоныгдзавд уæд.

2012. 20. 08

ЦЪЫФКАЛӘГ

Дә ныхәстыл куыннәма худон,
Кәд сыл әмдзыхәй худы уынг?!
Кәй фыдгойтә фәкәенис, уыдон
Мә цәстү скаджын вәййынц тынг.

2012. 20. 08

ЗӘРДӘЙЫ РАЗАМЫНДӘЙ

Ләджы сагъәстә рохгәнән у күист,
Нә зонынц адәм уый мәнәй әвзәрдәр...
Зәрдәмәдзәугә руайдәни фыст,
Куы дәтта къухән разамынд дә зәрдә.

2012. 23. 08

СЫЛГОЙМАГТАЕ

Мә зәрдәйы – дә къам,
Дәуәнән әз авәрин мә уә дәр...
Куыд зынынц, уымәй, дам,
Сылгоймәгтә ысты рәсүгъедәр.

2012. 07. 08

ХЪЫСМАЕТ

Йә бын зын арән кәй у фагән,
Уый никуы бауырнәзәни дәу...
Хъысмәты аххос алцы ма кән,
Хъысмәты аххос алцы нау.

2012. 08. 08

ЧЪЫНДЫТАЕ

Фәцәуы та әдхъәдындз,
Йә сыхәттәй фәхицән...
Чъынды адәм әнхъәлынц
Әнәмәләт сәхицән.

2012. 08. 08

МОНЦТАЕ

Зонын æй: барæй мæ
Хоны хуындзау...
Монцты дæлбарæй мæ
Бахиз, Хуыцау.

2012. 08. 08

ЗОНД

Ног дзуума балхæдтай, дар,
Дар æй æнæнiz, фærnæй...
Зондæй ыстырдæр хæлар
Иунæг зæххонæн дæр нæй.

2012. 09. 08

АДÆЙМАГ АЕМÆ БИРÆГЬ

Адæмæй дæу æхсæн ис гæрæн,
Ма хъыгдараи макæйы цæмæй...
Ис лæгæн æнæ дзиdза цæрæн,
Къуыбырхъусæн-бирæгъæн та нæй.

2012. 09. 08

ЗÆРОНД

Сой хъæуы дзыккайau сирæн,
Фиу та сауыгъдæуыд цары...
Бирæ чи фæçæры, бирæ
Хъизæмæрттæ уый æвзары.

2012. 09. 08

КУЫДЗЫ РÆЙЫН

Тъæнджы мæй, дам, хъуыдыды
Нæ уыдис æмæ нæй...
Куыдзы рæйын хъуыды дæр
Нæ кæны никуы мæй.

2012. 09. 08

ЕРЫС

Мæн уынджы цæугæйæ нæ феныс,
Нæ дæ хъæуын: цыбыр – мæ къух...
Кæнныңц дымыстæртимæ ерыс
Зæвæттæсдæрджытæ æдзух.

2012. 10. 08

ЦÆХХ АЕМÆ АДЫЛЫ

Кæд ис бæгæны –
«Еблагъуæ» зæгъ...
Цæххыл фækæны
Адылы цæхх.

2012. 12. 08

ТÆРХЪУСЫ ЗÆРДÆ

Нæ раттæгау нæ дарæг дæр у æрдз,
Нæма бафхæрдта уый йæ цотæй иуы...
Ыстайы цармæй ис йæ уæлæ кæрç,
Тæрхъусы зæрдæ та тæлфы йæ риуы.

2012. 12. 08

ХОРЗ АЕМÆ АЕВЗÆР

Макуы-иу райдай бынаëй,
Радай-иу йæ сæрæй...
Хорзæй амæлдæэн зынæй,
Чи райгуырд аевзæрæй.

2012. 12. 08

КУРДИАТ

Донхæристæ ацы фæз
Буц кæныңц кæуынæй...
Бонæн баизæрæй тæрс,
Афæдзæн фæуынæй.

2012. 13. 08

ÆНХЬÆЛМÆ КÆСЫН

Куы фæныхсы къамбецы цармы æрцындз
 Æдфæдзæл – фækæны йæм судзин хæлæг...
 Æнхьæлмæ кæсынæй зæронд кæны куыдз,
 Нæ, дам, дзы фæуыдзæн æрыгондæр лæг.

2012. 14. 08

ÆРРА МИ АЕМÆ ЗОНД

Куы ласта фæсивылд дон лами,
 Уæдæй нырмæ рацыди мæй...
 Кæм хонынц фæзминаг æрра ми,
 Уым зондæн ныхасы бар нæй.

2012. 14. 08

МАСТ АЕМÆ ЗОНД

Чысыл рагъ дæр аэм кasti тынг бæрzonд,
 Бæрzonдæй уымæн никуы ракаст коммæ...
 Куы смæсты вæййы адæймаг, йæ зонд,
 Ыстыр хъытагæн, нал фækæсы коммæ.

2012. 19. 08

ХИН АЕМÆ ЗОНД

Алцыдæр кæны зæронд:
 Фестдзæни æртхутæг арт...
 Хин фæхонынц иутæ зонд,
 Фæлæ хин у зондæй дард.

2012. 20. 08

ХÆЛАРДЗИНАДЫ РАЙДАЙÆН

Нæ-иу дзырдтой нæ фыдæлтæ мæнгæй –
 Сæ алы ‘гъдау нæ алы уæнджы уæд:
 «Хæлардзинад кæд райдайы, лæгæй
 Куы раппæлынц йæ фæсаууонмæ, уæд».

2012. 22. 08

АДӘМОН СФЕЛДЫСТАД

АРГЪÆУТТАË

Ләг әмә ус

Раджыма-раджыма ләг әмә ус цардысты, әмә сын зәнәт нә уыдис. Хос кәрдын афон куы әрцыди, уәд усән йә мой кусджытимә аңыд уыгәрдәнмә, усән та бафәдзәхста, цәмәй йын чыритә скәна. Усән, чыритә цәмәй скәна, уый нае уыди. Уый тыххәй дыккаг бон куыромаң аңыд ссад ссынмә, әмә йын уым ләппу райгуырд, әнгүйлдзы йас йеддәмә чи нае уыдис, ахәм. Дзиңди йын куы бадардта, уәд бирә фәхъыг кодта, ахәм ләппу йын кәй райгуырд, уый тыххәй. Әмә цәмәй уыцы ләппуйы йә мой нае фена, уый тыххәй зәхх скъахта әмә йә уым банигәдта.

Иннае бон та куыромаң ноджыдәр куы әрбаңыд, уәд әм ләппу зәххы бынәй хъәр кәнин байдыдта:

— О, нана, дзиңди ма мын бадар, науәд әгәр тынг сыйстонг дән.

Уый йә фәстәмә скъахта, әмә йын дзиңди куы бадардта, уәд әй хәдзармә скодта әмә йын уым загъта:

— Даңбылтың уыгәрдәнис, әмә йын хәринаг чи ахәсса, уый нае. Әз чыритә скәндзынән әмә сә хәрәгыл сәвәрдзынән, ды та-иу әй уыгәрдәнмә атәр.

— Хорз, — зәгъгә, загъта ләппу.

Чыритә куы сцәттә сты, уәд сә ус хәрәгыл сәвәрдта, әмә йә ләппу атардта. Әрдәгфәндагмә куы әрбахәццә сты, уәд хәрәг йә къах зәххыл скъуырдта, әмә, йә къахәй цы сыйджыттә феппәрста, уыдан ләппуйыл әрхаудысты, әмә ләппу сә быны фәци, хәрәг та дзәбәхәй уыгәрдәнмә бахәццә и.

Уалындырын мәйдар әхсәв нылләууыди. Әмбисәхсәв куы сси, уәд уыцы фәндагыл дыууә къәрныхы фәцәйцыдысты иу хъәздыг хәдзармә исты радавынмә. Сә иу, ләппу кәм фәбынәй и, уыцы зәхх скъуырдта, әмә ләппу зәххы бынәй

суәгъд и. Ләгты куы ауыдта, уәд сә фәдыл уайын байдыдта әмә сәм ныхъхъәр кодта:

— Уә, хорз ләгтә, фәләүүт-ма мәм, әз уын хорз ахъаз фәуыдзынән.

Үйдон әм фәстәмә фәкастысты әмә, куы никәй федтой, уәд сә иу зәххы бынтыл акасти, әмә йә куы федтой, уәд әй райстой әмә әрцыдысты хъәздыг хәдзармә. Үйл ләууыд хъәды цур. Ләппу скъәтмә бацыд әмә ныхъхъәр кодта:

— Уә, хорз ләгтә, урс гал әви сау гал уәм ракәнон?

Уәд дыууә къәрныхы фәтарстысты әмә сәхинымәры загътой: «Ай нын цыдәр фыбылыз у».

Әмә иу ран бамбәхстысты. Уалынджы дын хәдзары хицәуттә хъәр фехъусгәйә цырагъ ссыгътой. Скъәтмә бацыдысты әмә атурын байдыдтой. Ләппу та галы хъусы бабырыди әмә сыл уырдыгәй худти.

Хәдзары хицәуттә бирә фәңагуырдтой әмә, куы ницы ссардтой, уәд фәстәмә раздәхтысты әмә та ног хъәр фехъуыстый:

— Уә, хорз ләгтә, сау бәхәй әмә сырх бәхәй уәм кәцы хуыздәр кәсъ?

Хәдзары хицәуттә афтә фенхъәл сты, цымә ницы у уйй, әмә кәрәдзийән загътой:

— Агәр хъәздыг систәм әмә нә хәзнатән тәрсәм, әмә нәм уымән афтә хъусы, — әмә әддәмә нал рацыдысты.

Фәлә та уйй ноджыдәр ныхъхъәр кодта:

— Дынджыр агәй, чысыл агәй кәцы рахәссон?

Уәд хәдзары хицәуттә ноджыдәр скъәтмә бацыдысты әмә, кәм цы къуым уыди, алы ран баңагуырдтой әмә йә не ссардтой. Үйл тыххәй әмә уйй аджы хәцәны бын баләст.

Уәд ләппу ноджыдәр ныхъхъәр кодта:

— Джидәйә сугсәттән фәрәттәй уын кәцы рахәссон?

Фәлә йәм хәдзары хицәуттә уәд нал рацыдысты. Ләппу та цы загътаид, уйй нал зыдта, әмә дуар бакодта әмә фостә ратардта. Агтә әмә фәрәттә та инна дыууә къәрныхән рахәссын кодта. Скъәты куы ницыуал уыд, уәд рафардәг сты әмә, хъәды астәумә куы бахәццә сты, уәд уым сә фәллад суадзынмә әрләууыдысты. Иу гал аргәвстой әмә фыдтә фыцын байдыдтой.

Куы сбон и, уәд хәдзары хицәуттә скъәтмә бацыдысты әмә дзы куы ницыуал ссардтой, уәд сә бәхтүл абадтысты әмә

къәрныхты фәдыл аңысты. Дыууә къәрныхы сә күү ауыдтой, уәд къудзиты бамбәхстысты, ләппу та аджы хәңәны бын баләст.

Хәдзары хицәуттә фыдтә күү федтой, уәд уәхстытә райстой, әмә сә фыдты күүд фәтъистой, афтә ләппу фәхъәр кодта:

— Уәуу, мә цәст мын фәрәхуыстат!

Үйдон тынг фәтарстысты әмә лидзынмә фесты, сә фос уым ныуадзгәйә.

Ләппу йәхи күү бафсәста, уәд фос ратардта. Әмә йыл иу ран уәйыг амбәлд әмә йын загъта:

— Даң бол циу, ныртәккә дын даң фос әгасәй дәр бахәрдзынән.

Фәлә йын ләппу загъта:

— Мә чысылмә мын ма кәс, фәлә даң кәд фәндү, уәд нә тых мәнә уыцы бәласыл авзарәм. Нә дыууәйә йә чи асәтта, уый тыхджынәндәр.

— Хорз, — загъта уәйыг, әмә бәласыл әрхәңди, фәлә йын бәлас асәттын нә бакуымдта. Уәд ләппу фәрәт фелвәста әмә бәлас әрхаяун кодта. Уәйыг уый күү федта, уәд, фәстәмә дәр нал фәкаст, афтәмәй хъәды астәу смидағ. Ләппу та фос йә фыды хәдзармә әртардта.

Күү сләг и, уәд ын ус әрхастой әмә йын дыууә ләппулы райгуырд.

Иухатт әм хәйрәг әрцид әмә йын загъта:

— Даң фырттәй мын иуу ратт, әмә дын ай уәйыг скәндзынән әмә йә әртә мәйы фәстә әрхондзынән.

Уый йын ай радта. Әмә иу мәй күү аңыд, уәд та йәм хәйрәг ноджыдәр әрбацыд әмә йын загъта:

— Даң дыккаг фырты дәр мын ратт, әмә сә дыууәйы дәр иумә әрхондзынән.

Уый йын йә анна фырты дәр радта, әмә хәйрәг сә дыууәйы дәр бахордта.

Әртә мәйы күү аивгъуыдтой, әмә хәйрәг уыцы ләгән йә фыртты күүнә кодта, уәд сә уый агурын райдыдта. Иу ран хъәдмә күү бацыд, уәд ыл уыцы хәйрәг амбәлд, әмә дзы ләг йә фыртты күрын байдыдта.

Хәйрәг ын загъта:

— Ма кә, ма, науәд даң аходәйнаг скәндзынән.

Лæг ын загъта:

– Дæхи æгæр тынг ма стау, фæлæ мын фыццаг зæгъ: мæ фыртты мын цы фækодтай?

Үйй ыйн загъта:

– Цом, уæдæ, уартæ уыццы аджы цурмæ, исты дзы бахæрæм æмæйыл акафæм.

Бирæ куы фækafaфыдысты æмæ аджы бын арт куы нал уыди, уæд лæг загъта:

– Цу, сугтæ æрбахæсс, æз та хъеццаугæнæн скæнон.

Лæг дынджыр арт скодта, хæйрæг та аджы былыл фæйнæг сæвæрдта. Йæ иу кæрон аджы астæумæ хæццæ кодта, анна тæнæуи ницæуыл æнцой кодта, афтæ, æмæ дыууæ кæроны дæр æмуæз кодтой.

Хæйрæг лæгæн загъта:

– Ды, уартæ аджы астæу цы кæрон ис, уым ныллæуу, æз та – ам, æмæ ахъеццау кæндзыстæм.

Фæлæ ыйн лæг загъта:

– Мæн сайгæ наэ фækæндзынаэ, фæлæ дæ кæд хъеццау кæннын фæнды, уæд дæхæдæг уым ныллæуу.

Хæйрæг уым ныллæууыд, лæг та фæйнæг фæзылдта. Хæйрæг аджы ныххауд æмæ сfyкти.

Уый фæстæ лæг хæйрæджы хæдзармæ бацыд, æмæ дзы иу къуыбыртæ лæдзæг ссардта æмæ йæ райста. Стæй мусонгмæ куы бацыд, уæд уым бирæ стджытæ фенгæйæ, загъта, мæ фырттæ дæр, æвæццæгæн, ам сты, æмæ лæдзæгæй иу сæр ныццавта, æмæ йæ цуры лæг фестад. Уый фæстæ йæ лæдзæгæй цæвывнтæ рай-дыдта, æмæ сегас дæр сæгас сты. Амæ йæ фыртимæ бирæ куы фæцин кодта, уæд сæ хæдзармæ раздæхтысты æмæ ныр дæр ма цæрынц æмæ хæрынц.

Зæронд лæг æмæ хърихъупп

Царди-уыди зæронд лæг æмæ зæронд ус. Уыдон уыдысты иттæг мæгуыр, наэ уыди уыдоммæ нæдæр гал, нæдæр бæх, – иу дзырдæй сæм фосы мыггагæй ницы уыди, хæдзары куист цæмæй бакодтаиккой. Зæронд лæг алы хатт дæр цыди хъæдмæ æмæ дзы хаста суг æргъомæй.

Иухатт, хъæды суг хæссынмæ уæвгæйæ, бæласы фæстæ фед-та æргъæвст хърихъупп. Лæг бацин кодта æмæ дзуры:

— Хърихъупп, ды мын дæ Хуыщауы лæвар! Мæ хæдзармæ дæ фæхæсдзынæн, æмæ дæ мæ зæронд ус хæринаг скæндзæн.

— Уæд мæ цы баҳæрдзыстут? — загъта æргъæвст хърихъупп, — æз дæн айдагъ стджытæ ‘мæ бумбули. Уый бæсты мæ стæфсын кæн, мæхи бар мæ суадз, æмæ дын стыр хорз фæуыдзынæн.

Зæронд лæг арт бандзærста æмæ æргъæвст хърихъуппы схъарм кодта. Хърихъупп бацæрдæт æмæ цæуыныл сси. Лæг æм дзуры:

— Ныр цæугæ кæныс, цæугæ, зæрдæ дæр мын бавæрдтай, — фæлæ дæ куы агурон, уæд дæ кæм ардзынæн: дæ хæдзар цы ран ис²

— Фосгæсты иу бафæрс, — загъта хърихъупп, — æмæ дын уыдон амондзысты мæ цæрæнбынат.

Зæронд лæг æй ауагъта. Хърихъупп йæ базыртæ бацагъта, йæ лыстæг даргъ къæхтæ фæстæмæ араст кодта, йæ даргъ хъуыр размæ сарæзта æмæ уыцы хуызæнæй атахт.

Хъæдæй сæ хæдзармæ ærbazdæxt зæронд, усæн радзырдата хърихъуппы хабар.

Иу къорд бонты фæстæ зæронд ацыди хърихъупмæ балцы. Цæуынта байдыдта æмæ фосгæстыл амбæлд.

— Хърихъупмæ мын фæндаг нæ бацамониккат? — дзуры сæм зæронд.

— Цу æмраст, æмæ дæ фæндаг хъазгæстæм баҳæсдзæн, фæрс-иу уыдон, фæндаг дын амондзысты.

Хъазгæстæ йæ каркгæстæм сардыдтой.

— Каркгæстæ, фæндаг мын бацамонут, æз хърихъупмæ лæваргур цæуын.

— Фæндаг дæр дын бацамондзынæн, стæй ма дын фæнд дæр скæндзынæн. Бирæ хæрзтæ дын кæндзæни хърихъупп, бартæ дын дæтдзæн алцæмæй дæр, мацы баком, æрмæст ын-иу зæгъ: «Кæд мын хорз кæныс, уæд мын дæ фæсдуар дæ гæбæр бæх балæвар кæн».

Зæронд лæг хърихъуппы хæдзармæ бафтыди. Иттæг æй сбуц кодта хърихъупп, алы хæзнатæ йын хаста йæ размæ, фæлæ ницы исы лæг.

Уæд æм зæронд лæг дзуры:

— Кæд мын дæ зæрды æцæгæй дæр хорз фæуын ис, уæд мын лæварæн ратт дæ гæбæр бæх.

— Дæуæн уий чи загъта, уымæн Хуыщау ма бакомæд, — загъта хърихъупп, фæлæ ма йын цы гæнæн уыди! — Хайыр дын уæд мæ лæвар, фæлæ дын æргом кæнын бæхы миниуæг: кæмдæриддæр

ын «әddәmә abad, mә bәx» zәgъай, уыцы ран дын сызгъәrintәе әркалдзән йә хордзенәй.

Арфә ракодта зәронд ләг хърихъуппән, гәбәр бәхы раласта әмә фәцәуы йә хәдзармә. Әрдәтвәндагыл ләг дзуры:

– Әddәmә abad, mә bәx!

Бәх дуне сызгъәrintәе әркалдта. Сызгъәrintәй әрмәст йә дзыппы цас баңыдаид, уыдон афснайдта йәхимә, аннәтә фосвәндагмә басәрфта.

Цәуы, цәуы, әмә иу куыроймә схәццә, куыройы раз ләппутә хъазынц.

– Ләппутә, мә бәх уә разы уадзын, мәхәдәг куыроймә бауайон. Фәлә уә ацы бәхән мачи фәрәдийәд: «әddәmә abad, mә bәx!». Әваст бирә дыргытә әркалдзән, әмә сә быны фәуыздыстут.

Куыроймә ссад әлхәнынмә баңыди зәронд. Ләппутә гәбәр бәхән афтә:

– Әddәmә abad, mә bәx!

Уыйадыл бәх сызгъәrintәе калын байдыдта. Ләппутә фәхәлоф кодтой сызгъәrintыл, гәбәр бәхы амбәхстой, йә бәсты әндәр абастой.

Зәронд ләг ссадимә раңыди куыройә, фәрсы ләппуты:

– Исты сдзырдат ацы бәхмә?

– На, на, – загътой ләппутә.

Зәронд әд бәх, әд ссад сә хәдзармә әрцид әмә дзуры:

– Усай, фәмәгүүрәй мауал тәрс, баздәхта бәхы къәсәрмә әмә «әddәmә abad, mә bәx» фәкодта. Фәлә цы абадтаид уыцы бәх?

Фәстәмә йә хърихъумә баләууын кодта.

– Мәнә ацы чырын ахәсс, – загъта хърихъупп зәрондән, – цы ран әм сдзурай «әрхәсс, чырын!», уырдәм дын алы хәрд әрхәсдзән.

Арфә та ракодта зәронд ләг, чырын ие ‘ккой сәвәрдта әмә йә фәхәссы. Әрдәтвәндагыл әрбадт бауләфынмә, чырын әристә зәхмә әмә загъта:

– Әрхәсс, чырын!

Чырын алы хәринаг әрхаста, әмә зәронд бафсәста йәхи. Уырдыгәй араст әд чырын, куыроймә бахәццә, әмә та куыройы раз ләппутә хъазынц.

– Ләппутә, «әрхәсс, чырын!» уә мачи сдзураид, намә уын

фыдбылыз сараздзән, – загъта зәронд. Чырын уыцы ран әрәвәрдта, йәхәдәгә та куыроймә фездәхт.

Зәронд мидәгәй күү фәци, уәд ләппутә чырыны уәлхъус фестадысты әмә дзурынц:

– Аэрхәсс, чырын!

Алы хәрд әрхаста чырын, ләппутә хәринәгтыл ныңџавтой сәхи, баҳордтой, әмә та чырын әндәрәй аивтой.

Куыройә рацыд зәронд, чырыны йе ‘ккой бавәрдта әмә сә хәдзармә әрфардәг. Хәдзары астәу чырын әрәвәрдта әмә дзуры:

– Аэрхәсс, чырын! – фәлә уыцы чырын цы ‘рхастайд? Чырын та фәстәмә айста әмә хърихъупмә баләууыд.

Хърихъупп ын уәд баләвар кодта къобола әмә джебогъ.

– Адонән, – дзуры хърихъупп, – кәмдәриддәр зәгъай «Аэрцәв, къобола! Аэрриуыгъ, джебогъ!», уым дын сахъаз уыдзысты.

Араст ләг, әрдәгвәндагмә схәццә, афтә сә әвзары: «Аэрцәв къобола! Аэрриуыгъ, джебогъ!» Уыдон ыл раләуудысты, әмә ма сымах дәр семә күү уыдаиккат! Хорз фәнадтой зәронды. Ләг схъәр кодта:

– Ағыгъәд, къобола! Ағыгъәд, джебогъ!

Уыдон дәр әй фәуагътой.

Араст дардәр, куыроймә та бахәццә.

– Ләппутә, әз Җауын куыроймә, а къобола ‘мә джебогъ мә фәстәмә раңауынмә уадзын уә цуры. Мачи уә зәгъәд «Аэрцәв, къобола! Аэрриуыгъ, джебогъ!» – искәй уә амардзысты.

– Сайынмә нә хъавы зәронд, – дзурынц ләппутә, – исты хәзна та сты адон дәр, әмә загътой: «Аэрцәв, къобола! Аэрриуыгъ, джебогъ!».

Уыдон раләуудысты ләппутыл, иу къорд дзы мард фәци, аннәтә дәр хорзау нал уыдзысты, афтә зәронд рахәццә куыройә.

– Тагъд мын мә бәх әмә мә чырын! Намә уә ацы ран бынтондәр ныңџәгъдзынән.

– Дә хорзәх нә уәд, әмә нә ацы фыдәбоны дзауматәй баиргъәв, мах дын сә уадидәгән ам әрбаләууын кәндзыистәм.

– Ағыгъәд! Ағыгъәд! – фәкодта ләг, къобола ‘мә джебогъ әрәнцадысты.

Уайтагъд ын гәбәр бәх әмә чырын йә разы әрбаләууын кодтой. Ләг әд бәх, әд чырын әрфардәг сә хәдзармә.

— Усай, мәгүүрәй мауал тәрс амәй фәстәмә, — загъта зәронд. Къәсәрмә баласта гәбәр бәхы әмә дзуры:

— Әddәмә абад, мә бәх! — бәх дунейи сыйгъәрин әхца әркалдта.

Чырыны къонайы фарсмә әрәвәрдта әмә уымә дәр дзуры:

— Әрхәсс, чырын!

Чырын алы хәрд, алы нозт әрхаста. Ус әмә ләг бафсәстой сәхи әмә бафснайдтой чырын.

Бирә нә рацыдаид уый фәстә, афтә дыууә зәронды хорз хәдзәрттә сарәзтой. Ныр дәр ма кәрәдзийи уарзгәйә әрвитынц сә бонтә.

Дыууә әфсымәры әмә иу хо

Раджима-раджы царди дыууә әфсымәры әмә иу хо. Әфсымәртә алы бон дәр цыдысты цуаны, хо та-иу хәдзар хъахъхъәдта. Иухатт та әфсымәртә ацыдысты цуаны, хо та бazzади хәдзары иунәгәй. Уәд әм Хуры чызг әрбауад әмәйин афтә зәгъты:

— Рацу әмә тыччыйә ахъазәм.

Чызг ын загъта:

— Мә зынг куы ахуысса, уәд мә ме ‘фсымәртә аргәвдзысты. Хуры чызг ын загъта:

— Мәнә дын фәрдиг, әмә уый куы цәвәрай фәнычы, уәд дын наә бахуысдзәни.

Ацыди чызг, әмә бон-изәрмә фәхъазыдысты тыччыйә.

Изәры әфсымәрты әрцәуыны размә әрцыди чызг сәхимә, астәрста артдзәст, әмә зынг нал. Хорзау нал фәци. Ауад, иу айнәджы сәрәй акасти ‘мә иу ранәй цәуу рухс. Цәуынта байдыдта, цәуынта байдыдта әмә йәм фәстагмә бахәццә ис. Уый уыдис уәйыджен хәдзар.

Чызг загъта уәйыгән.

— Абон та Хуры чызг әрцыди әмә мә акодта тыччыйә хъазынмә, әмә ме ‘р҃цыдмә мә зынг ахуыссыди. Ныр ме ‘фсымәртә куы ‘р҃әуой әмә мын мә зынг хуистәй куы ‘рәййафой, уәд мә маргә кәндзысты. Курын дә, зынг мын ратт.

Үәйыг ын загъта:

— Бәргә дын раттин, хорз чызг, фәлә дын цәм ныккәнөн, ахәм дзаума мәм нәй. Цәй, мәнә дын сасиры ныккәндзынән, әмә-иу әй луаргә ахәс.

Чызг ахаста зынг, йә фәстә цәхәрвәд уадзгәйә.

Уалынмә ье ‘фсымәртә дәр цуанәй аәрцыдысты. Әрхастой семә сырды мәрдтә, сғыштой сә әмә, гъа ныр хәрыныл әрбадәм, зәгъгә, куыд загътой, афтә сын чидәр сә дуар бахоста. Әфсымәртәй йәм иу рауда әмә йәм дзуры:

— Чи дә?

Үәйыг әм дзуры:

— Әз дән, әз, дуар бакә!

Дуар ын бакодта, баңыди мидәмә үәйыг әмә әрбадт. Әрәвәрдтой ыйн сырды мард, әмә йә әнәхъәнәй ауагъта. Чызг уый куы федта, уәд йәхі бамбәхста. Әфсымәртә дәр алы рәтты банигъуылдысты. Үәйыг сә раңагур-баңагур акодта әмә къуымты цы ссардта, уыдан иууылдәр бахордта. Чызг йәхицән ссарынәй куы старстис, уәд айста йемә сәрвасән, хәстард әмә кард әмә лиздын байдында. Үәйыг әй ауында әмә йә фәстейә сурынтә байдында. Куы йәм әрбаңаихәццә кодта, уәд чызг сәрвасән аппәрста әмә загъта:

— Ай у мәнән иу гәпп, ды йыл авд азы куыд фәхизай, уый хос дын әй Хуыщау фәкәнәд!

Цәуы, цәуы әмә та чызг йә хъус зәххыл авәры. Хъусы фәстейә кәйдәр къәхтү хъәр. Хәстард та аппәрста чызг әмә та загъта:

— Ай мәнән у иу гәпп, ды йыл авд азы куыд фәхизай, уый хос дын әй Хуыщау фәкәнәд!

Әмә араст и дарддәр. Уалынмә бәхәццә ис иу усмә. Кәсы, әмә ус әлвисы уәларвәй зәхмә. Чызг әм дзуры:

— Гъе, уәлә ус, дә хорзәхәй, дәхимә мә слас!

— Уәдә дә разы уыңы боңкъятә цәстисыгәй айдзаг кән, — зәгъгә, йәм әрдзырдта ус.

Чызг сә уайтагъдәр йә цәстисыгәй айдзаг кодта.

— Уәдә дәм хъисын бәндән ауадзон әви зәлдаг бәндән, — фәрсү йә ус.

Чызг әм дзуры:

— Зәлдаг бәндән та мын кәңәй әрцәуя, хъисын бәндән әруадз.

Ус әм зәлдаг бәндән рауагъта әмәе йәхимә сласта.

Уалынмәе уәйыг дәр ләф-ләфгәнгә бахәццәе ис усмәе әмәе йәм дзуры:

– Гъе, уәләе ус, дәхимә мәе слас!

– Уәдәе дә разы уыңы боцъатә цәстисыгәй айдзаг кән, – зәгъгә, йәм дзуры ус.

Уый сәе әрдәгмәе дәр нәе байдзаг кодта, афтәмәй дзуры:

– Гъе ныр мәе слас.

– Уәдәе дәм зәлдаг бәндән ауадзон әви хъисын бәндән?

– Хъисын бәндәнәй цы кәнын, зәлдаг бәндән мәм раудаз, – загъта уәйыг. Ус дәр әм фыдәнән хъисын бәндән рауагъта.

Куы йәе сцәйласта, уәд әм чызг бауади әмәе хъисын бәндән кардәй әрбалыг кодта. Уәйыгән йәе тъәпп зәххыл фәңүд әмәе ныммур ис.

Уәдәй фәстәмә ус әмәе чызг райдытой иумәе цәрүн. Усиу исқәдәм куы цыди, уәд-иу йәе дәгъәлтәе радта чызгмә әмәе үн загъта:

– Хъусыс, ай дын авд дуары дәгъәлтәе, әмәе-иу дзы әрмәст әхсәз бакән, әвдәм дуар макуы бакән.

Иухатт куы уыди, уәд ус ацыди сабатизәры. Чызг бавдәлд әмәе әхсәз дуары бакодта, стәй нал фәләууыд әмәе әвдәм дуар дәр бакодта. Уым та уыдисты, уыңы ус цы адәмы фәмардта, уыдан иууылдәр. Чызг сын фәтәригъәд кодта, райста, Хуры чызг үн цы нәртон фәрдыг радта, уый. Мәрдтән сәе сәе цәстистыл расәрфта, әмәе мәрдтәе се ‘пәт дәр райгас сты.

Изәрәй ус куы ‘рбацыди, уәд бәстәе цин әмәе хъәлдәзәгдизи-над сси.

Уәдәй фәстәмә иууылдәр уым цәргәйә бazzадысты әмәе абор дәр ма цәрынц.

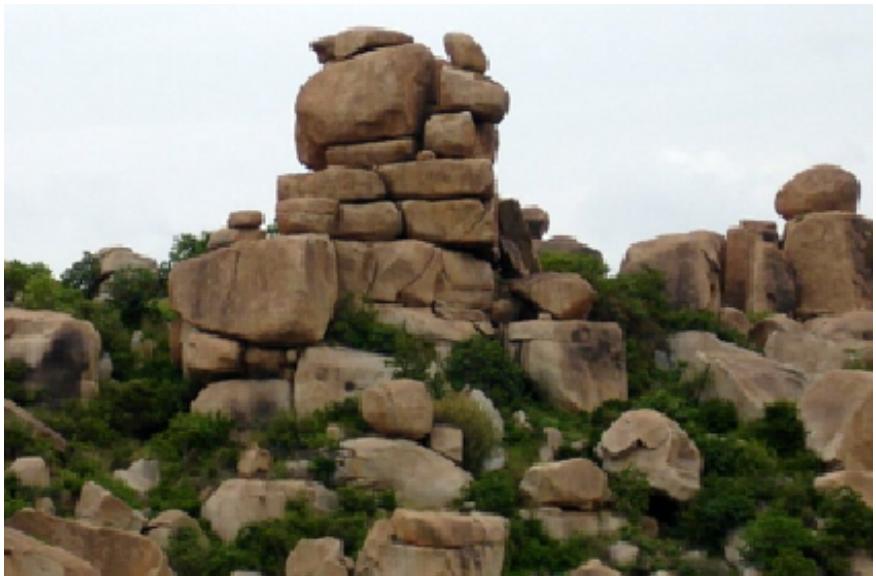
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

«Домбәйтты кулдуар» (Красноярск).

Хампи. Инди.

«Екатеринәйы бюост» (Хъырым).

«Әртә ‘фсымәры» (Камчаткә).

Үрс къәдзәх (Хъырым).

Къәдзәх «Хуыцауы әнгүйлдэ» (Испани).

Дурын хъæд (адагаскар).

Дур «Гуyl» Корнуэллы.

Хох Рораймæ (Венесуэлæ).

Къæдзæх Гуимиры (Хъырым).

Артæ дам-думгæнæджы (АИШ).

Дурын хъæд (Китай).

Алгарве (Португали).

Финаг нив.

Хампи. Инди.

ЖЕЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

МАМСЫРАТЫ ТЕМЫРБОЛАТ АЕМӘ ЙӘ ПРОПАГАНДИСТТАӘ*

Ирыстон Уәрәсеймә иугонд кәй әрцид, уыцы хъуыддагән уыди прогрессивон стыр ахадындинад. Уый фәрцы сбәлвырд историон хъысмат әмә фадат фәци ирон адәмы әмә Уәрәсейс экономикон әмә культурон бастынадән. Уәрәсеймә баиу уәвгәйә, Кавказы адәмты әмрәнхъ ирон адәм фервәзистыры фәстәзад феодалон Турчы әмә Персырдыгәй тасдизинадәй.

Ирәттә уырыссаг адәмы раззагдәр культурә кәй ахуыр кодтой, паддахы хәдхәәгады ныхмә Уәрәсейс кусджытимә әмә зәхкүсджытимә иумә кәй архайдтой, уый руаджы хорзырдәм рәзыдис ирәтты материалон әмә хъуыдыйады культурә, уый фәрцы Цытджын Октябрь социалистон революцийы уәлахиздинады руаджы ирон адәм систы социалистон наци.

Турк әмә уый чылдыммә чи ләууыд, уыцы Англис, стәй Америчы Иугонд Штаттар әдзухдәр агрессивон тырнындинәндә здәхтой Кавказы ныхмә. Сә фәлтәрәенты фәдыл пысылмон динай пайда кәнгәйә, Турк әмә Англис суанг 19-әм әнусы Цәгат Кавказы хәххон адәммә әрвиштой сә агентты. Уыдон ардытой сыйстадтә аразынмә, се ‘хән кодтой Турчы фарс пропагандә. Уыцы паддахадты разведкәтә сә хәрамдинад уәлдай тынгдәр фәтыхджендер кодтой Цытджын Октябрь социалистон революцийы уәлахиздинады фәстә. Уәд уыцы паддахадтимә афтә архайын райдытой Америчы Иугонд Штаттар дәр.

Советон ирон литературә рәзы, Октябрь агъоммәйы рәстәгцы прогрессивон бындуру араэст әрцид, ууыл әңцой кәнгәйә. Фыццаҗыдәр уыцы бындуру у адәммон цытджын гени, ирон литературәйи бындуруәвәрәг Хетәггаты Къостайы сфаәлдисстад. Советон Цәдисы әеппәт адәмтә стыр аргъ кәмән скодтой,

* Уацы стиль әмә растфыссынадмә әвнәлд не ‘рцыд.

уый сфәлдыстад. Бәлвирд у, ивгъуыд заманы әнтыстдинәйтәй поэтикон әгъдауәй пайда кәнгәйә иуварс аппарын кәй хъәуы әппәт реакцион хъуыдитә, нә адәмән әмә нә паддахадән зиан чи хәссы, уыцы хъуыдитә.

Уыцы хузызы, бәлвирд ногәй әркәсын хъәуы, литературағы мидәг Мамсыраты Темырболатән (1845–1898 азтә) цы аргъонд цыдис, уый, дам, ирон фыццаг поэт, йә бәстәйы зарәггәнәг, адәмон дзылләты сәрыл дзурәг уыди, зәгъгә, уымә. Мамсыраты Темырболаты архайдән ахәм аргъ скәнны райдиан сәвәрдтой буржуазон националисттә Әлборты Б. әмә Дзагуыры-фырт, Ирыстоны ахуырадон кусәндәтты күү архайдтой, уәд. Уымән равзәрын кодтой аргъау, Мамсыраты Т. ирон фыццаг поэт у, зәгъгә. Мамсыры-фырты архайдәй әппәләйдисты литературағеведтә әмә историктә, Әлборы-фырты, Дзагуыры-фырты әмә Хъаныхъуайы-фырты әмә әндәр ахәмты националистон фыстытәм критикон җастәнгас чи нә аздәхта, уыдон. Нә литературағайән стыр зиан архаста Гәдиаты Цомахъы статья «Мамсыраты Темырболат – ирон фыццаг поэт». Уый айстай әмә йә бирә хәттыты ногәй мыхуыр кодтой Мамсыраты Темырболаты «сфәлдыстады» пропагандисттә.

Астәуккаг скъолаты ахуыргәниңәгтән, Җәгат Ирыстоны педагогон институты студенттән, ахуыргәнджытән, республикайы фәллойгәнджытән әмбәрстгонд цыд, Мамсыраты Темырболат адәмон поэт у, зәгъгә. Сәрмагондәй сбәрәг кәнын хъәуы, Мамсыры-фыртәй кәй әппәләйдисты ахуырадон чингүйты – Туаты О. Н., Гүйтъиаты Н. Ц., Хъазбегты Хъ әмә Джанайты С. 8 әмә 9-къләстән ирон литературағайә цы хрестомати сарәзтой, уым, скъолатән әмә Җәгат Ирыстоны пединститутән ирон литературағайы программәтү (сә саразәг Ардасенты X.), профессор Б. В. Скитский хрестоматийы Ирыстоны историйы фәдыл (1 хай, 1949 аз) әмә доцент Тотойты М. С. статьяйы («Җәгат Ирыстоны ахуырадон-иртасәг институты хабәрттә», 13 том 1 рауагъд, 1948 аз).

Доцент Тотойты М.С. әппәләйд Мамсыры-фыртәй, уый ирон фыццаг поэт у, зәгъгә, хоны йә «Кавказаг хәеххон адәмы әгәрон тыхстдинады әмә әнкъардзинады поэт», йә райгуырән бәстәйы патриот. Җәгат Ирыстоны пединституты ирон литературағайы программәтү Мамсыры-фырты сферадыстад нымад әрцыд прогрессивон-демократон сферадыстадыл. Суанг

ма советон стыр энциклопедимә дәр (43 том) баҳастой Мамсыраты Темырболаты сфералдыстадәй әппәлйны фыстытә. Мәскуйы мидәг ирон литератураібы әмә аивады Къуыримә цәттә кәнгәйә, фысджыты Җәгат Ирыстоны хайад ирон литератураібы хуыздәр уацмысты әмбырдгондмә Мәскуйы мыхуырмә раудзынмә баҳаста Мамсыры-фырты әмдәвгәтә.

Чи у Мамсыраты Темырболат әмә цы у йә сфәлдыстад² Мамсыры-фырт уыдис әлдары бинонтәй. Уырыссаг әфсады афицер уәвгәйә, уый йә мады әфсымәр, националист әмә Турчы фарсләүүәт Күйнүхаты Мүссәимә 1865 азы Туркмә алыгъд әмә уым фәңарди йә амәләтү онг. Уым уый уынаффә кодта йә мады әфсымәр Күйнүхаты Мүссәйы бәстыхайән. Күйнүхаты М. уыди туркаг инәлар, 1877–1878 азты уырыссаг-туркаг хәсты рәстәг хәңцыд Уәрәсейы ныхмә.

Мамсыры-фырты әмдәвгәтә сты национализмы әмә дины идеологияны биндурыл фыст. Уый ирон пысылмәттәм сидти, җәмәй тох кәнәй сә дины әмә фыдәлтыккон әгъдәутты сәраппонд әмә афтә дардәр. Мамсыры-фырты сфералдыстад пайда у, Уәрәсейы ныхмә, стәй уый фәстә Советон Җәдисы ныхмә пысылмон динәй чи пайда кодта, уыданән. Мамсыры-фырт у националистон реакцийы идеолог. Уый нә дзырдата паддазахы хицаудзинады ныхмә, фәлә дзырдата уырыссәгты ныхмә, ирон адәмы Турчы бәрны баҳауынәй цы хъуыддәгтә ирвәзын кодтой, уыдоны ныхмә.

Мамсыраты Т. Туркәй Уәрәсемә фәстәмә не ‘рбаздәхт хәстәгдзинады әүүәлтәм гәсгә, зәгъгә, ныхәстә не сты марксистон. Мамсыры-фырт Уәрәсемә не ‘рбаздәхт, уымән әмә йә фыстытә күйд әвдисынц, афтәмәй уый уыди уырыссаг адәмы знаг, уыди националист.

Мамсыры-фырты әмдәвгәтә Ирыстонмә әрбаласта йә мады әфсымәры фырт, туркаг паша Күйнүхаты Мүссәйы фырт Бекир Сами бей (1866–1932 азтә). Бекир Сами бей Турчы уыди стыр бинәтты. Уый архайд баст уыдис разведкәимә. Кемалистон хицаудады фәсарәйнаг хъуыддәгты министр уәвгәйә (1920–1921 азты), уый активонәй арәзта антисоветон политикә, әппәт мадзәлттәй архайдта советон республикайы әмә Турчы әхсән ахастдзинәтә февзәрдәр кәныныл. 1921 азы Бекир Сами бей Лондонмә сусәгәй ныхас кодта Англисы

хицауды сәргъләүүег Ллойд Джорджимә әмә уымән загъта, цәмәй туркаг хицауды әмә Цәгат Кавказы контрреволюцион элементтү әхсән арәзт әрцидаид цәдис «Большевизмы ныхмә тохы тыххәй». Зәгъын хъауы, Цәгат Ирыстоны ахуырадон-иртасәг институты архивы цы бәрәггәнән ис, уым фыст кәй ис, зәгъгә, Мамсыры-фырты әмдзәвгәтә Әлборты Б. А. 1922 азы райста Куындыхаты Бекир Сами бейә, уый Дзәуджыхъауы куы уыдис, уәд.

Институты бәрны ис 14 әмдзәвгәйы, кәңиты кәнә Әлборы-фырт, кәнә та Хъаныхъуаты Иналыхъ рафыстой, Бекир Сами бей сын цы гәххәттүтә равдыста, уыдонәй. Афтә монархист әмә исламист, советон паддзахады цъаммар знаг әмә туркаг адәмы национ интерестыл гадзрахатәй цәуәг, 1919 азы Туркыл америкаг әлдариуәгдинад сәвәрьны тыххәй домән чи сәвәрдта, уыцы Бекир Сами бей националисттә Әлборты Б. әмә Хъаныхъуаты Иналыхъы әххүсәй ирон литератүрәмә бахаста националистон идеологи хәссәг Мамсыраты Темырболаты.

Мамсыраты Темырболаты пропагандә кәныны нысанимә Әлборы-фырт уый тыххәй фыста статьята, арәзта докладтә.

Мамсыры-фырты әмдзәвгәтә зын схонән сты литературон уацмистә. Уыдон сты прозаикон ныхәстә, нәй дзы ритм, рифмә, обрәзтә. Фәлә уәддәр националист Мамсыраты Темырболатән фәндаг байтом кодтой ахуыргәнинаг фәсивәдмә, фәллойгәнджыты паражат дзылләтәм.

Большевикон критикә саразын хъауы Мамсыры-фырты «сфәлдыстадәй» әппәлүны цыфәнды фәлтәрәенты ныхмә дәр. Националистон фыстытән бынат нәй ирон литератүрәй.

А. Ерихонов.
Әрыгон большевик
1951 азы 26 сентябрь

ИРОН
ПРОЗАЙЫ
АНТОЛОГИ

ГӘБҮЛТЫ МЕЛИТОН

(1928-1992)

Гәбулты Алыксандры фырт Мелитон райгуырд 1928 азы 11 сентябры Хуссар Ирыстоны Мугуты хъәуы. Астәүккаг скъола каст куы фәзи, уәд бацыд ахуыргәндҗыты училищемә, стәй та Џхинвалы педагогон институтмә.

Күиста научон-иртасән институты литературәйи хайады, газет «Советон Ирыстон»-ы редакцийи, радиойи сәйраг редакторәй. 1982 азәй йә царды кәронмә уыд чинигуадзән «Ирыстон»-ы директор.

Мелитон фылдәр фыста детективон уацмыстә: уацаутә «Дыккаг фембәлд», «Тагъд дон фурды не ‘йяфы» әмәе ‘ндаертә. Йә ахадгәдәр чингуытәй у роман «Дә тугәй фыст» – әвдист дэзы цәуы фыдәлты цард.

1988 азы мыхуырәй рацыдысты йә радзырдтә әмәе роман – «Зәронд куыройгәс».

Мелитон йә цардәй ахицән 1992 азы 13 майы.

АЕРТАЕ ХАТТЫ МӘРДТАЕЙ АЕРЫЗДАЕХТАЕН...

Радзырд

Куыд бazzайой дәңцән дә диссәгтә, дә кой,
Ныссадзин дә, быдыргъау, фәндаджы кәрон,
Цәмәй дә хуызэттә сәхи фәндәй кәной,
Дәумә кәсгәйә, раст сәхи сәртыл тәрхон!

Цәрукъяты Алыксанд

хъыс-хъыс-иу куы райхъуист, уәд-иу әм йә мад Тохъмиан бадзырдта:

– Цәуылнә фынәй кәныс, Дондур? Исты дә риссы?

Уый-иу дзуапп радтыны бастьы бинозәй ныууләфыд йә хъәццулы бын.

Дысон хәдзармә әрәгмә әрбацыд Дондур. Йә мады хуыс-гә әrbайяфта, әндәра Тохъмиан әнәрахатгә наә фәуыдаид, йә фырт цәуылдәр кәй тыхсы.

Нә фәләууыд мады зәрдә, бонырдәм йә хъәбулы абәрәг кодта. Ныккасти ийн йә цәсгоммә. Цәсгом – сырх, цәхәртәкалы. Йә ныхыл ын йә къух авәрдта:

– Артау куы судзыс, мә хъәбул. Ма мын фәрынчын у?..

Дондур фесхъиудта. Йәхимә афтә фәкаст, цыма царыл сәмбәлд. Йә цәститә әвиппайды фегом кодта. Йе уәнгтә сәхи әрбалхъывтой, цыдәрхуызон ныцци. Йә къабәзтә йә коммә наә кәсүнц: ныууәззаяу сты, цыма хус сугтә доны ныудаестысты, уйай.

– Нә, гыцци, чысыл мә сәр риссы... – удәст, фәсусхъәләсәй сәздирида Дондур әмәй йә иннә фарсыл әнәбары әрзылд.

– Хос дын радтон?

– Нә хъәуы, гыцци...

2

...Йә цәститыл ауадысты зноны нывтә. Далә тигъәй әрба-зынд машинә. Дондур әм рудзынгәй кәсы. Зәронд машинә әрләууыд колхозы правленийы агъуисты кәртү. Әрхызысты дзы әртәйә. Дыууә дзы зонгатә – районы хъәууонхәдзарадон управленийы хистәры хәдивәг Арсен әмәй йә сәйраг бухгалтер Герсан, фәлә әртыккаджы никүү федта. Бәрзонд, бәзәрхыг, бурхил, схъәл ләг.

Дондур сә размәе рауад.

– Агас нәм цәут, – арфәтә кәныныл сын схәңцыд.

Базонгә йә кодтой бәзәрхыгимә. Уый разынд обләсты хъәууонхәдзарадон управленийы хистәр ревизор Смирнов Михаил.

Се ‘рцыд ын әнәнхъәләджы наә уыд. Әнхъәлмә сәм касти ныр къуырийы дәргүү. Колхозән ай сәрдарәй куы баурәдтой, уымай афәздзырдагәй фылдәр рацыд. Кәдәйнырмә домы ревизи әмәе, бонафәстагмә, мәнә ныр әрцыдысты. Колхозы

бухгалтерийн цухдзинәйтә кәй ис, уйй хатыд Дондур әмә ревизи дәр уымән әрдомдта. «Уадз, әмә сәрысуангәй хъуыд-дәгтә раст әмә әргом уой», – хъуыды кодта Дондур. Йәхицән әнәмәтәй ахуыргәнәгәй күиста, ныр ын әнәхъән колхоз йә бәрны бакодтой, әмә әппәт дәр сыйғыдәгәй күы нә аңәуа, уәд кәронмә афтә уыдзән.

Раст бакодта Дондур, ревизи кәй әрдомдта, уымәй, фәлә дзы фехәлдта ие ‘нцойад, күид әнхъәл уыд, афтә йын нә рауд. Фыр катай, фыр сагъасәй рынчын дәр фәци. Стәй ие ‘мкъяй Сәфирәт әмә йә дыууә чызджы Розә әмә Зәринә дәр ам не сты. Сәфирәт сә хохмә, йә җәгатмә ақодта. Скъолайә уәгъд сты әмә, дам, быдираг уәлдәф хохаг уәлдәфәй раивой.

– Дохтырмә фәдзурын кәнөн? – чыызгәйә фәрсү зәронд ус йә фырты.

– Нә хъәуы, гыцци, – дзуапп радта Дондур. Уәлгоммә ‘рзылд, йә җәстыйтә бацьынд кодта. Къулы сахат нымайы рәстәт. «Цъыикк-цъыикк, цъыикк-цъыикк» – хъуысы къуләй.

Уыцы «цъыикк-цъыикк» Дондурды хъуыдитә кәдәмдәр дард ахаста әмә йын сә фәстәмә әрхәццә кодта, дысон әхсәвәр кәм хордтой, уырдәм – колхозы бухгалтер Цәрайы хәдзармә. Фынг – дзаджджын. Ног фых лывзәйы, фыдджынты әмә уәливыхты әхцион тәфмә комы дәттә уайынц. Күывдтытә, гаджидәуттә... алкәй җәрәнбоны тыххәй.

Дондур сыйстад, кувы Смирновы җәрәнбоны тыххәй. Хуыз-дәр арфә нал ныууагъта. Смирнов бады йә тәккә ныхмә. Бакъуырц ын кодта йә агуывзә. Қәрәдзимә фемдзаст сты. Дондур йәхимидағ схъиуәгай фәкодта. Йә агуывзә йә къухәй әрхауд, фәлә сәтгә нә ақодта.

Йә җәстыйтә тагъд-тагъд ныкъулгә ма бафәрәзта:

– Мә къухтә сойәдзаг уыдысты. Агуывзәйы ләгъз цъар...

Айдзаг ын ай кодтой ногәй әмә йә уыцы иу схастән авдәлон кодта, стәй йә бынаты әрбадт.

Йә зәрдә нал тардта Смирновмә комкоммә кәсүн, фәлә җәстыйтә хивәнд сты, нә фәләуууыдысты. Уйй йын бакуиста ацы тухи, ацы фыдәбон...

кәнынц Ҿәппзуыртәй, фәлә сын стәхын не ‘нтысы. Къәвда ахсы хәсты тугвәдтә, зәххы уәлцъары хъәхъаг ад ласы Ҿәугәдәттәм.

Әризәрмилтә. Арв фертил-фертил кәны, фәлә йә Дондур әнхъәлы проҗекторты рухс. Арв нәры, фәлә Дондурмә уый кәсси сармадзанты нәрын. Афтәмәй та сармадзанты нәрын әмә проҗекторты рухс раджы әрминает сты. Фронты дыууә фарсы кәмдәр, уәрццау, әрныгъуладысты.

Дондур ие ‘мбәхсәнәй растад. Ҿәуы дардәр. Йә ңонджен Ҿәф әмә уәхсчи цъәррәмыхст цъәх арт уадзынц... Ныхъарда сәм къәвда. Баумәл әмә сә баузал кодта. Фенциондәр ын ис әмә дардәр кәны йә цыд. Фәндаг күнд ныддаргъ ис, күнд! Ацы хъәды цал боны Ҿәуы, – уый дзы ферох. «Үәвгә, хъуамә фәндзәм бон уа», – хъуыды кәны Дондур. Сәр ныууәззау, здыйы хузызән ныцци. Бәрзәйы нуәрттә риссынц, тонынц, цима әнәхъән суткә уәзласән машинә йә тәккә дзагәй хәххон фыдвәндәгтыл фәтардта.

Ҿәуы Дондур хъәды. Хаттай әрләууы. Бәләстү сыфтәртәй цы дон тәдзы, уымә йә дзы бадары, куы йә аныхъуыры, уәд дзы йә хәдуәлвәд сабыр райхъуысы «гъә-гъи», зәгъгә. Ие ‘ххормаг дзы раджы ферох. Йә гуыбыны царм йә чылдымыл банихъәст, афтәмәй Ҿәуы әхсәвы тары. Ҿәуы зәрдаивәй. Иннә ‘хсәвты стъалытәм гәсгә цыд. Ныр та Ҿәуы, ىәхимә күнд растдәр кәсси, афтә.

Хъәд тәнәгәй-тәнәгдәр кәны. Къәвда бәләстү сыфтәртәй ие пырх калы. Ҿәст талынджы фәңайдагъ, әвзары бәләстә...

Уалинмә хъәд фәсте аzzад. Дондур ма йәм иу каст фәкодта, цима йын хәрзбон дзырдта, зәгъгә, цалдәр боны мә хорз суазәг кодтай.

...Йә сәр раестмә наә ахсы, цы ‘рцыд, уыдәттә. Хәсләвәрд баххәст кәнын сын наә бантыст ие ‘мбәлттимә. Хәдтәхәгәй куы рагәппитә кодтой, уәд сә базыдта знаг. Әхсын сә райдыйтой проҗекторты рухсмә. Дондурән фыццаг проҗекторы әрттивгә тынтә йә Ҿәститә атартә кодтой, стәй йын цима йә галиу уәхск тәвд уәхстәй чидәр ныррахуиста, йә хәдуәлвәд цима галиу ңонджен ‘лхуый ахицән, ниццуал базыдта. Куы ‘рчынцидта, уәд раҳатыд, йә парашют бәласыл кәй стыхст әмә үәхәдәг дәлдинәджы сәрмә ауыгъдәй кәй ләууы, уый.

Йæ галиу цонг йæ коммæ нал кæсы, фæлæ рахизæй архайын райдыдта. Бæласы æввахсдæр цонгмæ балæсти. Æрфидар кодта йæхи, сласта йæ фарсылдарæн финнаг кард. Слыгтæ кодта йæ бæстытæ ѡмæ бынмæ бырыныл архайы. Йæ цæф къухын йæ зæрдæйи нуæрттæм лæбуры, рæмудзы йын сæ, уæддæр бæласы бинаг цонджы онг æрбырыд. Хæйрæг æй зоны, зæхмæ ма цас ис?.. Йæ рон райхæлдта. Æрфидар æй кодта бæласы цонгмæ. Йе ‘нæнiz цонгыл æй уæгъд тыхт æркодта ѡмæ йæхи Хуыцауы уазæг бакодта: зæххыл йæ уæлхъ фæцыд... Раст цыма йæ игæртæ фæхицæн сты, афтæ йæм фæкаст. Йæ цæф цонг йæ быны фæци, ѡмæ бауадзыг. Хаудæй цас фæлæууыд, уымæн ницы базыдта, куы та ‘рчыцицæдта, уæд нырма уыд талынг. Йæ цард фервæзын кæныны æнкъарæн æй уайтагъд йæ бынатæй фестын кодта. Æræсgæрста йæ цæф цонг: къуыдыры хуызæн, туг ыл ныхъхъæбæр. Дойныйæ йæ ком сур кæны, цæстытæ сæ къуырфытæй рагæппæввонг сты. Фæлæ уæддæр цæуынмæ фæгæрз. Куы ‘рбарухс, уæд хъамылхæцæ пыхсы абырыд. Бæлæсты ног сыфтæртæ æууылдта ѡмæ йæ ком уымæй мæцъæл кодта. Сæ маст ад сын не ‘вzæрста. Комы адæй уыдон адæй йын уæлдай næ уыд. Цыдæр ныфс æй уыд партизанты тагъддæр ссарынаэй. Кæм хъуамæ æрбадтаиккой, уыцы координатты архайдта Ковпакы партизанты къордтæй иу. Дзырд дæр афтæ уыдысты: мый-йаг, сæ знаг куы базона,, уæд сæ удæгасæй чи баззайа, уыдон агурапæнт партизанты. Фæцыд цыппар æхсæвы (боныгон фылдæр иу ран уыд), цæуы фæндзæм æхсæв ѡмæ йæ къухы ницы ‘фты. Ныр йæхи бакодта хъысмæты ‘вджид: кæнæ – зындонмæ, кæнæ – дзæнæтмæ. Цæуы, уæззая сæрæй хъуыдтытæгæнгæ: «Фыщæг цыдæриддæр агъуыстыл мæ цæст схæца – уырдæм».

Къæвдайы йæ дарæс йæ уæлæ ныххæцыд. Судæсти цæфы баст. Фæтæн бинтæй йæ бæргæ нылхъывтa, фæлæ дзы уæддæр тут рахъардта.

Цæуы. Йæ цырыхъхъытæ доны хъуыллыпп кæнынц. Йæ зæрдæйи æрдуйи бæрц тас дæр нал ис. Фæлæ уый хыгъд хъару дæр сихсыд. Йæ цæнгтæ ауыгъдæй лæууынц. Сатæгсау хил ѡмгуыдынæй рафсæрста рустыл. Къæвдайы ‘ртæхтæ йыл згъорынц, тæхынц...»

Арвы кæрæттæ рухс кæнынц. Цымæ абон цы бон у? Дæлимонтæ сæ бахæрæнт ахæм бонты. Цæстытæ – ирд, размæ кæсынц. Далæ хæдзар... Хæдзар. Йæ уæлхæдзар – бæзджын хъæмпæй

әмбәрзт. Бирә хәдзәрттә... Иу, дыууә, әртә. цыппар... дәс... Әнәхъән хъәу, йә фылдәр – пырхытә, сыгъдтытә. Зәрдәйи ңыдәр ныфсытаг фегуырд. Йә ңыд фәтагъдәр кодта. Мәнә фәхәццә кәны кәройнаг хәдзармә. Бахәццә әмбонды цурмә. Әрләүүыд. Фәйнәрдәм ахъахъәдтә. Мәнә, хәдзары фәрсты ңәуы адаг. Комкоммә хәццә кәны хъәды дзыхмә. «Цыдәриддәр уа, ацы хәдзары хъуамә әрфысым кәнон», – ахъуыды кодта Дондур әмә әмбонды дуарыл бахәцьыд.

Хойы хәдзары дуар. Хойы йә... Дзуапдәттәг нәй. Хойы йә, йә хъару ма йә ңас амоны, уыйас. Фәллад, фәлмәңцид ләджы әрхауынмә бирә нал хъәуы. Йә фәстаг тыхтә бамбырд кодта. Дуар йә ңырыхъәй баңавта. Фегом. Хәдзары хъарм, әхсызгон тәф ье ‘мбудәнтәе банкъардтой.

Бахыт мидәмә. Цәститә ницы ‘взарынц. Ницы уыны.

– Чи ис ам? – фәрсү ризгә хъәләсәй Дондур.

Дзуапп ынничи дәтты.

Хәдзары сәрзилынгәнәг тәфмә әви йыл йә фәллад әртәфст, уымән ницы базыдта, йә уәрдҗытә йә быны фәдыйдәгүтә сты, әрхауд...

...Ие ‘муд куы ‘р҆ңыд, уәд йәхи әрысгәрста әмә йә, йә мад куыд ныйгардта, афтәмәй уәлгоммә хүйссы дыууә күулы ‘хсән уаты. Уәле, къуләй гудзицц кәны рухс. «Цыдәриддәр у, әвзәр ранмә не ‘рбафтыдтән», – ахъуыды кодта Дондур. Йә рахиз къухәй әрысгәрста йә ңәф... Әгасәй дәр кәлдымы хуызән ныщци. Ныррастыд. Йә рист ын рәстмә нал әнкъары. Йә бон ай фезмәлын кәнын нау.

Чысыл фәстәдәр йә разы әрбаләууыд зәронд ус. Кәрәдзимә фемдзаст сты. Йә къухы уыд мидәггаг дарәс. Әрәвәрдта сә Дондуры нывәрзән.

– Куыд дә, хъәбул?.. – рәвдаугә йә афарста зәронд ус.

Кәйдәр зәронд ус ай хъәбул схуыдта. Йә зәрдәйи иннәрдәм ахызтысты уыцы дзырдтә. Ахәм рәвдауән әвзагәй йәм никуыничи дзырдта йәхи ныйгарәг мад Тохъмианы йеддәмә. Кәйдәр ныйгарәджы рәвдиәд әм тынгдәр бахъардта.

– Бузныг, мә мады хай, – дзуапп радтыны бәстүйин, арфәтә кәнынмә фәцис Дондур.

Зәронд ус ай ницәмәйуал бафарста. Дыккаг хатт әм куы ‘рбаздәхт, уәд ын йә разы әрәвәрдта агуывзәй ‘хсыр әмә кәрдзыны кәрститә.

– Да зәрдә маңәмә ‘хсайәд, хъәбул! Да амонд уыд, әмә мәнмә ‘рбахаудтай. Рабад. Хъарм әхсыр ахуыппытә кән.

Хъарм әхсыры коймә Дондуры әмбүдәнтә ацахстор гәзәмә тудажы тәф. Йә ахсән әм сдзырда... Рабадынаен ын феххуис кодта зәронд ус.

– Бузныг, мә мады хай. Да ләттад дын нә ферох кәндзынән,
– раарфә йын кодта ноджыдәр.

Йә къух тыхамәлттәй урәдта агуывзә, рызти йын, цалдәр артакы дзы хуыссәнтәм артагъд.

Әхсыр йә дзыхы ницы ад кодта, фәлә йә уәddәр анызта. Зәронд усы фәхъыг кәнын ай нә фәндыйд. Уыцы бон ын изәрәй зәронд ус йә цәфтә байсәрста арсы сойә.

Дыууа къуыримә фәсәрән Дондур. Йә цәфтә ма йә хъыгдардтой, фәлә йә уатәй хизын райдыцта. Әрвилбон дәр йә хъус дардта, хъәуы цытә цәуы, уыдонмә. Хицауиуәг дзы кәнынц немыц. Зәронд усәй базыдта, цалдәр боны размә партизантә эсэсонты хистәры әд машинә куыд акодтой, хъәуәй цалдәр километры дардәр стыр тохтә кәй әрцыд, уыдәттә. Немыц уый адыл ардәм әрбакалдтой фылдәр тыхтә. Әнәуи дәр ацы бонты әгәр знәт сты. Цыдәр агурынц, цәуылдәр тыхсынц. Хъәуәй әддәмә цәуын никәйуал уадзынц.

Немыцән хәрзгәнәт ис хъәубастән сәхицәй. Колхозы раздәры бригадир Колода Микола эсэсонтән сә рахиз цонг сси. Уый нымыгъдәй бирәтә бабын. Бирәты барвыста йәхәдәг мәрдтәм. Нә, фәлә адәймаг куыд зын базонән у. Хаосты размә Миколайә уый чи загътаид? «Мәнән мә хәрәфырт у. Фәлтау мә хо сау калм куы ныйиардтаид», – дзырда зәронд ус Дондурән.

Немыцәттә Миколайы хъәуы хистәрәй баурәдтой. Райдианы йыл тынг әүүәндыйсты, фәлә сә хъуыдәгтә рәстмә куынәуал цәуынц, уәдәй фәстәмә йәм дызәрдыйджы цәстәй кәссын райдыцтой. Уыйадыл Микола фашисттән куыд хуыздәр баләггад кәна, ууыл у.

Зәронд ус Дондурән уыцы ныхәстә куы ракодта, уәдәй фәстәмә йә зәрдә тынгдәр ахсайдта ардыгәй аңауынмә. Фәлә йын нә бантыст. Иу изәр дыууә къулы ‘хсәнәй Дондурмә хъуыст утәхсән хъәләба:

– Зәронд, ды кәйдәр әмбәхсыс әмә йә схъәр кән...
– Никәй әмбәхсын, – дзуапп ын ләвәрдта фәсус хъәләсәй зәронд ус.

- Сайыс, зэронд!..
- Дэ бэсты мæ хо гæды цæмæннæ ныййардта: мæнæ мын нæ мыстыты уæддæр ахстаид, – кæуынхъæлæсæй дзырдта зэронд ус.
- Дырагæй дæр – куырысмæдзæуæт, дæлимонты хъæбæрдæр!
- хъæр ыл кæны æнæзонгæ. Хъуысы немыцæгты ныхас.

Дондур йæхи фидар кæны, фæлæ йæ маст рахсист, зэронды еудодой йæм куы байхъуист, уæд. Бæрæг уыд, æгъятыр лæг ыл цæмæйдæр кæй ралæууыд.

– Аевзар дæ тых зэронд усыл, аевзар. Уæйгæнæг... Хи тугхор... Ту!.. – кæуынхъæлæсæй дзырдта зэронд.

Немыцæгтæ иргъæвынц лæджы. Уйй йæ уæддæр нæмы. Аевæцæгæн, син ие ‘ууæнк тынгдæр равдисыны охыл афтæ кодта.

Дондур йæхи нал баурæдта. Ниййарæджы рæвдыд кæмæй бавзæрста, уйй уарзтæй фæкуырм. Тæнæг къулы дуар фегом кодта. Къахæй Миколайы æрбадæнтæн ахæм цæф фæкодта, æмæ уйй размæ ахауд. Йæхæдæг, дамбаца йæ къухы, афтæмæй салдæттыл фæхъæр кодта:

– Уæ къухтæ хæрдмæ!

Йæ хæдуæлвæд – æртæ хатты гæрах æмæ хæдзарæй агæпп кодта, фæлæ йын дард алидзын нæ бантыст. Аеддæйæ хъаххъæнæг салдат йæ куыдзы феуæгтъд кодта. Куыдз цæстыныкъуылдмæ Дондурды дарæс абызгъуыр ласта. Цы гæнæн ма йын уыд. Йæ бынаты ‘рбадт. Куыдз дæр йæ комкоммæ æрбадт, хъырнгæ, хъыс-хъысгæнгæ. Йæ сырх цæстытæ йæм ныцæвта...

4

Уымæл бетон астæрдыл цас фæлæзæрд, уйй нæ зоны. Йæ къухтæ фæстæмæ баст. Рабадт тыхамæлттæй. Риссынц фæрстæ, сæры стджытæ. Зэронд хъæдгом ногæй фегом. Йæхи куы æрæмбæрста, уæд ахъуыды кодта йæ уавæрыл: æгæр фæтагъд кодта. Зонон дæр ма йын куыд æнцон уыд æхсæвы ацæуын, хъæды баивгъууиын, партизантимæ байу уæввын. Ныр байрæджы. Кæсы йæ алыварс: талынг. Уæлæ æртæ-цыппар метры бæрзæндæн къулы цавæрдæр хуынкъæй гæзæмæ рухс кæлы. Ныккæнды дуар байгом. Рухс æмæ уæлдæф иумæ ‘рбакалдисты.

– Ей, рус, ты еще жив?.. «Аенамонд фашист, худ былысчъилæй, худ!..»

— Пашол рус, пашол, — әргуыбыр кодта әмәй йын сыйтынән әххүсіс кәні.

«Әртәйи дзы мәй разәй бакодтон», — хъуыды кәні Дондур. Фәлә фәрәдьид. Йә нәмгүйтәй иу фәивгъуытда. Миколайән адавта әрмәст йә цонджы фәлмән.

Фарста дәр ыл йәхәдәг кодта. Әртәе боны йә удхарәй мардта, алы фыдәвзарәнтә йын кодта. Фәләе йәм дзы иууыл фыдәвзарәндәр фәкаст, йә цырыхъұзы фындағы йын йә къудийи стәг куы фәңәф кодта, уәд. Әвәцәгән, әргъиу йәхими-мидәг бамуртә. Ахауд. Әрбайрох дзы сты иннае рыстытә. Акодтой йә хъәуы астәу ауындаңын бынатмә. Йә цәститыл нае баууәндьид. Ауындаңтәй иуыл йә сәр әрзәбул зәронд үсән, мады рәвдид кәмәй зыдта, уыцы зәронд үсән. Зәронд усы риуыл, фанерәйи лыггагыл фыст: «Партизанты мад». Дондур йә цәнгтә ариуыгъта, фәләе йын фидар бастауыдьсты.

Ууылты йә барәй акодтой. Ома, йәхихи цәстәй фена, цы йәм әнхъәлмә кәсі, уйй, әмәе радзура алцы дәр. Фәләе Дондур «фәрәтес хъәд аныхъуыртта». Иу сайд ын — әгътъәд. Фәлтау мәрдтәм баңаудаң әгомыгәй...

...Фәстаг әхсәв ыл ныңдаргъ тар әмәе уымәл ныккәндь. Фынта уыдта. Цыма разил-базил кәні сә дыргъдоны. Йә мад Тохъмиан әм дыргъдоны кәронәй хъәр кәні: «Дондур, дә сәрүл хаст фәуон, рауай-ма, мәнә нае кәрдо куыд зад у». Дондур әм цәуы, згъоры, фәләе йәм нае хәңцә кәні.

Райхъал әй кодтой сармадзаны әхститә. Сармадзанты «әнуд хуыфт» адәймагән афтә әхсизгон уа, уйй йә никуы бауыр-нындаид. Уынгты змәлниң машинәтә. Хъуысы немыңғәтты тыхст ныхас, сә хъәләба... Къәхты хъәр. Чидәр асинтыл ныккәндәмә тагъд-тагъд әрхизы. Фәңди дуары хъинць. «Ирвәзынгәнәг, әви удахәссәг?» — ахәм фарст февзәрд Дондурлы уәззаяу, надвәллад сәрү. Йә хәдуәлвәд әрбайхъуыст:

— Уадз, әмәе дә мардәй ссарой, куызды хъәвдын!

Әнуд гәрах... Дондур ницыуал базыдта. Фәләе дыууә хатты мәрдтәй чи әрыздәхт, уйй та ацы хатт дәр нае акуымда уырдәм. Йе ‘муд куы ‘рцыд, уәд фыңғаг йә цәститыл ауад, хорз әй чи суазәг кодта, уыцы зәронд ус. Сыхъуыст дзы уәззаяу хъәрзын. Риу рахизәрдигәй цъәх арт суагъта. Миколайы нәмыйдже цәф!.. Йә алыварс — бирәе сыйнәджытә. Уырыссаг ныхас... нәхиуэттә...

5

«Нæ, уый у. Уыцы налат сырх цæстytæ!.. Фындыл уыцы нос... Уадулты фæтæн стджyтæ... Никуы мæ фeroх уыдзæн мæ удхæссæг», – хъуыды кæны Дондур йæ уаты. Зæронд хъæдгом фегом. Срыст. Срыстысты йæ нуæрттæ, срыст йæ зæрдæ. О, дунескæнæг, ссæдз азæй фылдæры фæстæ...

Сбон... Дзæбæх ærbарухс. Жедде ærbайхъуист:

– Дондур, уæ Дондур, ам дæ, цы?..

Дондур рабадт. Йæ дарæс кæны тагъд-тагъд.

– Дондур мын næ фæразы, – балкъонæй адзырдта Тохъмиан æрбацæуæгмæ.

– Фæцæуын, фæцæуын, Уырысби, – фæкодта Дондур æмæ рауад уазæджы размæ.

Нæ фæсайдта Уырысби. Дысон æм æхсæвæры фæстæ телефоны ныдзæзырдта Дондур. Нæ йæ фæсайдта. Жермидæг дыууæ милиционеримæ, милицæйы дарæс сыл næй, афтæмæй.

...Уазджытæ Цæрайты кæрты хынджылæг æмæ хъазæн ныхæстæ кæнынц.

– Уæ райсом хорз уа, – салам сын радта Дондур. Салам сын радта Уырысби дæр. Сегас дæр кæрæдзийæн арфæтæ кæнынмæ фесты, фæлæ Дондурыл цæуылдæр фæдзызæрдыг сты, йæ хъæлæс рызти. Иæ хуыз йæ мидæг næ уыд.

– Жертæ хатты мæрдтæй æрьиздæхтæн, Микола, цæмæй дæ мæ разæй акодтаин. Алыбон æгас næм цу!.. – раст цима арв æркалд, уыйау Дондуры ацы уæзгæ дзырдтæ сæ быны ассæстой Миколайы. Уыцы дзырдты уыд, мæрдтæм цæрынмондагæй кæй барвыста, уыдоны фыдаæх. Нæ мадæлты фыдаæх. Миколайы хъустыл ауад мингай стæгдарты хъиррыстытæ; мингай æфсæрты къæс-къæс. Иæ цæстytæ атартæ сты æмæ дæлгоммæ ахауд. Чидæр æй уæлгоммæ æрзылдta. Цæстytæ дзагъырæй баззадысты...

АРВИСТОН

ЧЫСЫЛ НОВЕЛЛАТӘ

1

Сыгъдәг епископ Павлин (цард· эрәй IV – V әнусты)

Ахәм фәрнджын уыд, әмәй йәм иухатт иу мәгуыр сылгоймаг күң бахатыди, мәй фырт ахәстоны ис әмәй мын йәе рауда-дзынән исты амал скән, зәгъгә, уәд ын уый дзуапп радта: «Әрмәстдәр афтә у мәй бон баххусың кәнен: дәй фырт цы ахәстоны бады, уырдаң мәй акән». Ус ай акодта. Павлин ахәстоны хицәуттән загъта: «Аңы хәларзәрдә сылгоймагән йәе фырты раудазут, мән та йәе бәсты ам дарут».

2

Астәуккаг әнусты алы хәзнатәй әмәй ‘хәйә рәбынтае дзаг кәнин тәригъәдил нымад уыд, әмәй-иу хъәздгүйтәй бирәтә сә тәригъәдтә ссыгъдәг кәнини охыл сә фәллой байуәрстый мәгуыртән.

Уыңы бонджынтае иу уыди Пьеро. Уый удыбәстә скәнини әмәй сыгъдәгзәрдәйә бazzайыны тыххәй ие ‘ппәт ис-бис дәр байуәрста, мамәлайы къәбәрәй чи цард, уыдонән. Уый фәстәй йәхі дәр аүәй кодта, әмәй цы ‘хәя райста, уыдон дәр радта мәгуыртән.

3

Бердзенты бәстәйи хицән рәттү хицауиуәг кодтой дыууә паддзахы. Сә иу иннәмәй – тыхджындәр. Иуахәмы сын хәст барайдагъ, әмәй тыхджындәр састы бынаты бazzад. Хәсты быдырәй раздәхт әмәй йәе уаты мәстджынәй сагъәстә кәнин, цымәй ахәм бәлләхы цәмән бахаудтән, зәгъгә, – кәд мыйиаг, цы ‘р҃цыд, уый фыны уыд.

Уыңы рәстәг әм уәларвәй әртакти зәд әмәй йын загъта: «Цы хабар у? Цәуыл тыхсыс? Цы ‘р҃цыд, уый фын нае уыди. Ды хәңцидтә, әмәй дыл де знаг фәуәлахиз».

Паддзах зәдмә ракаст әмәй йәм дзуры: «Цәмән рауд афтә? Мәнмә әфсәдтә әртә хатты фылдәр күң уыди?»

Зәд ын дзуапп радта: «Уый уымән афтәе рауад, әмә ды не Сфәлдисәджы знаг дә».

Уәд ай паддах фәрсү: «Ay, ме знаг та Сфәлдисәджы хәлар у?»

«Нәе, – дзуапп та йын радта зәд. – Не Сфәлдисәг йе знаджы бафхәры, йе знагән знаг чи у, уый къухәй. Ацу әмә ма де знагимә иу хатт схәц. Ацы хатт ыл ды фәүәлахиз уыдзынә, уый дәуыл куыд фәүәлахиз, афтә».

Уәд паддах ацыд әмә йәе фыдгулы ныхмә схәцыд ногәй, йе ‘фсады’ йын ныддәрән кодта, йәхи та йын уацары райста.

4

Милетаг Фалес уыди номдзыд ахуыргонд. Уәлдай стырдәр стүхтиятә та астрологийы равдыста. Уыцы зонды ләг, дам, иуахәмә иу хъәумә бафтыд әмә хүымәтәджы сылгоймагмә ‘рфысым кодта. Фынәй кәнынмә куы цыд, уәд усән загъята: «Дә хорзәхәй, дуар-иу гомәй ныуудаз, уымән әмә арах систын әмә стъалытәм фәкәсын».

Сылгоймаг ын йә курдиат сәэххәст кодта, уәдә цы уыдаид. Әхсәвы тыхджын уарын рацыди. Кәрты та арф дзыхъхъ уыд әмә уайтагъд донәй айдзаг. Фалес кәртмә куы рахызт, уәд уыцы дзыхъхъ ныххауди. Баххуыс мын кәнүт, зәгъгә, хъәр система. Ус ай фәрсү, цы хабар у, зәгъгә. Уазәг ын дзуапп радта: «Дзыхъхъ ныххаудтән».

«Ә, мәгуыр дә бон, – загъята сылгоймаг. – Стъалытәм кәсис, дә быны цы ис, уый та næ уыныс».

Хәдзары әфсин ын куынә баххуыс кодтаид, уәд ләг уым ныммардаид, кәдәм хъуыд, уырдәм кәй næ каст, уый фыдәй.

5

Иу философ къаролы фыртмә уазәгуаты бацыди. Ләппу та философи ахуыр кодта. Җарди диссаджы хъәздыг хәдзары. Йә хүйссән дәр, йә бадән дәр уыдисты сыйзгъәринәй нывәфтыд. Философ фәйнәрдәм акәстытә кодта әмә дисәй амард: уатән йә бын дәр, йә къултә дәр, йә цар дәр – сыйзгъәринәй. Уазәджы әрфәндый нытту кәнын, фәлә сыйзгъәринәй дардәр уаты бынат næ уыди. Сыйзгъәринйл нытту кәнын та йәм аив næ каст. Гъемә иуафон къаролы фырт йә дзых куы схәлиу кодта, уәд ын йә хъәләсмә бату кодта – уымәй әлгъагдәр бынат хәдзары не ссардта.

6

Иу ләг сауджынмә баңыди, мә зәрдә йын раргом кәнон, кәд мын баххуыс кәнид, зәгъгә. Фәстагмә дзы ахәм ныхас дәр сирвәзт: ис мын чындз, ме ‘фсымәры ус, әмә күйдәр мә ‘фсымәр искәдәм балцы аңауы, афтә чындз йәхи мәнмә әрбайсы, мә уәрдҗытыл, цыма мә цардәмбал у, уыйау әрбады. Цы кәнгә мын у, уый мын күы бацамонис.

Сауджын ын дзуапп радта: «Гъы, ахәм митә кәнын дә чындз мемә күы бафәлварид, уәд ын әз, цы хъәуы, уый бакәнин!»

7

Геркулесы хъаруйән әмбал нә уыди. Фәләй йә цардәмбал фыдсыл разынд әмә йә удхарәй мардта.

Иуахәмы Геркулес тархъәдмәй йәхи айста. Уым фембәлди дөмбәйттыл, әрситыл әмә әндәр тугдыхы сырдтыл. Күы йәм-иу әрбаләбурдтой, уәд-иу сә уайсахат акъабәзтә кодта. Йә ныхмә чи фәләууыдаид, иу ахәм сырд дәр нә разынди.

Дзәвгар рәстәджы фәстә сәхимә әрбаздәхтис, йә дарәс ныскъуытә, ныбырәгътә, афтәмәй. Ие уәхссыл та, – кәй амардта, уыцы дөмбәйтты цәрмттә. Йә ус ыл тынг бацин кодта, дзуры йәм: «Мидәмә саккаг кән, мә сәрыйицау. Кәм уыдтә әмә дә чи ныттыдта?»

Геркулес ын дзуапп радта: «Хъәдәй әрбаңыдтән. Әмә дзы әвирихъяу сырдәй цыдәридәр федтон, уыдон иууылдәр дә цуры ног чындзыты хуызән сты, се ‘ппәтү дәр басастон – дәуәй фәстәмә. Ди та мә дә дәлбар скодтай. Гъемә дын әргомәй зәгъын: а дунейыл мә цард-цәрәнбонты цы сылгоймәгтә федтон, уыдонәй дәуәй тыхдҗындәр ници ис: ди фәуәлахиз дә дунейи тәккә хъомысдҗындәр удгоймәгтыл».

8

Рәстдзинад ахәм тыхдҗын у, әмә йын амарән ницы хуызы ис. Хахуыртә, цәстмәмитә-йедтәй йә фәецәф кәндзынә, фәләй ын мәлыны хъомыс нәй. Адәймагән рәстдзинады ныхмә цәуын йә бон нәу, хи аууоны сәрты агәпгәнән күйд нәй, афтә.

Армәг ист у чиныг «Новеллино»-йә.
Чинигуадзән «Наука», 1984

* * *

◆ ...импорт чысыл йеддәмә кәй нә хъәуы, кәнә та импорт-хъуг әппындәр чи нәу, ахәм бәстә әппәтәй амондджындәр у. Афтә зәгъән ис хицән адәймагәй дәр: уымән фаг у йәхи уды хъәздыгдинад әмәй йә әддагон хәрзты мәт тынг нәй, кәнә та сыл йә къух бынтон ауигъы. Уымән әмәй искаңаң әрбаластә товартә иуәй әгәр зынаргъ сыстынц, иннәмәй та бәстә дәр әмәй хицән адәймаг дәр сәе сәрибарәй әнәхай фәвәййинц, әддәрәгәтты уацары баҳауынәй сын тәссаг вәйиы. Әмәй, әппын-фәстаг, дәхи зәххыл цы ‘рзайын кәнай, дәхи армәй, удвәл-лойә цы саразай, уыдәтты цур импорт мур дәр ницы фәахады.

◆ Гени фәразы адәмы әнахъинон, әнәджелбетт митән, адәм цәрәгойты митән куыд фәразынц, афтә. Чи хъумамә ба-уайдәф кәна сырдән, фосән, әнәмбаргә кәй сты, кәнә, зәгъәм, иутә иннәтү кәй хәрынц, уый тыххәй?

◆ Бынтон әнәфсарм әмәй әвирхъяу налатдзинады символыл банымайән ис бындызы: цәрәгойтә иууылдәр адәймагәй тынгдәр ницәмәй тәрсынц әмәй дзы дәрдты лиздынц, ацы әнәджелбетт та йын йә фындызы хъәлыл абады.

Артур Шопенгауэр

* * *

Литературәйы исчи йәхицән ном скәнныныл әнувыдәй куы фәархайы, уәд уый цы хуызән у, уый зонут? Адәймаг мадардәгъянәгәй дыдынбындыты әвзәнәй бәстастәу мамазила куы кәна, уый хуызән.

Пьер Буаст

* * *

Диссаг та куыннае у, диссаг! Иууылдәр бәллынц, цәмәй сәкөй кәной, уымә! Хъумамә сын сәе фыстытә әнәкъуылымпийә джиппы уадзор! Сәе сәрү иу цыдәр-мыдәр хъуыды фегуыраәд, уыйиеддәмә хъумамә әвәстиатәй әгас дуне базмәлын кәной, мәнә карк айк куы әрәфтауы, уәд әнә хъуыдатгәнгәйә куыд нә ләууы, афтә. Exx, сәе удәй арт куыд цәгъдынц, цәмәй ном-дзыд ләгтә суюй, ууыл тохы!.. Пьедесталы низ!.. Әз дзы мәхи дәрдты ласын!

Цас әнцондәр у, әвәдза, кусын, мә фәстәе исты ныуудаzon, зәгъгә, ахәм зондыл хәст куы уай, уәд! Йә чингуыты хуыздәртәй иуы (чи зоны, әппәты хуыздәры) Жан Когто ахәм арфәйаг ныхастә зәгъы: «Не сәфәлдистады равдисәм нә иунәджы хъысмәт. Уәдә нывгәнәгән цы гал йә уәлфадыл фәләууы, йә фыст әнәкүуылымпийә дунейы рухсмә фәхәццә кәна, уымә йә быңынәг цәмән фескүуыны?»

Роже Мартин дю Гар

* * *

Мә сабитә мын ме ‘взаг нал зондзысты, зәгъгә, куы ахъууды кәнүн, уәд мә чемы нал вәййын, стыр тасәй мә буар баризы. Әвзаг наэ зонгәйә мын не ‘мбардзысты мә хъуыдитә, мә фәндтә, мә бәллицтә, мә уарзт мә мәгуыр ардзмә, мә уарзон адәммә... Сабитә мын хъуамә мә фәсмәләт адарддәр кәной мә цард, бәллын әмә хъуыды кәнүн куы райдыдтон, уәдәй фәстәмә цыдәриддәр уыдис, уыдаттә. Фәнды мә, цәмәй мә фәдонтә хайджын уой, әз кәмә бәллыдтән, ахәм амондәй, сә тыхст сахәттә дәр цәмәй уой, мәхәдәг кәй бавзәрстон, бамбәрстон әмә кәмән бафәрәзтон, ахәм!

Владимир Короленко

* * *

Абоны дуджы тәссагдәр миниуджытәй иу у, адәм большевиччыты аххосәй мидхәсты кәй бацыдысты, уый. Әмә кандас адәм наэ хәңциң кәрәдзии мә, фәлә сывәлләттә дәр.

Хәрзәгъдауы әппәт хуызтә дәр ныггуылмызтә сты. Кәй цы фәнды, уый кәнүн, давын сә сәйраг куыст сис, әгътатыры низ сыл бахәңцид. Ахәмтә сты змәст дуджы маргхъәстә фәстиуджытә. Әмә сә фәд адәмы зәрдәйи баззайдзәни бирә азты дәргъы. Большевикон типи әүүәлтәй әххәст уыдзысты уырыссаг администратортә, хәстон әмә әхсәнадон кусдҗытә – черносотенецтә кәй хуыдтой, уыдон. Большевиччытән сә кой, сә хъәр дәр куы нал уа, уәддәр ма се ‘лгъаг миниуджытәй не ссыгъдәг уыдзәни цард.

Евгени Трубецкой (1863 – 1920)

Новый мир, 1990, № 7.

* * *

Лев Толстойыл йе ‘мдугонтæ дис кодтой, цивилизаци дунейы адæмты къуырцдзæвæнмæ æртæрдзæни, зæгъгæ, афтæ кæй дзырда-та, уый тыххæй. Фæлæ Толстой æмбærста, культурæ искæд ци-вилизацыйы бын кæй фæуыдзæн, уый. Гъемæ ныр хъуыддаг уымæ цæуы. Ныртækкæ цыма культурæ цивилизацийы дымæгыл ныддæвдæг. Афтæмæй та хъуыддаг хъуамæ бынтон иннærдæм уа. Культурæ раззаг бынатмæ ракæнын у æппæт адæмты хæс. Культурæмæ та, цы зæгъын æй хъæуы, хауы дин дæр.

Фазиль Искандер

Ежедневные новости – Подмосковье,

2004.22.12

* * *

Дæстæйæн ма дæ йæ аиппæтыл худын куы фæнда, уæд ма йын сдæбæхгæнæн ис. Фæлæ дæ йæ аиппæтыл худын куы нал фæнда, уæд бæстæ амард. Мæрдтыл та худын næ фæтчы.

Фазиль Искандер

Российская газета, 2004.04.03

* * *

...трамвайæ цавæрфæнды адæймаджы дæр раҳизын кæн æмæ йæ академичы бынаты сæвæр. Махмæ афтæ арæх рауайы. Гъемæ нæм уый фæрцы ис «стыр ахуыргæндтæ» – æрмæст сæ фарсмæ бадын лæгмæ худинаг кæсы. Наукæты академийæн йæхи мидæг ис хъомысджын бюрократи. Йемæ куынæ тох кæнæм, ныхкъуырд ын куынæ дæттæм, иудадзыг æм næ хъус куынæ дарæм, курдиат-джын ахуыргæндтæ куынæ агурумæ, уæд термодинамикаїы закъонмæ гæсгæ næ наукаæ æдзæллаг уавæрмæ æрцæудзæни! (...) Бюрократи хурх кæны, цыдæриддæр цардæгас у хицауады дæр, индустрionalон корпорациты дæр æмæ наукаїы дæр, уый.

Академик Евгени Велихов

АиФ, №17, 2009

* * *

Үәрәсейы бирә курдиатджын фәсивәд ис, фәлә замана уый у, әмә сыл паддахады ‘рдыгәй, куыд әмбәлы, афтә фәхәңәгәй кәй нәй. Суанг ма советон дуджы дәр уавәр хүыздәр уыд. Әрыгәттә куы фенеңиң, кәйдәр кәй хъәуынц, чидәр сын кәй әххүис кәны, паддахад сыл кәй ауды, уый, уәд фәтырның әңәгәй адәймәгәтә суәвүйнмә. Фәсивәдис әппәтис фыңцаг хъумә бауырна, бәстәе сын кәй ис, уый. Әмә уыцы хъуыддаг лозунгтәй аразгә нәе.

Мах рәзыдыштәм советон пропагандәмә хъусгәйә. Зәгъән ис, уый абоны патриотон пропагандәйә ницанәбәрәг хицән кодта. Әмә уынут, цәмә ‘рцыдыштәм? Цы фәци разагъды советон адәймаг, әхцайыл, исбоныл зыд чи нә кәны, уый, цы авддәлдәзхы фәци рацараЙт? Әз ма әрыгон куы уыдтән, уәд «делец», «бизнесмен» әфхәрән ныхәстыл нымад уыдышты. Әмә мах сыйғыдәгзәрдәйә әлгъ кодтам, әхцатәм чи бәллыйд, уыдоныл. Абон та? Куыд схъәздыг уон, бәрзорнд бынат куыд бацахсон, карьеरә цы мадзалај скәнен – уыдәттәе систы сәйрагдәр. Әз мәстү кәнын, уырыссаг литература мә дәр ныр әндәр Ҷәстәй кәсын кәй райдытой, ууыл. Бирә фәлтәртә бәллицицагыл, фәзминағыл цы литературон геройты нымадтой, уыдоны хонын байдытой ницәйәгтә.

Иу зындгонд уәрәсейаг газеты бакастән «уә зонды къуыбылой» Вассерманы уац. Уый фыссы, Грибоедов, дам, йә комеди «Горе от ума»-йы Уәрәсейы ардыдта галиу фәндағыл, Александр Андреевич Чацкий, дам, әнаккаг у, йә антипод Павел Афанасьевич Фамусов та – әңәг герой. Уыцы ныхәстәе куы бакастән, уәд ахъуыды кодтон, «ләг-энциклопеди» Вассерманән йә зонд йә кортойә лидзәг фәци! Вассерман амона, фәсивәд, дам, хъумә Молчалины фәзмой! Молчалины хүызән әлгъаг цъаммартә советон дуджы ПӘК-мә (КГБ-мә) раст адәмыл дзырд хастой, Вассерман та сә фәзминағыл нымайы. Уыцы боцъоджын Вассерман зондцүх у, иугәр газеты афтәтә фыссы, уәд. Мәнән Молчалин уыд әмә кәддәриддәр уыдзәни цъаммар, серка, нымудзәг-дзырдхәссәг!

Михаил Шемякин,
номдзыд нывгәнәг әмә скульптор
Собеседник, 2016, № 3

* * *

Фæстаг 25 азы дæргы Уәрæсейи автомобилты нымæц фæци 6 хатты фылдæр, фæндæгты иумæйаг дæргъ та цалдæр процентæй уæлдæр не схызти. Фæндæгты дæргыыл æфтыид æрмæст Сочиый, Санкт-Петербургджы æмæ Мæскуый. Уәрæсейи иннæ рæттæ та бæззадысты, 1912 азы цы уавæры уыдystы, афтæмæй.

АиФ, 2016, № 41

* * *

Национ күлтурæ æмæ æфсарм æхсæнады фæскъуымтæм æппæрст куы 'рцæуой, уæд экономикон æмæ æндæр реформæтæ мур дæр ницы сты. Уыцы уавæрты, В. Белинский цæйау загъята, æхсæнад свæйы, «апп-кæм нæй, ахæм дзырд, æппындæр чи нæ ахады, ахæм мыр».

Виталий Познин,
литератор, ахуыргонд
Аврора, № 4, 2008

* * *

Æмдæвгæ, мæнырдыгонау, у SOS – иунæг уды фæдис, æххуысмæ сидт, хъæрахст æдзæрæг быдьры. Кæй зæгъын ай хъæуы, хъуамæ хъæр кæнай, куыд дæ фехъусой, афтæ. Уый тыххæй хъуамæ ныххъæр кæнай, дæ размæ куыд хъæр кодтой, уый хуызæн нæ, фæлæ дæхирдыгонау. Тыхджын хъæрыл нæ цæуы ныхас, фæлæ хъуамæ дæ размæйы хъæртæй хицæн кæна дæ удаист фæдис, стæй хъуамæ зæрдæйы æрфытæй цæуа...

Владимир Корнилов
Знамя, № 4, 2008

ÆМБИСЛÆНДТА

Хъæдындз

(Достоевскиймæ гæсгæ)

Царди-уыди иу фыдсыл ус, масты дзækъул кæмæй фæзæгъынц, ахæм. Æмæ дын иуахæмы куы амæлид. Æрвад,

хәстәт ын нае уыд. Амәй йә дәлимонтә, цъәх арт чи уагъта, ахәм цады баппәрстор. Йә хъахъхъәнәг зәд былыл ләууыд амә сагъәсты аныгъуылди: цымә ацы ус цы хорз ракодта йә царды бонты? Йә зәрдыл иу хабар әрләууыд амә Хуыцаумә бахатыд: иухатт, дам, хүмәй хъәдыйндә әд сыйфәтә сәрәдывта амә йә мәгүүргүрән радта. Уәд Хуыцау зәдән бафәдзәхста: «Уыңы хъәдыйндәссәр амә йә цадмә бадар. Ус ыл ныххәцдзән, амә йә кәд былмә раласай, уәд әй дзәнәтмә барвит. Хъәдыйндә куы аскъуыя, уәд сылгоймагән зындоны цадәй ирвәзән нал ис». Зәд усмә базгъордта, хъәдыйндә әм бадардта, ууыл, дам, хәң, амә дә раласон. Ласта йә бәргә, фәлә йә уалынмә иннә тәригъәдджынта ауыдтой амә уыдон дәр ныххәррәйт ластой – усыл ныдәвдәг сты. Сылгоймаг та, загътон ма йә, абуалгыны фыдсыл уыд амә сәй йә къәхтәй тъәппитетә кәнын райдыдта: «Мән ласынц, сымах нае, фәлә, хъәдыйндә дәр мән у, уәгъуырсыздат!» Уыңы ныхәстә куыддәр загъта, афтә хъәдыйндә аскъуыд. Ус цады бazzад амә ма абон дәр судзы. Зәд та йә цәссыгтә әркалдта амә цады быләй йәхи иуварс райста.

Мә хуыздәр әмгар

Иу араббаг таурәгъ нын дзуры дыууә хәлары тыххәй. Уыдон цыдысты әдзәрәг бидыры амә цәуылдәр быщәу кодтой. Сәиу тынг рамәсты амә ие ‘мбалмә йә къух систа. Иннә йәм фәхәрам амә змисыл ныффииста: «Абон мә мә хуыздәр әмгар ныццавта».

Дардәр сә фәндаг дардтой дыууә хәлары. Иу оазисмә бахәццә сты. Ам наехи цынайәм, зәгъгә, банихас кодтой. Афхәрд чи байиәфта, уйын цады йәхи найын байдыдта. Тынг бафәллад, амә хъуамә фәдәлдон уыдаид. Ие ‘мбал әм багәппи ласта амә йә былмә раласта. Дәлдон чи кодта, уйын ие ‘муд куы ‘рцыд, уәд кард райста амә дурыл ныкъкъәртт кодта ахәм дзырдат: «Абон мә мә хуыздәр әмгар фервәзын кодта мәләтәй». Ие ‘мбал әй фәрсъ:

Къухәй дә куы ныццавтон, уәд змисыл фыстай, ныр та – дурыл. Цәмән?

– Да хәлар дә куы ‘фхәра, уәд дә зәрдәхудт хъуамә змисыл ныффииссай, цәмәй йә дымгә фехала. Стыр хорзы дын куы бацәуа, уәд уйы та зәрдәйи дурыл фысгә у, цыфәнды

тындыкын дымгәйи бон дәр ын куыд ницы бауа, афтә.

Аххуыс

Най фәдәлдон иу әдзәрәг сакъадахы цур. Аәрмәст ма иунәг адәймаг бazzад әгасәй. Уый алы бон дәр ләгъстәтә кодта Хуыңауән, әмәй йә фервәзын кәна. Арвгәронмә-иу йә әстәнгас сарәзта, кәд исқәцәй әххуысгәнәг фәзынид, зәгъгә. Фәлә – никүы әмә ницы.

Үәд бавдәлд әмә йәхицән чысыл мусонг сарәзта, әмәй йә хур, дымгә, уазал әмә къевдатә ма хыыгдарой. Уым сәвәрдта, йә дзаумәттәй ма цы муртә аzzад, уыдан дәр.

Иуахәмы йәхицән исты хәринаг агурағ ацыди. Күн ‘рбаздахт, үәд әвиппайды фәудаист: йә мусонгыл арт сирвәзт әмә пилләттә уадзы. Йә ныфс асаст, йә зәрдә ныммәгуыр, афтәмәй хинимәры Хуыңаумә дзуры:

– Цәмән мә бабын кодтай, ме Сфәлдисәг?

Фырфәлладәй змисыл әрхүйссүйд әмә ’рфынәй.

Дыккаг райсом сәумәраджы әrbайхұысти науы уасын. Ләг сонт гәпп фәласта. Аәрбаңыд әм нау, хууамә йә фервәзын кәна. Ләг уыңы сонтәй фәрсү:

– Аәмә әз ам дән, уый куыд базыдат?

– Фәздәг ауыдтам, фәздәг, – дзуапп ын радта науы капитан.

Чыссә

Бонджын ләгән йә чыссә фесәфт. Уыди дзы дыууәфондз-ыссәдзы сыйгъәрин әхшатә. Гъемә йә хиңау ард бахордта: «Чи сә ссара, уымән әхцийи әмбис ратдзынән». Йә ләггад-гәндҗытәй иу ссардта чыссә әмә йә хиңауән радта. Бонджын ләг та чыныды уыд, йә ард фәсайдта әмә йә ләггадгәнәгән ие ‘хцийе фондзыссәдз раттын нә бафәндыд. Ахәм әфсон скодта:

– Дыууссәдз сыйгъәрин әхцийе уәлдай ма чыссзы хәзәнадур уыди. Ратт мын әй әмә уәд райсдзынә, цы дын әмбәль, уый.

Ләггадгәнәг тәрхоныләтмә баңыд, әмә хууыддаг куыд уыд, уыдәттә йын радзырдта. Тәрхоныләт сә дыууәмә дәр фәсиидти.

– Ди афтә зәгъыс, дә чыссәйи дыууә фондзыссәдз сыйгъәрин әхцийи уыд, стәй хәзәнадур, – дзуры тәрхоныләт бонджынмә. – Кәд афтә у, уәд чыссә дәу наеу. Гъемә йә дә ләггадгәнәгән ратт, цалынмә чыссәйи хиңау не сбәрәг уа, уәдмә. Аәмә уал хъэр кән, дыууә мини сыйгъәрин әхшә әмә хәзәнадур кәм уыд, ахәм чыссә мә фесәфти, зәгъгә. Чи зоны, ие ‘цәг хиңау фәзына...

УЕЛІЕМХАСІЕН

Ольга ДУБИНСКАЯ

«ЭТОГО ОСТАВИТЬ...»

Для посвященных людей одно имя Васско Абаева говорит о целой эпохе в развитии отечественной филологии и языкоznания. Непосвященные люди, может быть, подивятся тому, что им это имя неизвестно. В действительности, подчас не зная о тех, кто за нас творит духовную историю человечества, мы постоянно пользуемся плодами этого творчества.

«Да, скифы мы, да, азиаты мы с раскосыми и жадными очами» – эта блоковская фраза, пожалуй, одна из самых известных и цитируемых. Но в то же время – один из фантомов Серебряного века. И для многих из нас за этим ничего не стоит, кроме поэтического эха пыльных степей с отдаленным отзывом

копыт скифских конниц. История загадочного племени входит в нашу жизнь через смутные познания легенд о курганах и золоте скифов, о величественном царстве, некогда оставившем свои следы в Крыму и Предкавказье, и о таинственном его исчезновении с лица земли.

Василий Иванович Абаев стоит в ряду тех ученых, кто продолжил жизнь скифов в своих фундаментальных трудах, обратившись к научным, историческим фактам и выявив отчетливые, но скрытые временем взаимосвязи удивительного скифского племени с другими индоевропейскими народами. Вслед за Всеволодом Миллером Вассо Абаев, Жорж Дюмезиль, Эмиль Бенвенист убедительно доказали, что жизнь скифов не закончилась – она продолжается в языке, обычаях, верованиях, эпических сказаниях другого народа, живущего с нами бок о бок. Этот народ – осетины.

Вассо Абаев родился в горном осетинском селении Коби (по Военно-Грузинской дороге) за две недели до конца XIX века. Окончив Тифлисскую классическую гимназию, он уже в 18 лет преподавал родной язык в сельской школе. Единственное звание, за которое он энергично боролся, как он сам признается, это было «звание студента Петроградского университета в 1922 году». И, действительно, поступив в университет на иранский разряд этнолого-лингвистического отделения, он в 1924 году опубликовал первые результаты своих исследований.

С тех пор за 75 лет кропотливого, титанического и многогранного труда из-под его пера вышло более 300 научных работ. Главный труд всей жизни Василия Абаева – фундаментальный, первый в своем роде «Историко-этимологический словарь осетинского языка», в котором на материале 190 языков и наречий мира развернуто глобальное полотно взаимосвязей осетинского языка. «Что такое этимологический словарь? – писал Василий Иванович. – Это – самый глубинный аспект исторического словаря. А что такое этногенез? Это – самый глубинный вариант истории народов». Работой над этим словарем Абаев отстоял и развил в отечественной науке метод сравнительного языкознания, показав неисчерпаемые возможности исторического подхода к языковому богатству различных этносов – от глубокой древности до наших дней.

Василий Абаев раскрывает картину развития осетинского языка от его древнеиранских корней. На богатой лингво-исторической базе академик Абаев убедительно доказывает принадлежность осетинского языка к иранской группе индоевропейской языковой семьи. Именно к этой группе принадлежал древний язык скифов и сарматов.

Основным проводником языкового наследия этих племен стали аланы – их прямые потомки, которые, в свою очередь, являются непосредственными средневековыми предками современных осетин. Таким образом, выстраивая генеалогическую ветвь скифы-сарматы-аланы-осетины, ученый, с одной стороны, реконструирует историю осетинского народа на основании его языка, а с другой – открывает путь к изучению истории и культуры скифских племен. Сквозь этнолингвистическую историю небольшого кавказского народа, как в осколке голограммы, пропадает картина целого – загадочного скифского мира. Таким образом, академик Абаев дает ключ к разгадке одной из тайн в истории человечества.

Василия Ивановича Абаева, безусловно, можно назвать художником своего дела – художником языкоznания. А о художнике, как известно, лучше всего «судить по законам, им самим над собою признанными». Единственные законы, какие признает Вассо Абаев, – это «творческий вклад и человеческий образ». И то и другое в его жизни неразделимо и взаимосвязано. Творческий вклад академика Абаева столь же монолитен, как и его личность. Целостность и принципиальность человеческой натуры приводили его к принципиальным и жестким решениям как в науке, так и в жизни.

В 1950 году Абаев «удостоился чести» стоять первым (по алфавиту) в черном списке Берии. О том, как он в этот список попал, нетрудно догадаться. Это был известный в советской истории очередной виток «решительного разоблачения врагов народа» и «покаяния» интеллигенции в своих ошибках. В этот период Сталин развернул кампанию в сфере языкоznания. Василий Иванович Абаев тогда заведовал иранским кабинетом Института языка и мышления в Ленинграде и уже успел прослыть «apolитичным кабинетным ученым». Все суетились на всяческих заседаниях и совещаниях – один Абаев, ни на что не обращая внимания, продолжал свою работу по составлению «Исто-

рико-этимологического словаря осетинского языка». Статья в «Правде», которая «изобличала» ученого Абаева, не желавшего примкнуть «к общей массе лингвистов, признавших сталинское учение в языкоznании», также не сбила его с толку, хотя не было секретом, что подобные статьи имели тогда совершенно определенные последствия. Вскоре его вызвали в Москву для «отчета», а в действительности – в расчете на то, что Абаев наконец «самокритично» даст оценку своим действиям.

На этом заседании в Институте языкоznания АН СССР, длившемся несколько часов, фактически решалась его судьба – не только научная, но и человеческая. Он подробно рассказал о своих исследованиях, а когда дело дошло до вопросов, то на него обрушился шквал критики и обвинений. Василий Иванович методично ответил по существу каждому из огромного числа «критиков». Все ждали, когда он перейдет к самокритике, и ведущий заседание академик поторопил его: «...Я вас хочу спасти. Вы должны были покаяться в своих заблуждениях». На что Абаев невозмутимо ответил: «Спасибо за сочувствие, но, право, от моей совести меня никто не может спасти, кроме меня самого... Если ко мне нет больше вопросов, то всего вам хорошего». Величественно пройдя сквозь зал, Вассо Абаев готов был к встрече с сотрудниками органов. Но этого не произошло. Наоборот, через несколько дней Вассо Абаев получил известие о переводе его в Москву на должность заместителя директора Института языкоznания.

Многих потом занимала мысль, как удалось Василию Ивановичу избежать участия многих его современников и коллег. Обстоятельства дела выяснились через несколько лет. Сталину принесли очередной список подлежавших репрессиям, где стояла фамилия Абаева. Напротив нее он красным карандашом поставил галочку и сказал: «Этого оставить. Хороший ученый. Перевести в Москву». Все оказалось просто: вождь пользовался книгами Вассо Абаева (в частности, его трудом «Осетинский язык и фольклор»), конечно, нигде об этом не упоминая.

Строго оградив себя от всего, что могло бы помешать служению делу, Василий Иванович Абаев никогда не добивался того, чтобы результатом его работы стала должность или очередное звание. Парадокс в том, что ученый с мировым именем, облеченный

званиями российских и международных академий, лауреат Государственной премии СССР не защитил в своей жизни ни одной диссертации. Он всегда считал излишней трату времени на связанные с этим формальности. Должностей и званий добивались для него ученики и коллеги. Долгое время Вассо Абаев не выезжал за пределы СССР. С французским ученым Жоржем Дюмезилем, с которым он много лет состоял в переписке и параллельно работал над исследованиями великого эпоса «Нарты», Абаев встречался только в течение одного недолго-го периода в Париже.

Академик Виктор Владимирович Виноградов, работавший с Абаевым в Москве, говорил: «К Абаеву не подходите с обычным мерилом, он – особая личность...» Может быть, особенность Василия Ивановича Абаева в том, что он один из тех редких людей, кто, не загрываая с судьбой, отдавал и отдает себя делу настолько, что сама судьба в итоге стала «работать» на него. Прожив целый век – удивительный и многотрудный в истории человечества, – Вассо Абаев стал не просто его ровесником. Может быть, его заслуги не в полной мере оценены современниками, и нам еще предстоит услышать, что мы жили в эпоху Абаева.

Автор благодарит А.З. Алмазову и М.И. Исаева за помощь в подготовке материала.

Независимая газета
27.12.2000

Цъары фәрстыл:

2. *Сау пирамидә (Австралия).*
3. *Базальт-къәдзәх (Тасмани).*
2. *Чирембайы къәдзәхтә (Зимбабве).*

* * *

Гл. редактор	<i>А. М. КОДЗАТИ</i>
Зам. гл. редактора, проза	<i>Б. М. ГУСАЛОВ</i>
Ред. отдела поэзии и драматургии	<i>К. Г. МАМУКАЕВ</i>
Шеф-редактор	<i>И. А. КОДЗАТИ</i>
Корректор	<i>З. З. КАРАЦЕВА</i>
Дизайн	<i>З. Р. ГУРИЕВА</i>
Компьютерный набор	<i>М. К. КИРГУЕВА</i>

* * *

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00107 от 10 декабря 2014 г.

Журналы цы аermæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайдæ кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

*Журналмæ цы къухфыстытæ ҃ауы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

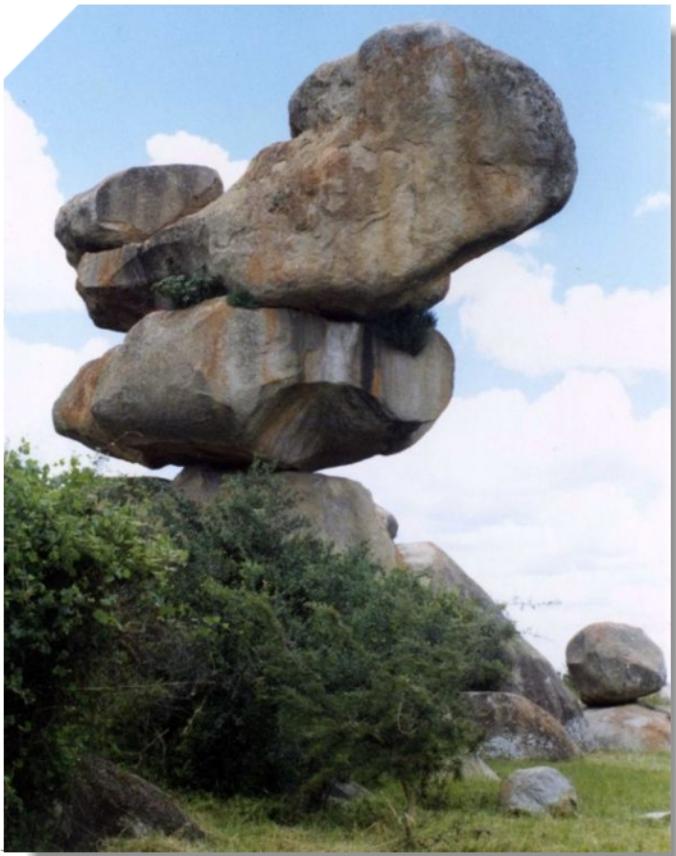
Учредитель и издатель:
Министерство культуры РСО-Алания.
362040. г. Владикавказ, ул. Джанаева, 20.

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; <http://www.mahdug.ru>.
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; зам. гл. редактора, отдел прозы – 25-20-52;
отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.

Подписано к печати 15.01.17. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1100 экз. Заказ №24. Цена свободная.
Выход из печати 31 января 2017 г.

Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

Индекс 73247